

TOEKOMSTVERKENNING MIRA 2009

Wetenschappelijk rapport

Vlaanderen en de transitie naar een koolstofarme economie

VLAAMSE MILIEUMAATSCHAPPIJ

Milieurapport Vlaanderen
Vlaamse Milieumaatschappij
Van Benedenlaan 34
2800 Mechelen
Tel. 015 451 461
Fax 015 43 32 80
e-mail mira@vmm.be
website www.milieurapport.be

1 **Auteurs**

2 *Walter De Jonge, Erik Paredis, Centrum voor Duurzame Ontwikkeling, Universiteit Gent*

3 *Jeroen Lavrijsen, EVA vzw*

4 *Erika Vander Putten, MIRA, Afdeling Lucht, Milieu en Communicatie, VMM*

5 **Experten**

6 *Bert De Wel, secretariaat Minaraad*

7 *Peter Van Humbeeck, secretariaat SERV*

8 *Jan Larosse, Departement Economie, Wetenschap en Innovatie, Vlaamse overheid*

9 *Steven Van Passel, Faculteit Bedrijfseconomische wetenschappen, Universiteit Hasselt*

10 *Walter Tempst, Afdeling Projectontwikkeling afvalstoffen, OVAM*

11 *Ilse Dries, Departement Leefmilieu, Natuur en Energie, Vlaamse overheid*

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

Laatst bijgewerkt: juli 2009

24 Samenvatting

25 Het visionaire scenario uit de toekomstverkenning MIRA 2009 schuift een koolstofarme
26 economie als een mogelijk toekomstscenario naar voren. Om klimaatverandering tegen te
27 gaan zou Vlaanderen daarin tegen 2050 een vermindering van de uitstoot van
28 broeikasgassen moeten realiseren met 60 à 80% ten opzichte van 1990, en tussentijds in
29 2030 een halvering van de uitstoot. Zo'n doelstellingen lijken verregaand, maar zowel in de
30 wetenschappelijke literatuur als in allerhande beleidsplannen, duikt dat idee van een *low*
31 *carbon economy* meer en meer op. Daarbij wordt vrij algemeen aanvaard dat een
32 koolstofarme economie niet haalbaar is door enkel in te zetten op innovatieve producten en
33 productieprocessen. De grote systemen die aan de basis liggen van onze welvaart – zoals
34 het energie-, het mobiliteits-, het voedsel- en het woonsysteem – zullen als geheel herdacht
35 moeten worden. Dat vraagt o.a. nieuwe technologieën, nieuwe instituties die nieuwe regels
36 hanteren, hertekende structuren, actoren die anders gaan functioneren, nieuwe praktijken en
37 gewoontes.

38 De diepgaande maatschappelijke veranderingsprocessen die hiermee gepaard gaan, worden
39 in de wetenschappelijke literatuur meer en meer omschreven als socio-technische
40 systeeminnovaties en transities. In **hoofdstuk 1** van dit rapport wordt uitgelegd **wat**
41 **systeeminnovaties en transities zijn en hoe ze beschreven en geanalyseerd kunnen**
42 **worden**. Een transitie is een overkoepelend begrip voor diepgaande wijzigingen in de manier
43 waarop bijvoorbeeld het voedsel- of energiesysteem werkt. Ze speelt zich af op de langere
44 termijn van twee tot drie generaties, manifesteert zich op verschillende niveaus en kenmerkt
45 zich door samenlopende veranderingen op economisch, cultureel, technologisch, ecologisch,
46 sociaal en institutioneel vlak. In de loop van een transitie hebben in het systeem meerdere
47 systeeminnovaties plaats in onderdelen van het systeem, zoals in de structuren, praktijken,
48 wetgeving, fysische infrastructuren, regels die gehanteerd worden, culturele
49 vooronderstellingen, kennis enzovoort. Transities zijn dus complexe processen, waarbij veel
50 actoren komen kijken, en die structuren en praktijken veranderen die diep verankerd zijn in
51 de maatschappij.

52 Transities worden meestal beschreven aan de hand van het zogenaamde multilevel
53 perspectief (MLP), dat ontwikkeld is om beter inzicht te krijgen in de complexe processen die
54 zich afspelen. Transities zijn volgens dit perspectief het gevolg van samenkomen van
55 ontwikkelingen op meerdere schaalniveaus: regime, landschap en niche. In de niche zitten de
56 radicale vernieuwingen, nieuwe manieren om maatschappelijke functies in te vullen,
57 praktijken die sterk afwijken van wat de normale manier van doen is. Dat kan betrekking
58 hebben op technologische vernieuwingen (zoals een passiefhuis), maar ook op eerder
59 sociaal-culturele vernieuwingen (zoals voedselteams of autodelen). Het landschap heeft
60 betrekking op grote maatschappelijke evoluties op gebied van politiek, cultuur en
61 wereldbeelden (bijvoorbeeld globalisering, individualisering), maar ook op infrastructuren
62 (zoals energiesystemen) of natuurlijke kenmerken die moeilijk te beïnvloeden zijn en meestal
63 traag veranderen. Het regime tenslotte zou je kunnen omschrijven als de “normale” manier
64 van dingen doen, de mensen en systemen die daarvoor zorgen, en de regels en denkkaders
65 die daarbij gehanteerd worden.

66 Regimes vertonen vaak een grote stabiliteit. De verschillende elementen die deel uitmaken
67 van het regime zijn dan stevig aan elkaar vastgeklonken en van elkaar afhankelijk.
68 Verandering zal daardoor meestal stap voor stap gebeuren. Maar af en toe zijn er periodes
69 waarin het allemaal veel sneller gaat: de stabiliteit van het regime raakt verstoord en
70 technologieën en praktijken die zich in niches bevinden en sterk afwijken van wat de normale
71 gang van zaken is, krijgen kans om door te breken. Ze gaan de competitie aan met het
72 bestaande regime en kunnen dat uiteindelijk verdringen of grondig wijzigen. Een centraal
73 inzicht van het MLP – gestaafd door historische case studies – is dat evaluatie van de
74 wisselwerking tussen de niveaus van belang is om dit te begrijpen. Er moet voldoende druk
75 zijn op het regime opdat er zich “windows of opportunity” openen waarin vernieuwing kan
76 ontstaan. Die druk kan het gevolg zijn van ontwikkelingen op landschapsniveau (zoals de
77 klimaatcrisis of de economische crisis) of van groeiende contradicties in het regime zelf
78 (zoals de file- en andere problemen in het mobiliteitsregime, of de problemen van de
79 geïndustrialiseerde landbouw in het voedselregime). Niches die al een zekere maturiteit

80 hebben, maken dan kans om invloed uit te oefenen en het regime diepgaand te veranderen.
81 Daarbij worden meerdere fases doorlopen: van een voorontwikkelingsfase waarin er nog niet
82 veel te merken is van verandering, over een take-off fase, een fase van doorbraak, tot een
83 geleidelijke vervanging van het gevestigde regime door een nieuw socio-technisch regime,
84 gebaseerd op nieuwe regels, technologie, structuren, praktijken enzovoort.

85 **In hoofdstuk 2 wordt dit analysekader gebruikt om de huidige context te schetsen**
86 **waarbinnen een transitie naar een koolstofarme economie zich kan beginnen afspelen.**

87 Een systematische toepassing van dit denkkader is tot nu toe niet gebeurd in Vlaanderen, en
88 de eerste toepassing in dit rapport gebeurt voornamelijk door naar het energiesysteem te
89 kijken. De analyse toont dat de grote landschapstrends die relevant zijn voor het
90 energiesysteem onder meer betrekking hebben op: de klimaatcrisis, de economische crisis,
91 de bezorgdheid om de toegang tot energievoorraden en de mogelijke uitputting van de
92 voorraden, de sterke groei van landen als China en India, globalisering en
93 liberaliseringstrends. Deze evoluties blijken al invloed te hebben op het regime en zorgen
94 ervoor dat er vragen gesteld worden bij de normale gang van zaken in het energiesysteem.
95 Het groeiende discours over de koolstofarme economie en de global green new deal toont
96 een nieuwe mentaliteit: (milieu)problemen blijken opportuniteiten te bieden. Een aantal
97 kenmerken van het huidige energieregime zijn onder meer: een sterke afhankelijkheid van
98 fossiele brandstoffen, met voor elektriciteit in België ook het belang van kernenergie;
99 gecentraliseerde productie in grootschalige centrales; een beperkt aantal spelers aan de
100 aanbodskant van het energiesysteem; praktisch volledige afhankelijkheid van de import van
101 energiebronnen; levering via een centraal gecontroleerd net voor gas en elektriciteit;
102 gedeeltelijke regulering van de markt door overheidsinstanties. Dit regime heeft de laatste
103 jaren al een aantal wijzigingen ondergaan onder invloed van Europese beslissingen (o.a.
104 toegenomen liberalisering). Tegelijkertijd zijn er een hele reeks niches gegroeid die in
105 meerdere of mindere mate afwijken van de praktijk in het regime en die meestal bedoeld zijn
106 als een antwoord op problemen waarmee dat regime geconfronteerd wordt. De diversiteit aan
107 niches is groot. Ze zijn zowel te vinden aan de aanbod- als aan de vraagzijde, kunnen
108 betrekking hebben op hernieuwbare technologie of op meer conventionele technologie,
109 hebben al een bepaalde positie op de markt veroverd of zijn nog volop in ontwikkeling, zijn
110 weinig of meer bediscussieerd vanuit duurzaamheidsoogpunt. Voorbeelden zijn micro-
111 warmtekrachtkoppeling, slimme elektriciteitsnetten, fotonvoltaïsche cellen en zonneboilers,
112 passiefhuizen, kleinschalige en grootschalige windenergie, koolstofopslag, biomassa, nieuwe
113 nucleaire opties, groene chemie enzovoort. Het is bij dit soort opsomming belangrijk in te zien
114 dat niches vaak vanuit hun centrale technologie of praktijk gedefinieerd worden, maar dat een
115 niche in essentie een netwerk van actoren is, die een nieuwe technologie of praktijk
116 ontwikkelen, daarrond kennis bouwen, businessmodellen ontwikkelen, experimenteren,
117 lobbyen, enzovoort.

118 Hoofdstuk 2 eindigt zo met de vaststelling dat er sterke landschapsdruk is op het huidige
119 energieregime en dat er een explosieve groei is van nicheactiviteiten, o.a. in de sfeer van
120 koolstofarme technologieën en praktijken. Dat opent mogelijkheden om het regime in een
121 duurzamere richting te veranderen, maar er is geen enkele wetmatigheid die zegt dat dat
122 automatisch zal gebeuren. Duurzaamheid heeft de laatste jaren bijvoorbeeld een stuk lager
123 op de agenda gestaan dan processen als liberalisering en privatisering, of bekommernissen
124 om concurrentiekracht, prijzen en bevoorradingszekerheid. Welke maatschappelijke
125 bekommernissen, welke technologieën, welke praktijken uiteindelijk meest zullen doorwegen,
126 valt op dit moment niet te voorspellen.

127 Transities – in de betekenis van diepgaande maatschappelijk veranderingen – zijn uiteraard
128 doorheen de geschiedenis van de mensheid terug te vinden, en dus zullen ze zich ook in de
129 toekomst voordoen. Maar in het visionaire scenario wordt er impliciet van uitgegaan dat we
130 onder druk van de klimaatcrisis niet kunnen wachten tot er “ooit” eens een
131 duurzaamheidstransitie uit zichzelf plaatsvindt. De verandering moet nu beginnen om tegen
132 2050 een emissiepatroon te realiseren dat ernstige klimaatproblemen voorkomt. De vraag
133 wordt daardoor of de inzichten uit socio-technische transitiestudies, zoals ze in hoofdstuk 1
134 en 2 aan bod kwamen, gebruikt kunnen worden om transities te beïnvloeden en ze dus
135 bewust en versneld in de richting van een koolstofarme economie en duurzamere
136 samenleving te sturen, zoals het visionaire scenario voorop stelt. Hoewel deze vraag meestal

137 aanwezig is in transitieonderzoek, is het antwoord niet zo eenvoudig en wordt ze dikwijls met
138 de nodige omzichtigheid beantwoord.

139 In **hoofdstuk 3** bereiden we ons voor op de volgende twee hoofdstukken die de huidige
140 stand van zaken met betrekking tot transitie management en –governance toelichten. Daarom
141 wordt in hoofdstuk 3 toegelicht hoe men de **hinderpalen bij transities** duidt.

142 In de traditionele milieubeleids-literatuur wordt vaak melding gemaakt van technische,
143 financiële en/of juridische drempels die de doorbraak van milieuvriendelijker technologie
144 verhinderen, waarbij dan gerefereerd wordt naar het beleidsinstrumentarium (normen en
145 vergunningen, subsidies en heffingen, ...educatie) dat kan ingezet worden om die drempels
146 te bestrijden.

147 Die drempels worden bij systeeminnovatie en transitie management niet genegeerd, maar ze
148 worden wel gezien als onderdeel van structuren die behoorlijk hardnekkig weerstand kunnen
149 bieden tegen verandering. Het regime bepaalt de manier waarop die instrumenten worden
150 ingezet. Regels, heffingen en subsidies zijn ook producten van het socio-technische systeem,
151 samen met de gebruikelijke technologie of de gedragspatronen van producenten en
152 consumenten. Ze kunnen mekaar klemzetten in het regime. Zo erkennen we de beruchte
153 'viciuze cirkels': nieuwe regels worden niet doorgevoerd omdat ze het
154 concurrentievermogen van de bedrijven in het gedrang brengen; de bedrijven innoveren niet
155 in duurzame richting omdat de regelgeving of fiscaliteit hen niet in die richting ondersteunt. In
156 de theorie van systeeminnovatie en transitie management worden juist die 'viciuze cirkels'
157 een belangrijk target. Geïnspireerd door de evolutionaire economie en het
158 historisch/sociologisch onderzoek naar innovatieprocessen, probeert men het fenomeen
159 beter te begrijpen en duidt het met concepten als regime, lock-in, padafhankelijkheid en co-
160 evolutie. De diversiteit aan producten en diensten, de aard van bedrijven en hun strategieën
161 en gedragspatronen van consumenten zijn het resultaat van innovatie- en selectieprocessen.
162 Die processen kunnen door stabiele regimes in een routinematige patroon verzeilen, waarbij
163 men zich beperkt tot incrementele verbeteringen en geen openingen creëert voor radicale
164 innovaties. Het is dan belangrijk om een juiste inschatting te maken van de factoren die het
165 gedrag van actoren bepalen (bounded rationality). Innovatie staat gelijk met de creatie van
166 nieuwe netwerken waarin individuen en organisaties connecties maken met nieuwe
167 (combinaties van) artefacten. Die artefacten kunnen een technisch middel zijn, maar
168 evenzeer een juridisch of financieel instrument. De nieuwe netwerken zijn de uitkomst van
169 leerprocessen. Dat alles leidt tot een lijst van ankerpunten waarop men kan ingrijpen om
170 veranderingsprocessen bij te sturen. Weliswaar kan/moet het klassieke
171 beleidsinstrumentarium daarbij helpen, maar even belangrijk zijn: de creatie van niches en
172 experimenteerruimte waar men kan "leren" (learning-by-doing), de ontwikkeling van het
173 entrepreneurschap (of beter van de "heterogene ingenieur" die nieuwe netwerken kan tot
174 stand brengen), de ontwikkeling van visie op langere termijn die de toekomstverwachtingen
175 van actoren mee bepaald, ...

176 De verklaring voor de moeilijke beïnvloedbaarheid van transities ligt in hun complexiteit: ze
177 zijn multi-level, multi-actor, multi-domein, spelen zich af op de lange termijn, enzovoort. **Hoe**
178 **kunnen zo'n processen beïnvloed worden en welk sturingsmodel van de overheid**
179 **vraagt dat?** Dit debat is nog erg jong, zowel in wetenschappelijke middens en nog veel meer
180 in beleidskringen. **Hoofdstuk 4** tracht daarom een aantal grote lijnen te puren uit de
181 bestaande discussies en praktijken, maar het is niet mogelijk (en ook niet wenselijk) om op dit
182 moment een afgerond, gesloten geheel te presenteren. In feite kunnen uit transitietheorie een
183 aantal grote oriëntaties gehaald worden voor wie (in beleid of elders)
184 duurzaamheidstransities wil stimuleren. Bijvoorbeeld: verhoog de druk op het regime,
185 stimuleer processen van niche-ontwikkeling, probeer koppelingen te leggen tussen de
186 processen op de verschillende niveaus, zet vormen van reflexieve sturing en leerprocessen
187 op. Het zou fout zijn te denken dat dit allemaal door de overheid moet gebeuren. Uit
188 onderzoek naar historische transities blijkt net dat in dit soort processen een zeer grote rol
189 weggelegd is voor druk vanuit de civiele maatschappij, voor een dynamisch bedrijfsleven en
190 voor alerte wetenschappers. Bij de overgang naar een koolstofarme economie zal dat ook zo
191 zijn. Een overheid kan (of moet) wel richting aangeven, voorwaarden creëren, verbindingen
192 leggen, mogelijkheden scheppen.

193 Hoe kan ze die rol opnemen? Democratische samenlevingen vertonen meestal een mix van
194 drie soorten beleidsparadigma's: klassieke sturing in een top-down model met vooral
195 toepassing van *command and control* instrumenten, een marktmodel waarbij actoren een
196 grote autonomie krijgen en bottom-up initiatieven de voorkeur dragen, en een model van
197 beleidsnetwerken en governance waarin van elkaar afhankelijke actoren samen werken aan
198 regels en beleidsarrangementen. Omwille van de complexiteit en onzekerheid van transities
199 gaat in het wetenschappelijk debat momenteel de voorkeur uit naar één of andere vorm van
200 "governance".

201 Welke grote kenmerken zou "governance voor duurzaamheidstransities" dan moeten
202 hebben?

203 In eerste instantie is deze vorm van governance gericht op de realisatie van
204 systeeminnovaties in plaats van op optimalisering van het bestaande. De systemen die
205 verantwoordelijk zijn voor onze welvaart – zoals het energiesysteem, het mobiliteitssysteem,
206 het voedselsysteem, het zorgsysteem enzovoort – kampen bijna allemaal met hardnekkige
207 problemen die niet enkel op te lossen zijn met betere producten of productieprocessen. Ze
208 vragen een benadering op systeemniveau, waarbij de verschillende componenten van het
209 systeem in beeld komen, de actoren en instituties die erbij betrokken zijn, en de regels die ze
210 hanteren.

211 Er wordt veel belang gehecht aan de formulering van lange termijn toekomstvisies, of
212 beelden van waar het systeem (bijvoorbeeld het energiesysteem) uiteindelijk naartoe zou
213 moeten evolueren. Zo'n visies geven de mogelijkheid de blik en het denken te openen en
214 nieuwe handelingsmogelijkheden te zien, voorbij wat de gevestigde actoren als de normale
215 gang van zaken beschouwen.

216 Tevens is het de bedoeling met een integrale benadering te werken. Innovatie kijkt
217 traditioneel erg technologisch, maar hier is de benadering socio-technisch. Transities kunnen
218 enkel begrepen worden vanuit de inbedding van technologie in maatschappelijke instituties,
219 dagelijkse praktijken en gewoonten, en culturele opvattingen. Meer algemeen kan uit de
220 transitiebenadering afgeleid worden dat de overgang naar een koolstofarme economie niet
221 alleen technologisch-economisch zal zijn, maar minstens even sterk sociaal, institutioneel en
222 cultureel zal zijn. Het zal onvermijdelijk gepaard gaan met een andere kijk op wat een
223 welvarende maatschappij is. Naast de grote rol die er voor de bekende innovatieactoren is in
224 een transitie, opent zich hier ook duidelijk een rol voor bijvoorbeeld de diensteneconomie, de
225 sociale economie, organisaties in de socio-culturele sector en burgerinitiatieven. In de
226 transitie zal het beleid mee moeten veranderen, door werk te maken van beleidsintegratie
227 tussen domeinen en door nieuwe werkvormen te ontwikkelen.

228 Allerlei vormen van leren en vooral sociaal leren krijgen een prominente plaats. Bij sociaal
229 leren gaan mensen in discussie met elkaar reflecteren op hun uitgangspunten, waarden en
230 praktijken, met de bedoeling nieuwe oplossingen te vinden voor het probleem waar ze voor
231 staan. Hun referentiekader kan daardoor veranderen, problemen worden geherdefinieerd en
232 nieuwe handelingsperspectieven geopend. Sociaal leren werkt niet in alle situaties
233 (bijvoorbeeld wanneer belangentegenstellingen zeer groot zijn of actoren de nood aan
234 verandering niet voelen), maar het kan o.a. gestimuleerd worden door niet alleen theoretische
235 kennis op te bouwen, maar door die in wisselwerking te zetten met praktische kennis en
236 ervaringen, bijvoorbeeld in praktijkexperimenten.

237 Daarom wordt er veel aandacht gegeven aan experimenteren (als specifieke vorm van leren).
238 Transitie-experimenten zijn bedoeld om op kleine schaal innovaties uit te testen die mogelijk
239 passen in een duurzamer systeem. En daarbij opnieuw op verschillende vlakken te leren: o.a.
240 over de duurzaamheidsaspecten van de vernieuwing, de mate waarin ze voldoet aan
241 gebruikerswensen, de maatschappelijke acceptatie en condities voor toepassing. De
242 benadering van Strategisch Niche Management (SNM) is één van de manieren om dit in de
243 praktijk te brengen.

244 Daarmee is rechtstreeks het belang verbonden dat gehecht wordt aan de uitbouw van niches.
245 Uit Zweeds en Nederlands onderzoek blijkt dat niches in feite als innovatiesystemen gezien

246 moeten worden die een aantal functies moeten vervullen om de innovatie tot ontwikkeling te
247 brengen. Momenteel bestaat er een goed functionerend innovatiesysteem rond fossiele
248 brandstoffen en kernenergie. Een transitie naar een koolstofarme economie vraagt dat
249 innovatiesystemen opgebouwd worden rond andere technologieën, diensten en praktijken.
250 De functiebenadering van innovatiesystemen is bruikbaar om te zien welke factoren cruciaal
251 zijn in die opbouw. Het gaat vooral om volgende functies: experimenteren door
252 entrepreneurs, kennisontwikkeling, kennisdiffusie in netwerken, richting geven aan het
253 zoekproces, creëren van markten, mobiliseren van middelen, creëren van
254 legitimiteit/weerstand tegen verandering tegengaan.

255 Tenslotte is ook de uitbouw van brede, transparante netwerken met participatieve processen
256 noodzakelijk. Dat heeft opnieuw te maken met de fundamentele kenmerken van transities:
257 hun complexiteit en onzekerheid, de multi-level en multi-fase aspecten, de vele actoren die
258 betrokken zijn, de diversiteit aan dimensies waarin een transitie zich afspeelt (economisch,
259 ecologisch, sociaal, institutioneel, cultureel). Enkel klassieke top-down sturing of een zuivere
260 marktmechanismen schieten dan tekort. Om de kennisontwikkeling en kennisuitwisseling te
261 realiseren die nodig is, om legitimiteit op te bouwen voor het veranderingsproces, om
262 voldoende draagkracht te realiseren om innovaties voort te zetten, zijn brede en transparante
263 netwerken nodig. De deelnemers daarin kunnen variëren van onderzoekers, bedrijven,
264 investeerders en overheid tot maatschappelijke organisaties en burgers.

265 In hoofdstuk 5 wordt dieper ingegaan op de bekendste manier om te pogen al die kenmerken
266 van transitie governance in één pakket samen te ballen, en dat is het
267 transitie managementmodel (TM-model), zoals het in Nederland ontwikkeld werd door prof.
268 Jan Rotmans en zijn team. De onderliggende logica van dat model wordt soms omschreven
269 als *goal-oriented incrementalism*, oftewel een stap-voor-stap aanpak maar wel met een doel
270 voor ogen. Een transitie controleren is immers niet mogelijk, maar men kan wel proberen
271 invloed uit te oefenen, oriëntaties aan te geven, en veranderingen langs duurzame paden te
272 versnellen. Het TM-model is in feite een methodologie om voor een bepaald maatschappelijk
273 systeem een duurzaamheids transitie te helpen initiëren en versnellen. Er wordt gebruik
274 gemaakt van een aantal typisch instrumenten zoals een transitie arena, duurzaamheidsvisies
275 en transitiebeelden, transitiepaden, transitie-experimenten. Het centrale instrument is de
276 transitie-arena, een plaats waar een groep van een vijftiental mensen (voortuitdenkende
277 regimespelers en niche-actoren) elkaar ontmoet met in essentie twee doelstellingen: tot een
278 gezamenlijke begrip en probleemdefinitie komen van het systeem dat aangepakt moet
279 worden, en een duurzaamheidsvisie ontwikkelen voor dat systeem. In een tweede fase wordt
280 de arena uitgebreid met nieuwe deelnemers die o.a. meewerken in het identificeren van
281 relevante thema's en subsystemen, en de uitwerking van mogelijke transitiepaden om de
282 visies te bereiken. De transitieagenda brengt alle werk samen en kan beschouwd worden als
283 een gezamenlijk actie- en innovatieplan om duurzaamheid in een bepaald systeem te
284 stimuleren. Het blijft echter niet bij een agenda, want in een volgende fase worden er
285 transitie-experimenten opgezet om te leren en uit te proberen of de voorgestelde
286 transitiepaden ook werkelijk bijdragen aan de gewenste verandering.

287 Het eerste TM-proces in Vlaanderen dat die aanpak volgde, startte in 2004 in het domein van
288 duurzaam wonen en bouwen (DuWoBo). Nederlandse onderzoekers waren er rechtstreeks
289 bij betrokken. Het tweede TM-proces startte in 2006 in het domein van duurzaam
290 materialenbeheer en kreeg de naam Plan C. Een paar jaar verder zien we dat beide
291 processen erin geslaagd zijn een volwaardige transitieagenda op papier te zetten. Zowel
292 DuWoBo als Plan C werkten een toekomstvisie uit voor hun systeem met verschillende
293 transitiepaden. Beide zijn momenteel in het stadium van opzetten en leren van experimenten.
294 De twee processen zijn relatief goed gekend in het milieudomein en bereiken enkele
295 honderden personen. Het oudste proces, DuWoBo, slaagt er in een zekere invloed uit te
296 oefenen op de agendasetting in de Vlaamse bouw- en woonsector. De eerste experimenten
297 van Plan C blijken ook op ruime belangstelling te kunnen rekenen. Behalve tastbare
298 resultaten hebben beide processen ook andere effecten: ze stimuleren lange termijn
299 denkprocessen over duurzame ontwikkeling in hun domein, ze leggen een bredere
300 kennisbasis over systeem innovaties en transities, ze zorgen voor netwerking tussen
301 organisaties en individuen die elkaar voorheen nauwelijks kenden, ze introduceren een nieuw
302 soort participatieprocessen in beleidsvorming.

303 Toen beide processen opgestart werden, waren ze geformuleerd als experimenten in
304 innovatief milieubeleid. Dit soort nieuwe beleidsprocessen moet dus op heel wat terreinen zelf
305 zijn weg zoeken en ze moeten in feite als echte leerprocessen beschouwd worden. Vragen
306 die daarbij opduiken, beslaan een breed domein: van de problematiek van consolidatie van
307 de processen (inbegrepen stabiele financiering en managementstructuur); over vragen naar
308 selectie, opstarten en leren van experimenten; naar vragen over verbinding leggen met en
309 beïnvloeding van regimeprocessen zoals het traditionele economisch innovatiebeleid; tot
310 vragen over hoe burgers en consumenten betrokken kunnen worden in transitie. Op een
311 meer algemeen niveau, en voornamelijk op basis van Nederlandse voorbeelden, hebben TM-
312 processen o.a. de kritiek gekregen dat ze belangenconflicten en machtsrelaties nogal eens
313 onderschatten. Ook de relatie tussen dit soort processen en meer geïnstitutionaliseerde
314 democratische procedures is niet altijd even duidelijk.

315 In het laatste **hoofdstuk 6** worden een aantal grote lijnen van het rapport terug
316 samengebracht. Er wordt eerst geargumenteed dat het weinig zin heeft om **transitiedenken**
317 **en transitie governance** – waarvan het TM-model het bekendste voorbeeld is – te
318 interpreteren als een totaal nieuwe manieren van denken en van beleid voeren. Ze kunnen
319 beter begrepen worden als **een volgende generatie van beleidsconcepten, waarbij een**
320 **antwoord gezocht wordt op nieuw opduikende en complexere problemen.** Vorige
321 generaties van beleidsconcepten en –instrumenten worden daarbij niet volledig overbodig,
322 maar ze worden wel aangevuld en in een ander kader geplaatst. Dit wordt in hoofdstuk 6
323 geïllustreerd aan de hand van de parallelle evoluties in het innovatie- en milieubeleid, die
324 beide sinds de jaren zeventig een evolutie aan het doormaken zijn van een eerste over een
325 tweede naar, tegenwoordig, de vraag naar een derde generatie beleid. Transitiedenken en
326 transitie governance lijken op maat gemaakt om de kwalitatieve sprong naar zo'n derde
327 generatie beleid te helpen maken.

328 Vervolgens gaat hoofdstuk 6 nog een laatste keer in op de **bruikbaarheid van het**
329 **transitiedenken** en belangrijke inzichten die gehanteerd kunnen worden om beleidsmakers
330 te informeren. De rijkdom van het analytisch kader en de verschillende processen die zich
331 afspelen tijdens transitie kunnen aangegrepen worden om verschillende ingangen te
332 creëren om transitie te stimuleren. Welk soort nieuwe handvatten biedt transitiedenken dan?

333 Ten eerste heeft het transitieperspectief verschillende krachtige heuristieken te bieden die
334 ingezet kunnen worden in een beleidsdomein. Ze kunnen beleidsmakers helpen om nieuwe
335 inzichten te verwerven in welke elementen van belang zijn in een transitie, hoe die met elkaar
336 verbonden zijn, tot welke aanknopingspunten dat leidt voor beleidsinterventie ten voordele
337 van de transitie naar een koolstofarme economie. Het MLP-model is ongetwijfeld de
338 bekendste heuristiek. Voor de transitie naar een koolstofarme economie zijn uitgebreide, ook
339 historisch gekaderde, MLP-analyses van o.a. het Vlaamse energie- of mobiliteitssysteem
340 onontbeerlijk. Die zijn in Vlaanderen tot nu toe niet voorhanden (en ook de schets in
341 hoofdstuk 2 is oppervlakkig). Zo'n analyses zullen een nieuw soort kennis aanbrengen over
342 de groei en de huidige toestand van het regime, de aanwezige niches en determinerende
343 landschapsfactoren. Nieuwe denkkaders betekent op nieuwe manieren naar de werkelijkheid
344 kijken en nieuwe mogelijkheden zien om ze (trachten) te veranderen. Behalve de MLP-
345 analyse, hebben we boven nog andere mogelijkheden aangehaald: de functiebenadering van
346 innovatiesystemen (bijv. toe te passen op niches van hernieuwbare energietechnologie in
347 Vlaanderen), het gedragspraktijkenmodel (bijv. toe te passen op energie- en mobiliteit-
348 gerelateerde routines en doorbreking van routines bij gezinnen), de analyse van lock-in en
349 padafhankelijkheid (bijv. voor de Vlaamse/Belgische energiesector), enzovoort.

350 Ten tweede. Als het over initiëren van transitie gaat, is het transitie managementmodel
351 ongetwijfeld de moeite waard om op een aantal processen en (onderdelen van)
352 beleidsdomeinen los te laten, bijvoorbeeld voor de door Pact 2020 aangekondigde initiatieven
353 rond energietransitie en de mobiliteitstransitie. Het typische van het TM-model is dat het
354 aanvankelijk in de schaduw van het reguliere beleid opereert, met betrekken van
355 vooruitstrevende regime- en nichespelers, omdat dat de kans geeft onbevangen over lange
356 termijnontwikkelingen na te denken en creatieve wegen te bewandelen. Voor nieuw op te
357 zetten processen, moeten lessen getrokken worden uit DuWoBo en Plan C, zowel over wat
358 werkt, als over de problemen waarmee afgerekend moet worden. DuWoBo en Plan C zijn

359 opgezet als experimenten in innovatief milieubeleid. Nu de processen op gang zijn, moet het
360 beleid echter zorgen dat de randvoorwaarden voor hun functionering uitgewerkt worden en
361 daar hapert er een en ander: bijvoorbeeld in voorziening van werkingsmiddelen,
362 managementstructuur, ondersteuning voor experimenten, inspelen op de visie en de
363 dynamiek, flankering door een regelgevend kader. Ook onderzoek naar de verschillende
364 Nederlandse voorbeelden verdient aanbeveling, want wanneer de TM-processen vanuit de
365 schaduw meer naar het centrum van het beleid bewegen – zoals bijvoorbeeld het geval is bij
366 de Nederlandse energietransitie – beginnen nieuwe factoren te spelen. Zo blijken
367 belangenconflicten en machtsrelaties dan een grotere rol te gaan spelen, en zijn de relaties
368 met meer geïstitutionaliseerde democratische processen niet altijd even duidelijk (bijv. ten
369 opzichte van het parlement of adviesraden).

370 Ten derde. Alhoewel het TM-model interessante resultaten blijkt op te leveren en
371 enthousiasmerend werkt voor organisaties, overheden en bedrijven die in duurzaamheid
372 willen investeren, is er geen reden om elke vorm van transitie governance op die typische
373 manier aan te pakken (met arena's, transitiepaden etc.). De denkkaders en werkmethodes
374 van het transitieperspectief kunnen ook afzonderlijk of in combinatie materiaal opleveren
375 waarop een beleid kan bouwen. Daarbij kan mogelijk voortgebouwd worden op evoluties die
376 al bezig zijn in betreffende domeinen. Voor de transitie naar een koolstofarme economie zijn
377 daarbij de evoluties in het milieu- en innovatiebeleid van bijzonder belang. Er blijken ook een
378 aantal processen en plaatsen te zijn waarbij het transitiedenken aansluiting kan zoeken. Het
379 gaat o.a. om Vlaanderen in Actie en het Pact 2020, de milieubeleidscyclus met het vierde
380 Milieu- en Natuurplan Vlaanderen, de tweede fase van de Vlaamse Strategie Duurzame
381 Ontwikkeling, en verder een hele reeks lopende initiatieven bij o.a. IWT, IST, VRWB, EWI,
382 VITO, MIP, SERV en MINA-raad, Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.

383	Inhoud	
384	Samenvatting	3
385	Inhoud	10
386	Lijst figuren	12
387	Context	13
388	Toekomstverkenning milieu en natuur.....	13
389	Scenario's	13
390	Scenarioberekeningen en onderlinge samenhang.....	13
391	Samenhang MIRA-NARA	17
392	Inleiding	18
393	1. Systeeminnovaties en transitie: nieuwe begrippen voor verleden en	
394	toekomst	21
395	1.1. Een voorbeeld: transitie in het Vlaamse afvalbeleid.....	21
396	1.2. De basis van transitiedenken: achtergrond en concepten	25
397	2. Op weg naar een koolstofarme economie: landschap, regime en niches	
398	anno 2009	32
399	2.1. Een systeem met de functie "levering van energie"	33
400	2.2. Het regime	34
401	2.3. Het landschap	36
402	2.4. Niches	38
403	2.4.1. Micro-WKK	39
404	2.4.2. Passiefhuizen en nul-energiewoningen.....	40
405	2.4.3. Smart Grid.....	41
406	2.4.4. Gelijkstroom supernet.....	42
407	2.4.5. Diensten-economie	42
408	2.5. Co-evoluties	44
409	2.5.1. Mobiliteit.....	44
410	2.5.2. Groene chemie	44
411	2.5.3. Investeringsklimaat: Cleantech-funds.....	46
412	2.5.4. Regulering-klimaat: de Porter hypothese	47
413	2.6. Naar een nieuw regime?	48
414	3. Drempels bij systeeminnovatie	50
415	3.1. Kennis, geld, regelgeving	50
416	3.2. Het socio-technisch regime	52
417	3.2.1. Actoren en technologie	53
418	3.2.2. Stabiliteit en co-evolutie	55
419	3.3. Diversiteit, innovatie en selectie	55
420	3.3.1. Diversiteit	55
421	3.3.2. Innovatie	56
422	3.3.3. Selectie	56
423	3.4. Incrementele en radicale innovatie.....	58
424	3.5. Bounded rationality, learning-by-doing	59
425	4. Transitie-governance: op zoek naar een innovatiesysteem voor	
426	systeeminnovatie	62
427	4.1. Governance: proces- en netwerksturing	62
428	4.2. Ingrediënten voor transitie-governance	64
429	4.2.1. Systeeminnovaties op basis van maatschappelijke functies.....	64
430	4.2.2. Lange termijn visie stuurt strategische agenda	66
431	4.2.3. Leren en sociaal leren op de agenda	68

432	4.2.4. Experimenteren en ontwikkelen van niches als	
433	innovatiesystemen	71
434	Hoe EVA werkt aan vleesmatiging	72
435	4.2.5. Creatie van brede en transparante netwerken en	
436	participatieve processen	80
437	4.2.6. Integrale benadering van systemen	87
438	5. Transitie management (in Vlaanderen)	95
439	5.1. Het transitie management-model	95
440	5.2. Duurzaam wonen en bouwen (Duwobo)	98
441	5.3. Duurzaam materiaalbeheer: Plan C	101
442	6. De transitie naar een koolstofarme economie in de praktijk brengen.....	107
443	6.1. Voortbouwen op wat bestaat	108
444	6.1.1. Innovatietheorie en innovatiebeleid: van eerste naar derde	
445	generatie	108
446	6.1.2. Milieubeleid: van eerste naar derde generatie	109
447	6.1.3. Innovatiebeleid en milieubeleid één stap verder ontwikkelen	111
448	6.2. Het potentieel van het transitiekader benutten	112
449	6.2.1. Nieuwe heuristieken voor beleidsmakers: een perspectief op	
450	diepgaande veranderingen in socio-technische systemen.....	113
451	6.2.2. Nieuwe werkmethodes: een perspectief op de governance	
452	van socio-technische systemen.....	114
453	6.2.3. Een laatste keer terug naar Vlaams beleid voor een	
454	koolstofarme economie.....	114
455	Referenties	118
456	Begrippen	122
457	Afkortingen.....	122
458		

459	Lijst figuren	
460	Figuur 0.1 Stroomschema en samenhang van de scenarioberekeningen	16
461	Figuur 0.2 Verband tussen MIRA en NARA 2009: socio-economische	
462	verkenning, drie scenario's inzake milieu en drie landgebruikscenario's	17
463	Figuur 1. Het multilevel perspectief uit de transitietheorie.....	26
464	Figuur 2. Een dynamische versie van het multilevelperspectief	29
465	Figuur 3. Voorbeelden van een toepassing van het MLP voor het huidige	
466	energieregime	33
467	Figuur 4. Een socio-technisch regime kan gezien worden als een samenspel	
468	van subregimes	53
469	Figuur 5. Actoren, technologie en hun interacties binnen een regime	54
470	Figuur 6. Met functie- en systeeminnovatie kunnen milieudruk forser	
471	gereduceerd worden dan met product- of procesinnovatie	65
472		

473 **Context**

474 **Toekomstverkenning milieu en natuur**

475 Het Milieurapport (MIRA) 2009 en het Natuurrapport (NARA) 2009 verkennen gezamenlijk de
476 toekomst van het leefmilieu en de natuur in Vlaanderen. Het doel is beleidsmakers en het
477 geïnteresseerde publiek inzicht te geven in te verwachten evoluties van het leefmilieu en van
478 de natuur in Vlaanderen bij bepaalde beleidskeuzen en binnen een gegeven socio-
479 economische context.

480 De toekomstverkenningen in beide rapporten baseren zich op dezelfde socio-economische
481 prognose, milieubeleidsscenario's, klimaatscenario's en landgebruikscenari'o's.

482 Verder onder deze titel wordt een overzicht gegeven van het studiewerk dat de publicatie
483 Milieuverkenning 2030 onderbouwt. Daartoe zijn 15 afzonderlijke wetenschappelijke
484 rapporten opgesteld.

485 Een wetenschappelijk rapport MIRA 2009 beschrijft uitgebreid de methoden, de scenario's en
486 de resultaten van de toekomstverkenning. Het rapport onderbouwt het scenariorapport
487 Milieuverkenning 2030 en is beschikbaar op www.milieurapport.be. Scenario's werden
488 samengesteld in overleg met een expertengroep. Het hele rapport is kritisch nagelezen door
489 dezelfde expertengroep.

490 **Scenario's**

491 MIRA 2009 maakt een toekomstverkenning van het milieu in Vlaanderen voor de periode
492 2006–2030 aan de hand van drie milieubeleidsscenario's:

- 493 ▪ een referentiescenario, waarbij het beleid ongewijzigd wordt verdergezet;
- 494 ▪ een Europa-scenario, waarbij bijkomende maatregelen worden genomen om Europese
495 milieudoelstellingen voor de periode 2020-2030 te halen;
- 496 ▪ een visionair scenario, waarbij verregaande maatregelen worden genomen om
497 klimaatverandering sterk af te remmen en met het oog op een duurzame toekomst.

498 Elk scenario bestaat uit een pakket beleidsmaatregelen waarvan het gezamenlijk effect wordt
499 berekend.

500 De milieuscenario's worden uitgetekend binnen éénzelfde socio-economische omgeving. De
501 'gebruikte' socio-economische omgeving is op zijn beurt het resultaat van een
502 toekomstverkenning naar verwachte demografische, sociologische en economische
503 ontwikkelingen, opgesteld door het Federaal Planbureau.

504 Daarnaast zijn ook klimaatscenario's tot 2100 ontwikkeld voor Vlaanderen, afgeleid uit
505 internationale klimaatscenario's.

506 Het basisjaar voor de scenarioberekeningen is 2006. Het voornaamste zichtjaar is 2030. Voor
507 de berekeningen van de invloed van klimaat wordt 2100 als zichtjaar gehanteerd. De
508 berekeningen inzake oppervlaktewater focussen op 2015 en 2027, aansluitend op de
509 Europese Kaderrichtlijn water.

510 De berekeningen gebeuren standaard gebiedsdekkend op niveau Vlaanderen, tenzij de
511 beschikbare gegevens en/of modellen dit niet toelaten of anders vermeld.

512 **Scenarioberekeningen en onderlinge samenhang**

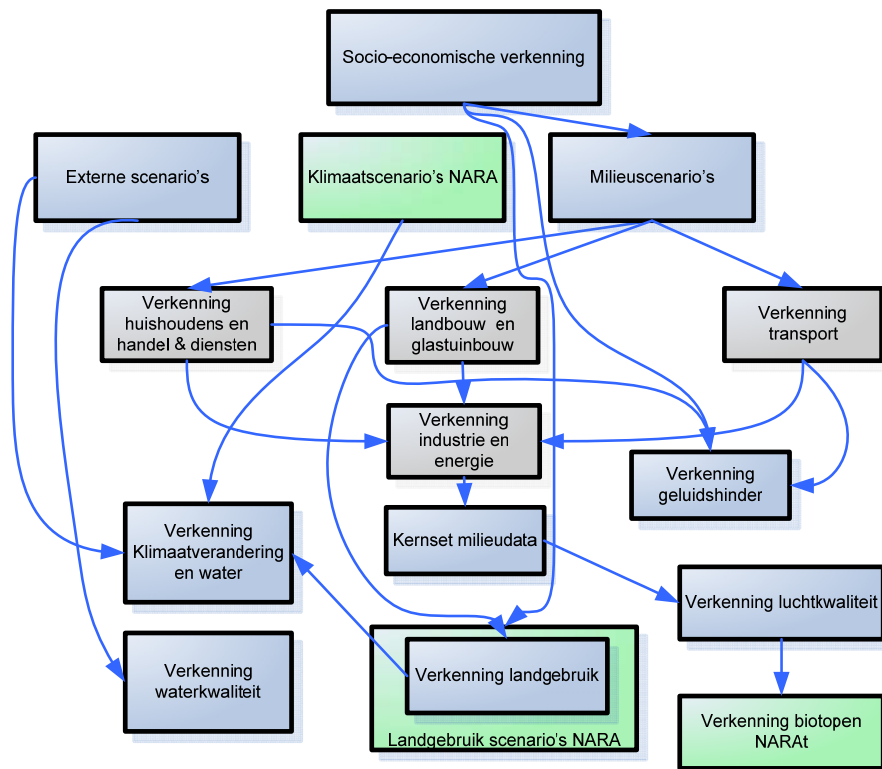
513 **De milieuscenario's zijn uitgewerkt voor de grote economische sectoren en leiden tot**
514 **uitkomsten op niveau van emissies en energiegebruik.**

- 515 1. Couder J., Verbruggen A., Maene S. (2009) Huishoudens en Handel & diensten. Wetenschappelijk
516 rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.
- 517 2 Lodewijks P., Brouwers J., Van Hooste H., Meynaerts E. (2009) Energie- en klimaatscenario's voor de
518 sectoren Energie en Industrie. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.
- 519 3. Overloop S., Gavilan J., Carels K., Van Gijsegem D., Hens M., Bossuyt M., Helming J. (2009)
520 Landbouw. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009 & NARA 2009, VMM, INBO.R.2009.30,
521 www.milieurapport.be, www.nara.be
- 522 4. Bergen D., Vander Vennet B. (2009) Deelsector glastuinbouw. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009,
523 VMM, www.milieurapport.be.
- 524 5. De Vlioger I., Pelkmans L., Schrooten L., Vankerkom J., Vanderschaeghe M., Grispen R., Borremans
525 D., Vanherle K., Delhaye E., Breemers T., De Geest C. (2009) Transport, referentie- en Europa-
526 scenario. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.
- 527 6. Van Zeebroeck B., Delhaye E., De Geest C. (2009) Transport, visionair scenario. Wetenschappelijk
528 rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.
- 529 De resulterende emissies en energiegebruiken volgens drie milieuscenario's worden
530 geaggregeerd in de kernset milieudata MIRA 2009, beschikbaar op www.milieurapport.be.
- 531 **De milieukwaliteit resulterend uit deze emissies wordt voor twee milieuscenario's**
532 **verder gemodelleerd in de verkenningen luchtkwaliteit.**
- 533 7. Deutsch F., Fierens F., Veldeman N., Janssen S., Torfs R., Buekers J., Trimpeneers E., Bossuyt M.
534 (2009) Zwevend stof. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.
- 535 8. Van Avermaet P., Celis D., Fierens F., Deutsch F., Janssen L., Veldeman N., Viaene P., Wuyts K.,
536 Staelens J., De Schrijver A., Verheyen K., Vancraeynest L. Overloop S., (2009) Verzuring.
537 Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.
- 538 9. Deutsch F., Fierens F., Veldeman N., Janssen S., Torfs R., Buekers J., Trimpeneers E.,
539 Vancraeynest L. (2009) Fotochemische luchtverontreiniging. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009,
540 VMM, www.milieurapport.be.
- 541 **Daarnaast zijn toekomstverkenningen opgemaakt voor de kwaliteit van het**
542 **oppervlaktewater gebaseerd op de scenario's ontwikkeld in het**
543 **stroomgebiedbeheerplan voor Schelde en Maas.**
- 544 10. Peeters B., D'Heygere T., Huysmans T., Ronse Y., Dieltjens I. (2009) Kwaliteit oppervlaktewater.
545 Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.
- 546 **Verkenningen voor het landgebruik voor 2 milieuscenario's x 3 landgebruik-scenario's**
547 **zijn opgemaakt in:**
- 548 11. Gobin A., Uljee I., Van Esch L., Engelen G., de Kok J., van der Kwast H., Hens M., Van Daele T.,
549 Peymen J., Van Reeth W., Overloop S., Maes F. (2009) Landgebruik in Vlaanderen. Wetenschappelijk
550 rapport, MIRA 2009, NARA 2009, VMM, INBO.R.2009.20, www.milieurapport.be, www.nara.be.
- 551 **Verkenning voor geluidshinder door verkeer, op basis van de verkenningen voor de**
552 **sector transport is opgesteld voor twee milieuscenario's in:**
- 553 12. Botteldoorn D., Dekoninck L., Van Renterghem T., Geentjes G., Lauriks W. Bossuyt M., (2009)
554 Lawaai. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.
- 555 **Verkenning van klimaatverandering en waterhuishouding in Vlaanderen op basis van**
556 **internationale studies en lopende nationale studies is opgesteld in:**
- 557 13. Willems P., Deckers P., De Maeyer Ph., De Sutter R., Vanneuville W., Brouwers J., Peeters B.
558 (2009) Klimaatverandering en waterhuishouding. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, NARA 2009,
559 VMM, INBO, www.milieurapport.be, www.nara.be.
- 560 **Overwegingen bij de complexiteit van toekomstverkenningen zijn opgesteld in:**
- 561 14. Keune H., Morrens B., Loots I. (2009) Hoe omgaan met de complexiteit van milieuvraagstukken?
562 Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.

- 563 **Tot slot behandelt één studie de transitie naar een duurzame samenleving:**
- 564 15. De Jonge W., Paredis E., Lavrijsen J., Vander Putten E. (2009) Vlaanderen en de transitie naar een
- 565 koolstofarme economie. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, VMM, www.milieurapport.be.

566 De onderlinge samenhang van voornoemde rapporten wordt geïllustreerd in figuur 0.1.

567 *Figuur 0.1 Stroomschema en samenhang van de scenarioberekeningen*

568

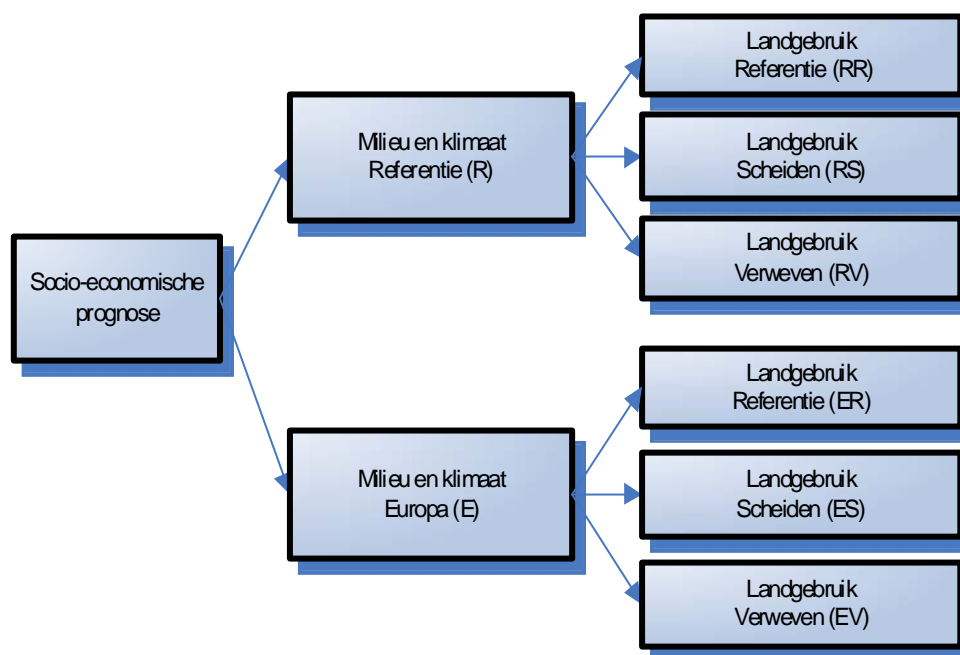
569 **Samenhang MIRA-NARA**

570 Op de twee milieubeleidsscenario's referentie en Europa uit MIRA 2009 worden drie
571 landgebruikscenario's geënt in de natuurverkenning NARA 2009:

- 572 ▪ een scenario referentie, waarbij het beleid uit de periode 2000-2007 ongewijzigd wordt
573 verdergezet;
- 574 ▪ een scenario scheiden, waarbij de open ruimte verdeeld wordt tussen de gebruiksvormen
575 ervan;
- 576 ▪ een scenario verweven, waarbij de zorg voor natuur integraal deel uitmaakt van alle
577 landgebruikvormen.

578 De milieu- en de landgebruikscenario's worden uitgetekend binnen éénzelfde socio-
579 economische omgeving. Voor de resulterende scenario's (Figuur 0.1) worden de verwachte
580 ontwikkelingen op emissies, brongebruik, milieutoestand en gevolgen voor gezondheid
581 doorgerekend door middel van rekenkundige modellen.

582 *Figuur 0.2 Verband tussen MIRA en NARA 2009: socio-economische verkenning, drie*
583 *scenario's inzake milieu en drie landgebruikscenario's*

584

585 Inleiding

586 Via de uitwerking van verschillende scenario's probeert de toekomstverkenning MIRA 2009
587 een zicht te krijgen op hoe de toestand van het milieu in Vlaanderen in de loop van de
588 volgende decennia kan evolueren. Het meest verregaand daarin is het visionaire scenario.
589 Met de uitdaging van klimaatverandering als uitgangspunt, stelt het visionaire scenario
590 serieuze doelstellingen voorop: tegen 2050 een vermindering van de uitstoot van
591 broeikasgassen met 60 à 80 % ten opzichte van 1990, tussentijds in 2030 een halvering van
592 de emissies, en in algemene termen de realisatie van een koolstofarme economie. Hoewel dit
593 drastische reducties lijken, is het visionaire scenario bij de publicatie van dit rapport
594 misschien al minder visionair dan het bij de allereerste formulering in het voorjaar van 2008
595 was. Want het verhaal van de koolstofarme economie – of de *low carbon economy* – begint
596 stilaan overal op te duiken, en dat niet alleen bij mensen en organisaties die bekommerd zijn
597 om het milieu of duurzame ontwikkeling. In economisch harde tijden lijkt het ook voor heel
598 wat regeringen aantrekkelijke investeringsperspectieven te bieden.

599 Eén van de recente voorbeelden hiervan is de Britse regering, die in maart 2009
600 consultatieproces startte voor een *low carbon industrial strategy* publiceerde. Daarin lezen
601 we: “De transitie naar een koolstofarme wereld zal onze hele economie veranderen (...) Het
602 zal ons industrieel landschap veranderen, onze aanbodsketens en de manier waarop we
603 werken en consumeren (...) Een koolstofarme industriële strategie moet de kansen grijpen
604 die er met de verandering zullen komen: een nieuw industrieel activisme voor een nieuwe
605 groene industriële revolutie” (eigen vertaling) (Britse Regering, 2009). Deze industriële
606 strategie moet een hoeksteen worden van het beleid om de klimaatdoelstellingen te
607 realiseren die de Britse regering zich stelt, namelijk 26% CO₂ reduceren tegen 2020 en 80%
608 tegen 2050. Met de *Climate Change Act* waren de Britten de eersten die zulke doelstellingen
609 ook wettelijk vastlegden. Met hun industriële strategie proberen ze te garanderen dat ze er
610 ook de maatschappelijke vruchten van plukken: economisch door de sterke marktpositie die
611 ze al hebben in *clean technology* te consolideren en verder uit te bouwen, ecologisch door
612 hun emissies drastisch te reduceren, sociaal door de kansen op creatie van werkgelegenheid
613 in een arbeidsintensieve sector te benutten en in te zetten op de reële economie in plaats van
614 op speculatieve luchtballonnen. Overigens is de Britse strategie niet onbesproken. Er zijn
615 bijvoorbeeld ernstige vragen te stellen bij de aandacht die gaat naar koolstofopslag en
616 kernenergie, opties die vanuit een breder duurzaamheidsperspectief bepaald
617 controversieel zijn.

618 Alleszins, het idee van de koolstofarme economie waarop het visionaire scenario gebaseerd
619 is, begint de nodige aandacht te krijgen. De Britten zijn één voorbeeld, maar een soortgelijk
620 discours valt ondertussen op meerdere plaatsen te beluisteren: bij de Europese Commissie,
621 bij de regering Obama, bij UNEP waar studies en mondiale initiatieven opgestart zijn voor
622 een *global green new deal*. Maar hoewel het discours meer en meer gehanteerd wordt, is het
623 ook duidelijk dat het doel niet met een paar bijstellingen aan de economie te realiseren is.
624 Met enkel wat zuinigere producten en productieprocessen zullen de ambitieuze doelstellingen
625 niet gehaald worden. Het visionaire scenario van de koolstofarme economie blijft utopie,
626 tenzij we durven inzien dat op termijn de structurele basis van de economie zal moeten
627 veranderen. Er moet dus niet alleen op product- en procesniveau gewerkt worden, maar ook
628 op systeemniveau: de grote systemen die aan de basis liggen van onze welvaart – zoals het
629 energie-, het mobiliteits-, het voedsel- en het woonsysteem – zullen als geheel herdacht
630 moeten worden, niet alleen met nieuwe technologieën, maar ook met nieuwe instituties die
631 nieuwe regels hanteren, waarin actoren anders functioneren, en waarin op nieuwe principes
632 gebouwd wordt.

633 Dit rapport presenteert en bespreekt de mogelijkheden en beperkingen van een
634 veelbelovende aanpak die net daarop inzet, namelijk de benadering van “socio-technische
635 systeeminnovaties”, “transities” en “transitiemanagement”. De basis van dit onderzoek werd
636 voor een belangrijk deel in Nederland gelegd, maar het taalgebruik, de concepten en
637 inzichten beginnen vooral in Europa overal belangstelling te krijgen.

638 In Nederland werden eind vorige eeuw steeds vaker frustraties geuit over de trage voortgang
639 van de ecologische modernisering. Men boekte wel vooruitgang op het vlak van eco-
640 efficiëntie, maar onvoldoende. Samengevat luidde de analyse: productie- en
641 consumptiepatronen zitten gevangen in een “regime” dat zich verzet tegen radicale
642 vernieuwing. Structurele veranderingen lukken nauwelijks. Door optimalisering van de
643 gangbare productie- en consumptiepatronen kan men weliswaar reducties van de milieudruk
644 met tien tot dertig procent realiseren, maar de lange termijn doelstellingen – een vermindering
645 van de milieudruk met factor 10 tegen het midden van de 21st eeuw – vereist veranderingen
646 die buiten het bereik liggen van elk afzonderlijk bedrijf of gezin .

647 Nederland pakte in 2001 uit met een Nationaal Milieubeleidsplan waarin de termen
648 systeeminnovatie, transitie en transitie management een centrale rol spelen (VROM, 2001).
649 Met de term “transitie” verwijst men naar een lange termijn proces over een periode van 25
650 tot 50 jaar, waarbij maatschappelijke systemen fundamenteel veranderen in hun structuur,
651 instituties, cultuur en praktijken. Tijdens een transitie vinden er hele reeks innovaties plaats in
652 het betreffende systeem, die bestaan uit een combinatie van technische, sociaal-culturele en
653 gedragsveranderingen – vandaar de term “socio-technische” systeeminnovaties. Historisch
654 gezien, hebben transities zich in alle maatschappijen afgespeeld (bijvoorbeeld: de
655 omschakeling van transport naar fossiele brandstoffen) , maar deze keer moet het de
656 bedoeling zijn een min of meer beheerste transitie naar meer duurzaamheid in gang te
657 zetten, en daarvoor wordt de term transitie management gebruikt¹.

658 In dit rapport vertrekken we in hoofdstuk 1 van een voorbeeld van een transitie in Vlaanderen
659 – namelijk die in de afvalbehandeling – om daarna wat strikter te omschrijven wat de
660 theoretische basis is van het transitiedenken. In hoofdstuk 2 illustreren we dit verder door te
661 onderzoeken wat de huidige context is waarmee de transitie naar een koolstofarme economie
662 rekening moet houden. Ook al zijn er de intenties om zo’n transitie op gang te brengen,
663 systemen zoals het energiesysteem kunnen behoorlijk veel weerstand bieden tegen
664 verandering. In hoofdstuk 3 staan we stil bij een aantal redenen waarom het niet zo
665 eenvoudig is transities bewust aan te sturen en welke drempels er daarvoor zijn. In hoofdstuk
666 4 wordt hierop verder gedacht en komt de vraag aan bod hoe, ondanks de drempels die er
667 zijn, transities toch beïnvloed kunnen worden en welk sturingsmodel van de overheid dat
668 vraagt. De grote kenmerken van “governance voor duurzaamheidstransities” worden
669 besproken. In hoofdstuk 5 wordt dieper ingegaan op de bekendste manier om te pogen al die
670 kenmerken van transitie governance in één pakket samen te ballen, en dat is het
671 transitie management model, zoals het oorspronkelijk in Nederland ontwikkeld werd en zoals
672 het sinds enkele jaren in twee Vlaamse transitieprocessen wordt uitgeprobeerd, namelijk de
673 transitieprocessen in duurzaam wonen en bouwen (DuWoBo) en in duurzaam
674 materialenbeheer (Plan C). In hoofdstuk 6 worden de grote lijnen uit het rapport terug
675 samengebracht en wordt getracht een aantal beleidsaanbevelingen te formuleren.

676 Voor dit rapport hoeven we gelukkig niet enkel terug te vallen op Nederlands onderzoek en
677 Nederlandse voorbeelden. Zoals gezegd, is de belangstelling in Europa snel groeiende en
678 bestaat er ondertussen onderzoek en beleid of beleidsaanzetten in o.a. Groot-Brittannië,
679 Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Denemarken, Zweden, Finland. In juni 2009 vond de *First*
680 *European Conference on Sustainability Transitions*² plaats in Amsterdam en er is
681 ondertussen een *European Network for Research on Sustainability Transitions* in oprichting.

682 En Vlaanderen? Op onderzoeksvlak is Vlaanderen in de beginfase. Dit rapport bouwt
683 gedeeltelijk verder op onderzoek dat in het kader van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling
684 verricht wordt door het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling van de UGent. Daarnaast is er
685 onderzoek bezig of startende aan o.a. de KU Leuven, het VITO, het ILVO en zijn er meerdere
686 wetenschappers vanuit hun inhoudelijke expertise betrokken bij de twee transitieprocessen
687 die door de Vlaamse overheid opgestart zijn.

688 Immers, op beleidsvlak staat Vlaanderen momenteel mee vooraan in Europa. Sinds 2004 zijn
689 in Vlaanderen een paar transitie-arena’s opgestart door LNE en OVAM. Het ene project –

¹ Verderop zullen we argumenteren dat de term transitiegovernance misschien beter geschikt is.

² Zie www.ksinetwork.nl/conference2009

690 DuWoBo – focust op Duurzaam Wonen en Bouwen en viseert dus het socio-technisch
691 systeem dat de huisvesting verzorgt. Het andere project – Plan C – heeft zich toegelegd op
692 een transitie van het materiaalgebruik. In de arena's ontmoeten tal van betrokken actoren
693 mekaar, werken ze een duurzame toekomstvisie uit, organiseren ze ruimte voor
694 experimenten en sociale leerprocessen, bouwen ze de netwerken die de gewenste
695 vernieuwingen kunnen testen en/of breder uitrollen. Verderop in dit rapport komen we nog
696 terug op een aantal ervaringen uit deze processen.

697 Tot nu toe zijn beide processen door de Vlaamse overheid geformuleerd als “experimenten in
698 innovatief milieubeleid”, als onderdeel van beleid in het kader van het MINA-plan 2003-2007
699 (dat ondertussen verlengd is tot 2010). De interesse voor DuWoBo en Plan C en voor
700 transities in het algemeen lijkt zich in Vlaanderen momenteel voorzichtig uit te breiden. In het
701 Pact 2020 dat de Vlaamse regering, de sociale partners en het middenveld ondertekenden in
702 januari 2009, wordt bijvoorbeeld gesteld dat er tegen 2020 belangrijke stappen gezet moeten
703 zijn “naar een ‘kringloop’-economie met een zo laag mogelijk grondstof-, energie-, materiaal-
704 en ruimtegebruik” en voor “de transitie naar een duurzaam energiesysteem, een duurzaam
705 materialenbeheer en een duurzame mobiliteit” (Vlaamse Regering, 2009). De SERV en De
706 MINA-raad hebben zich in gezamenlijke adviezen al voorstander getoond van een beleid dat
707 inzet op systeeminnovaties en transities (SERV en Minaraad, 2005). De Vlaamse Raad voor
708 Wetenschapsbeleid ziet de processen als een voorbeeld van hoe innovatiebeleid kan
709 inspelen op nieuwe maatschappelijke behoeften en ontwikkelingen (VRWB, 2008).

710 Omdat transitie management zich bewust bezig houdt met toekomstige ontwikkelingen en
711 mogelijkheden, spelen scenario's en andere methodes van toekomstverkenning er een grote
712 rol in. In het geval van het visionaire scenario van MIRA, is de relatie met transitieprocessen
713 dubbel. Enerzijds hebben de gemeenschappelijke streefbeelden die in het DuWoBo-proces
714 ontwikkeld zijn als inspiratie gediend voor het visionaire scenario van de sector “handel en
715 diensten en huishoudens”. In dat scenario wordt gebruik gemaakt van het concept “levende
716 kernen” van DuWoBo. In een levende kern worden de woningen in groep benaderd, in
717 combinatie met gebouwen voor handel en diensten (een wijk bijvoorbeeld). De voorziening
718 van groen, woon- en werkruimte en energiediensten wordt op collectief niveau
719 geoptimaliseerd. Anderzijds kunnen de scenario's in de toekomstverkenning MIRA 2009 een
720 arena ondersteunen. Een arena kan ervoor zorgen dat een visionair scenario meer wordt dan
721 “een mogelijkheid” die een groep van ingewijden formuleert. Het kan dan vertaald worden in
722 een project dat vorm krijgt op het terrein, van een beleid dat zich ent op een intensieve
723 samenwerking tussen tal van maatschappelijke actoren, zowel lokaal als gewestelijk.

724 **1. Systeeminnovaties en transities: nieuwe begrippen voor verleden en** 725 **toekomst**

726 Het onderzoek naar socio-technische systeeminnovaties en transities probeert te begrijpen
727 hoe radicale veranderingen in een samenleving (transities) zich afspelen. De onderliggende
728 hoop is dat uit een goed begrip van transities belangrijke lessen te trekken zijn voor de
729 transitie waar we momenteel voorstaan, namelijk die naar duurzamere samenlevingen. In dit
730 deel van het rapport, vertrekken we eerst van een voorbeeld om het denken in termen van
731 systeeminnovaties en transities te introduceren, namelijk de transitie in het Vlaamse
732 afvalbeheer. Daarna geven we een striktere afbakening van wat de transitietheorie nu precies
733 te vertellen heeft.

734 **1.1. Een voorbeeld: transitie in het Vlaamse afvalbeleid**

735 **Van oud naar nieuw regime**

736 *"De afgelopen 30 jaar heeft het afvalstelsel in Vlaanderen een enorme ontwikkeling*
737 *doorgemaakt. Waar er in de jaren '70 eigenlijk nog geen sprake was van beleid gericht op*
738 *afvalreductie, afvalverwijdering of organisatie van het afvalbeheer, daar zijn er nu tal van*
739 *lokale, regionale, nationale en Europese richtlijnen, wetten en regels, die het afvalbeheer*
740 *reguleren. Bovendien zijn er in die periode tal van (overheids) instanties, organisaties,*
741 *bedrijven en ander instellingen opgericht die hieraan uitvoering geven. Zo is een*
742 *geprofessionaliseerde afvalsector ontstaan die met name wat betreft het huishoudelijke afval*
743 *een zeer effectief beheerssysteem heeft opgeleverd. Voorbeeld hiervan is het systeem van*
744 *selectief ophalen waaraan burgers gewend zijn geraakt en waardoor een zeer hoog*
745 *percentage van het huishoudelijk afval wordt gescheiden en gerecycled."*

746 Zo vat Derk Loorbach een transitie in het Vlaamse afvalbeheersysteem samen (Loorbach,
747 2004).

748 Als men over transities spreekt en daarbij de structurele verandering van een socio-technisch
749 systeem viseert (in dit geval het systeem dat afval verwerkt), dan heeft men het over de
750 technische infrastructuur, de betrokken mensen en organisaties, de regels, kennis en
751 opvattingen die dat systeem vorm geven. Met het begrip "socio-technisch" wil men steeds
752 benadrukken dat de ontwikkelingen van artefacten (techniek) altijd samengaan met socio-
753 culturele ontwikkelingen. Een transitie is dus een maatschappelijk veranderingsproces en de
754 technologische veranderingen zijn daar slechts een onderdeel van.

755 Met het begrip "regime" wordt dan weer beklemtoond dat zo'n socio-technisch systeem
756 bepaalde praktijken kan handhaven of consolideren, maar die gewoonten evengoed in vraag
757 kan stellen en een structurele verandering in gang kan zetten. Een transitie is een proces
758 van meerdere decennia dat een radicale omslag in het regime teweegbrengt.

759 In het oude regime, dat tot in de jaren zeventig stand hield, zocht Vlaanderen voor het afval
760 de gemakkelijkste en goedkoopste weg. Er waren ruim 400 stortplaatsen, lokaal beheerd,
761 kleinschalig en niet milieuhygiënisch ingericht. Verbrandingsinstallaties leden, voor zover
762 aanwezig, aan dezelfde kwalen. Recyclage was een relatief marginale activiteit.

763 Wat betreft de verwerking van afval bleef het regime stabiel, tot zolang men er in slaagde het
764 afval uit het gezichtveld te laten verdwijnen. Maar met de economische groei en
765 technologische vooruitgang bleef de afvalstroom groeien. De samenstelling van het afval
766 werd complexer, o.a. door een forse toename van het gebruik van kunststoffen
767 (verpakkingen, ...).

768 Het regime stuitte op zijn eigen grenzen, soms letterlijk (vol is vol), maar ook in de perceptie
769 van het bredere publiek. In het dichtbevolkte Vlaanderen kon men de effecten van de
770 consumptie niet meer verstoppen. Ook het bedrijfsleven ging morren over het gebrek aan een
771 planmatige aanpak.

772 Deze "crisis" zet de transitie in gang. Loorbach onderscheidt drie fasen, waarbij het
773 veranderingsproces bij wijze van spreken eerst een aanloop neemt, dan de lancering inzet en
774 vervolgens haar snelheid opvoert.

775 Voorontwikkelingsfase

776 In deze fase wordt de problematiek erkent en groeit de maatschappelijke vraag naar
777 verandering. Gedurende de jaren '80 zien we de eerste tekenen van een nieuw afvalregime
778 (netwerken en instituties) dat zich onderscheidt van de gangbare praktijk. Onderdeel hiervan
779 is de oprichting van de Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij (OVAM) als centrale
780 uitvoeringsinstantie van de overheid. De OVAM analyseert de toestand en begint met de
781 organisatie van het afvalbeheer. Men bouwt een vergunningenbeleid uit en organiseert
782 controle. Met het vervallen van de oude vergunningen kan de sanering van de sector starten.
783 Met de opkomst van een strengere milieu- en afvalwetgeving zien we ook een nieuwe
784 afvalverwerkende sector ontstaan.

785 Take-off fase

786 Tegen het einde van de jaren '80 beginnen veranderingen op verschillende niveaus elkaar in
787 snel tempo op te volgen en in elkaar te grijpen. Er vindt een denkmogelijkheid plaats met
788 betrekking tot het afval(beheer) en milieubeleid. De focus bleef niet beperkt tot sanering van
789 end-of-the pipe oplossingen en verschoof naar recyclage, de (Europese en Vlaamse)
790 juridische en institutionele kaders werden hierop aangepast, er werd een (rudimentaire)
791 strategie ontwikkeld op basis van een langetermijnoriëntatie die werd vastgelegd in het
792 tweede afvalstoffenplan, de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven nam een
793 structurele vorm aan en de bevolking raakt steeds meer betrokken.

794 Versnellingsfase

795 Gedurende de jaren '90 vinden er veel veranderingen plaats in het afvalbeheer waarvan de
796 kiemen in de take-off fase al waren neergelegd. Zoals de organisatie van de sector, het
797 (scheidings-)gedrag van de bevolking en de ontwikkeling van een markt voor afvalstoffen. De
798 groei van de afvalhoeveelheden zet nog steeds door, maar een steeds groter gedeelte ervan
799 wordt nuttig aangewend. Het tweede afvalstoffenplan en de daaruit voortkomende
800 regelgeving en vervolgafspraken (bijvoorbeeld het convenant verpakkingen, de herzieningen
801 van het afvalstoffendecreet, de invoering van de aanvaardingsplichten) lijken een direct
802 sturende invloed hierop te hebben. Gekoppeld aan steeds scherpere richtlijnen ten aanzien
803 van storten, verbranden en vervoeren, vindt zo een verschuiving plaats in het afvalbeheer en
804 het afvalgedrag. Zeker wat betreft het huishoudelijk afval zijn de veranderingen opmerkelijk.
805 De selectieve inzameling breekt door in deze periode.

806 **Landschap**

807 Deze wissel van regime in het afvalbeheer staat niet los van ontwikkelingen in een ruimere
808 context. Men gebruikt in de literatuur over transities de term "landschap" en plaatst daar de
809 bredere maatschappelijke ontwikkelingen die eveneens hun rol kunnen spelen in de
810 veranderingen die optreden binnen een bepaald socio-technisch systeem, in casu de
811 afvalverwerking.

812 De storten waren eind jaren zeventig niet de enige schandvlekken die ons confronteerden
813 met de uitwassen de economische groei. Ook andere fenomenen - dicht bij ons bed -
814 demonstreerden dat het milieu geen eindeloze put is waarin men afval en emissies kan laten
815 verdwijnen. In beken en rivieren was de eutrofiëring duidelijk zichtbaar (inclusief
816 schuimvlokken, vissterfte en stank). Er verschenen steeds vaker berichten over de
817 accumulatie van toxische chemische verbindingen in het vetweefsel van zoogdieren, over
818 zware metalen, ... De computers werden krachtiger en men kon simulaties maken van de
819 economische groei en zijn repercussies op langere termijn. In een rapport aan de Club van
820 Rome, publiceerden Meadows e.a. onrustwekkende prognoses met betrekking tot emissies
821 en uitputting van grondstoffen. De aandacht van de milieubeweging voor het behoud van de
822 natuur, breidde uit over steeds meer milieuhygiënische dossiers. Men kon zich daarbij

823 beroepen op steeds meer gegevens uit academische middens, waar nieuwe milieugerichte
824 disciplines werden afgebakend.

825 De Europese Unie zette het milieudossier op haar agenda en in steeds meer landen werd
826 een stevige milieu-administratie uitgebouwd. Afval, water en verontreinigde bodems stonden
827 bovenaan de agenda. Verzurende emissies, zware metalen, ... steeds meer dossiers werden
828 eraan toegevoegd.

829 In de literatuur over de ontwikkeling van het milieubeleid wordt overigens vaak de hypothese
830 aangekaart dat de zorg voor milieu meer middelen krijgt van zodra men een bepaalde
831 welvaartsniveau bereikt (dit wordt dan gedocumenteerd middels de beruchte Groene
832 Kuznets-curve). De economische ontwikkelingen zouden dus enerzijds de problemen
833 scherper stellen, maar tegelijk ook de ruimte creëren om te investeren in oplossingen. Met de
834 welvaart groeit ook het milieubewustzijn. In arme landen krijgen andere problemen de
835 prioriteit.

836 Afval en andere milieuprobleem werd in eerste instantie gezien als een milieuhygiënische
837 kwaal en bestreden met sanering, beter gecontroleerde end-of-the pipe oplossingen, een
838 effectbestrijding die volgens Loorbach en anderen kenmerkend is voor "het milieubeleid van
839 de eerste generatie" (Loorbach et al., 2004).

840 Maar men zag in dat men bleef dweilen met de kraan open. Meer en meer werd ingezet op
841 preventie. In het tweede generatie milieubeleid zien we dat beleidsmaatregelen steeds vaker
842 (willen) opschuiven richting oorzaak. Bij het afvalbeleid manifesteerde zich dat vooral middels
843 interventies in de keten van wieg-tot-graf, waarmee storten en verbranden deels kan worden
844 voorkomen (preventie, hergebruik, recyclage).

845 **Niches**

846 De selectieve inzameling van papier was in de jaren zestig al een bron van inkomsten voor
847 de jeugdbewegingen die jaarlijks een 'papierslag' organiseerden. Papierrecyclage werd hét
848 voorbeeld voor het nieuwe regime. De selectieve inzameling van glas volgde snel. Die twee
849 fracties waren wellicht de gemakkelijkste. Het vroeg aanpassingen van de
850 papierverwerkende nijverheid en glasproducenten, maar veel nieuwe actoren moest men er
851 niet bij betrekken. De inzameling werd voorwerp van experimenten. Moest het nu met
852 glasbakken, of met inzameling aan de deur (met welke regelmaat)?

853 In de loop der jaren werden steeds meer fracties afgescheiden van het restafval: klein
854 gevaarlijk afval, organisch afval, PMD, elektrische apparaten .... Selectieve inzameling werd
855 gecombineerd met terugnameplicht; ophaling aan huis met containerparken. Voor sommige
856 fracties was de ontwikkeling van inzameling en verwerking minder eenvoudig. Het
857 composteren op grotere schaal vroeg onderzoek naar technologie die niet alleen weinig
858 hinder veroorzaakte, maar bovendien ook een bevredigend eindproduct opleverde met
859 voldoende kwaliteit om er een afzetmarkt voor te vinden.

860 Voor de consument lijkt het vandaag behoorlijk simpel. Zet de fracties aan de deur en klaar is
861 kees. Maar die regimewissel vroeg dus wel de organisatie van een omvangrijke
862 afvalverwerkende nijverheid, van nieuwe afzetmarkten. De regelgeving moest worden
863 aangepast, de gemeenten (intercommunales) moesten vakkundige bedrijven uitbouwen, een
864 betere communicatie met de bewoners ontwikkelen, enzovoort....

865 Elke fractie gaf gestalte aan een nieuwe niche die eerst op kleinere schaal voldoende op punt
866 werd gesteld en vervolgens breed uitgerold. Bij die experimentele aanloopfase wordt een
867 nieuw netwerk van actoren en technologie ontwikkeld. Middels een leerproces en
868 onderhandeling komen betrokkenen tot een werkbare praktijk. Men verdeelt rollen en maakt
869 afspraken over de manier waarop de ene een fractie doorgeeft aan de andere. De lokale
870 inzamelingsexperimenten impliceerden een "onderhandeling" met de gezinnen: wat is voor
871 hen enerzijds en voor de afvalverwerker anderzijds de meest geschikte oplossing? In
872 landelijke gebieden kan die anders zijn dan in stedelijke gebieden en een aanbod van

873 meerdere opties is soms aangewezen (inzameling van organisch afval of compostering in de
874 tuin, of kippen ...)

875 Een niche is niet alleen een techniek, het is een netwerk van mensen en organisaties, met
876 technische componenten (transport, bewerking, ...), met verbindingen via regelgeving en
877 contracten. Er zijn communicatielijnen georganiseerd (website, folders, seminars, ...),
878 evaluaties en planningscycli. Het netwerk is dus een weefsel van heterogene componenten
879 dat na enig vallen en opstaan tot een goed functionerende niche uitgroeit. Het succes van
880 een niche wordt bepaald door de mate waarin het kan aansluiten op een groter heterogeen
881 netwerk, het grotere socio-technisch systeem dat de afvalverwerking verzorgt. Het regime of
882 veranderingen daarin zullen bepalen of een niche al dan niet in de marginaliteit blijft.

883 De verschillende niches hebben alle bijgedragen tot een consolidering van het nieuwe
884 regime, dat nog steeds verder verfijnd en geoptimaliseerd wordt.

885 Systeeminnovatie duidt op het proces waarbij verschillende niches slechts kunnen
886 doorbreken omdat ze samen een bredere dynamiek ondersteunen en versterken die hen de
887 ruimte geeft om uit de marginaliteit te komen.

888 **Verleden en toekomst**

889 Het Vlaamse afvalbeleid heeft de afgelopen jaren een indrukwekkende metamorfose
890 ondergaan. De transitie is bij aanvang niet formeel geconcipieerd als een verandering van
891 regime. Men zal in de beleidsdocumenten lang moeten zoeken naar dat begrip en evenmin
892 een beschrijving vinden van "het landschap", of nota's over niche-management. Dat is jargon
893 uit het transitie-management dat pas deze eeuw ingang vond. Maar dat jargon wordt dan
894 gebruikt, zowel bij de beschrijving van transitie in het verleden, als bij de planning van
895 nieuwe gewenste transitie. Als we vandaag een transitie willen in gang zetten dan weten we
896 dat bijvoorbeeld de ontwikkeling van niches daar moet toe bijdragen en dat dit een leerproces
897 impliceert, de vorming van nieuwe netwerken van artefacten, mensen en organisaties. Men
898 moet ook een visie hebben, een richtingwijzer, die maakt dat verschillende niches mekaar
899 kunnen versterken en samen een nieuw regime kunnen consolideren. De mobilisatie zal
900 geïnspireerd worden door knelpunten binnen het heersende regime dat een bepaald systeem
901 (zoals afvalverwerking) praktiseert, en verandering binnen dat systeem kan profiteren van
902 bredere maatschappelijke ontwikkeling die de opportuniteiten vergroten.

903 Zo ging het ook bij de succesverhalen in het verleden. Inzake selectieve inzameling van
904 huishoudelijk afval zit Vlaanderen bij de beste leerlingen van de Europese klas, een positie
905 die we delen met andere Belgische gewesten. Dat werd vorig jaar nog eens bevestigd door
906 statistieken van Eurostat³.

907 Ondertussen lijken we op de grens van een nieuwe fase te zitten. Er begint zich een nieuw
908 discours te vormen dat het kader nog verder opentrekt naar duurzaam materiaalbeheer. In
909 vergelijking met begin jaren zeventig is het afvalprobleem uit het zicht van het publiek
910 verdwenen. Maar toch blijft de afvalberg groeien, niet in het minst het bedrijfsafval, en de
911 grondstoffen die in de afvalberg aanwezig zijn, worden onderbenut. Zowel in Vlaanderen als
912 internationaal komt daardoor de vraag boven of we niet meer in termen van
913 "grondstoffen" en "materialen" moeten gaan denken, dan in termen van "afval". Afvalbeheer
914 wordt dan een onderdeel van een veel ruimer beheer van grondstoffen, materialen en
915 stofstromen in de hele economie. Deze gedachtegang heeft bij OVAM begin 2006 geleid tot
916 de start van het "transitieproces duurzaam materialenbeheer", ondertussen bekend onder de
917 naam Plan C. Verder in dit rapport komen we nog terug op Plan C. We besluiten het
918 afvalverhaal voorlopig met te stellen dat een transitie naar duurzaam materialenbeheer
919 onvermijdelijk tot nieuwe praktijken zal leiden waarin nieuwe regels gehanteerd wordt, er
920 zullen een heleboel nieuwe spelers in de materiaalnetwerken betrokken moeten worden, en
921 het socio-technisch systeem dat opgebouwd is, zal op termijn weer grote wijzigingen
922 ondergaan.

---

³ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=0,1136107&_dad=portal&_schema=portal – Eurostat News Releases – zie bericht van 9 maart 2009

923 1.2. De basis van transitiedenken: achtergrond en concepten

924 We hebben in de loop van het afvalverhaal met opzet een aantal begrippen laten vallen,
925 zoals socio-technisch systeem, regime en niche die veel gebruikt worden in transitiedenken.
926 In dit deel gaan we meer systematisch in op de basis van de transitietheorie, de belangrijkste
927 analyse-instrumenten en de inzichten die de analyse van transities oplevert⁴.

928 De analyse van socio-technische systeeminnovaties en transities vertrekt meestal van het
929 niveau van verschillende soorten functies die in een maatschappij vervuld moeten worden:
930 generieke functies (levering grondstoffen, levering energie), intermediaire functies (o.a.
931 zakelijke dienstverlening, verplaatsen, communicatie), eindgebruikersfuncties (o.a.
932 huisvesten, recreatie, voeden, persoonlijke verzorging, maatschappelijke gezondheidszorg).
933 Transities zijn dan grote veranderingen in de manier waarop maatschappelijke functies
934 vervuld worden (Geels & Kemp, 2000). Een transitie is een overkoepelend begrip voor
935 diepgaande wijzigingen in de manier waarop bijvoorbeeld het voedsel- of energiesysteem
936 werkt. Ze speelt zich af op de langere termijn van twee tot drie generaties, manifesteert zich
937 op verschillende niveaus en kenmerkt zich door samenlopende veranderingen op
938 economisch, cultureel, technologisch, ecologisch, sociaal en institutioneel vlak. In de loop van
939 een transitie hebben in het systeem meerdere systeeminnovaties plaats in onderdelen van
940 het systeem, zoals in de structuren, praktijken, wetgeving, fysische infrastructuren, regels die
941 gehanteerd worden, culturele vooronderstellingen, kennis enzovoort. Transities zijn dus
942 complexe processen, waarbij veel actoren komen kijken, en die structuren en praktijken
943 veranderen die diep verankerd zijn in de maatschappij.

944 De transitietheorie heeft in de loop van de laatste jaren een vrij makkelijk begrijpbaar kader
945 uitgewerkt waarmee transities geanalyseerd en beschreven kunnen worden, en dat is het
946 zogenaamde “**multilevel perspectief**” (MLP) (Geels, 2005) (zie figuur 1). Transities zijn
947 volgens dit perspectief het gevolg van samenkomen van ontwikkelingen op meerdere
948 schaalniveaus: regime, landschap en niche. In de **niche** zitten de radicale vernieuwingen,
949 nieuwe manieren om maatschappelijke functies in te vullen, praktijken die sterk afwijken van
950 wat de normale manier van doen is. Dat kan betrekking hebben op technologische
951 vernieuwingen (zoals een passiefhuis), maar ook op eerder sociaal-culturele vernieuwingen
952 (zoals voedselteams of autodelen). Het **landschap** heeft betrekking op grote
953 maatschappelijke evoluties op gebied van politiek, cultuur en wereldbeelden (bijvoorbeeld
954 globalisering, individualisering), maar ook op infrastructuren (zoals energiesystemen) of
955 natuurlijke kenmerken die allemaal moeilijk te beïnvloeden zijn en meestal traag veranderen.
956 Het **regime** tenslotte zou je kunnen omschrijven als de “normale” manier van dingen doen, de
957 mensen en systemen die daarvoor zorgen, en de regels en denkkaders die daarbij
958 gehanteerd worden. Het regime voor individueel vervoer wordt sterk bepaald door de auto en
959 alles wat nodig is om die auto te doen rijden⁵: bijvoorbeeld de industriële structuur
960 (autoproducenten, aanbieders), het onderhouds- en distributienetwerk (autoverkopers,
961 showrooms, garages), het logistiek bevoorradingssysteem (benzinstations,
962 petroleumbedrijven), het artefact zelf (de auto, met al zijn onderdelen), de
963 wegeninfrastructuur en het verkeerssysteem, de regelgeving (verkeersregels, autobelasting,
964 verzekeringsbeleid, parkeerboetes), de voorkeuren en competenties van de bestuurder, de
965 symbolische en culturele betekenis (vrijheid, individualiteit), de probleempercepties,
966 oplossingsrichtingen en denkkaders die gehanteerd worden. Een netwerk van actoren en
967 sociale groepen (van ingenieurs over verkopers tot autobestuurders) doet dag na dag het
968 regime draaien en reproduceert het voortdurend.

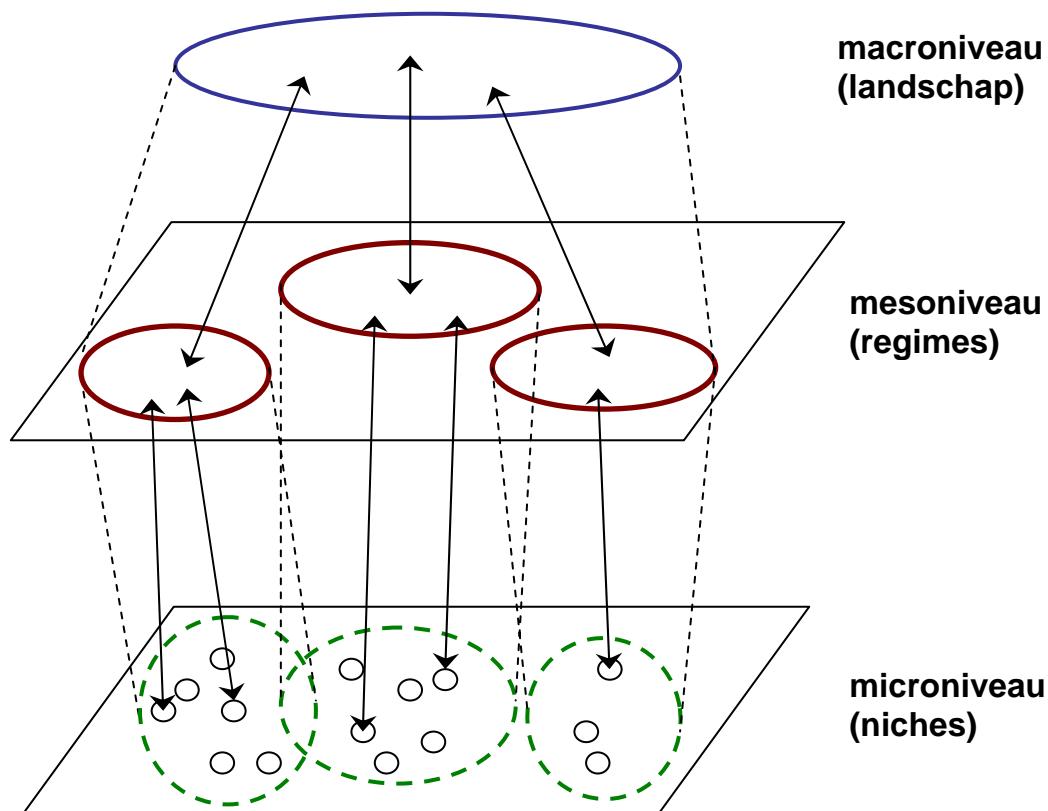
969 In de meeste periodes vertoont het regime een zekere **stabiliteit**. De verschillende
970 elementen die deel uitmaken van het regime zijn redelijk stevig aan elkaar vastgeklonken en
971 van elkaar afhankelijk. Het voorbeeld van het individueel vervoersregime illustreert dat
972 duidelijk. Stabiliteit wordt bijvoorbeeld gecreëerd doordat de mensen en organisaties in het

---

⁴ We beperken ons hier tot de grote lijnen van het transitiedenken. Voor een overzicht en bespreking van de belangrijkste wetenschappelijke literatuur uit de transitietheorie, zie Paredis, E. (2009), Socio-technische systeeminnovaties en transities: van theoretische inzichten naar beleidsvertaling, Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, CDO/UGent.

973 regime met elkaar verbonden zijn in onderling afhankelijke netwerken. Ze hebben gevestigde
 974 belangen, verplichtingen en engagementen, onderlinge afspraken die niet zomaar verbroken
 975 kunnen worden. Een andere belangrijke stabiliserende factor zijn de materiële componenten
 976 van het regime. De auto zelf, de productielijnen, de wegeninfrastructuur, garages,
 977 benzinstations enzovoort zijn niet zomaar drastisch te wijzigen. Ze vertegenwoordigen vaak
 978 grote investeringen en hun componenten en subsystemen zijn dikwijls technisch
 979 complementair aan elkaar. Allerlei gebruikers (zowel bedrijven als consumenten) hebben er
 980 hun gedrag op afgesteld en hebben ze leren kennen en gebruiken. Die onderlinge
 981 verbindingen leiden tot wat in transitietheorie “**co-evolutie**” genoemd wordt: als één
 982 onderdeelje van het regime wijzigt, gaan andere onderdelen mee wijzigen. En de combinatie
 983 van stabiliteit en co-evolutie verklaart waarom socio-technische regimes meestal niet radicaal
 984 wijzigen, maar stap-voor-stap. Autobedrijven zullen nieuwe technologieën en wagens op de
 985 markt brengen om hun marktpositie trachten te verbeteren, wat leidt tot tegenacties van
 986 andere bedrijven om hun marktaandeel niet te verliezen. Op zijn beurt heeft dat effect op
 987 bijvoorbeeld het aankoopgedrag van consumenten. Of de overheid kan overwegen om voor
 988 bepaalde verbeteringen regulerend op te treden. In het “spel” dat tussen de actoren ontstaat,
 989 kunnen het systeem en de regels zo gaandeweg wijzigen, maar door de onderlinge
 990 afhankelijkheid en verbondenheid zal dat zelden bruusk gebeuren.

991 *Figuur 1. Het multilevel perspectief uit de transitietheorie*

992
 993 Transities in socio-technische systemen zijn te begrijpen vanuit de wisselwerking tussen verschillende niveaus.
 994 Transities spelen zich af tegen de achtergrond van een traag evoluerend landschap, dat evoluties op andere niveaus
 995 sterk beïnvloedt. Regimes bestaan uit redelijk stabiele netwerken en markten, vertrouwde technologieën, instituties
 996 en infrastructuren, regels die activiteiten structureren. Niches zijn het minst stabiel, maar kunnen rekenen op
 997 vernieuwers en ondernemers die bereid zijn risico's te nemen.

998 Bron: Geels (2005), Kemp & van de Bosch (2006)

999 Toch blijkt uit historisch onderzoek dat er ook periodes zijn waarin de stabiliteit van het
 1000 regime steeds sterker verstoord raakt en er zo radicalere veranderingen optreden.
 1001 Technologieën en praktijken die zich in niches bevinden en sterk afwijken van wat de
 1002 normale gang van zaken is in het regime, krijgen dan kans om door te breken. Ze gaan de

1003 competitie aan met het bestaande regime en kunnen dat uiteindelijk verdringen of grondig
1004 wijzigen. Wat leidt tot deze dieper gaande systeeminnovaties en transities?

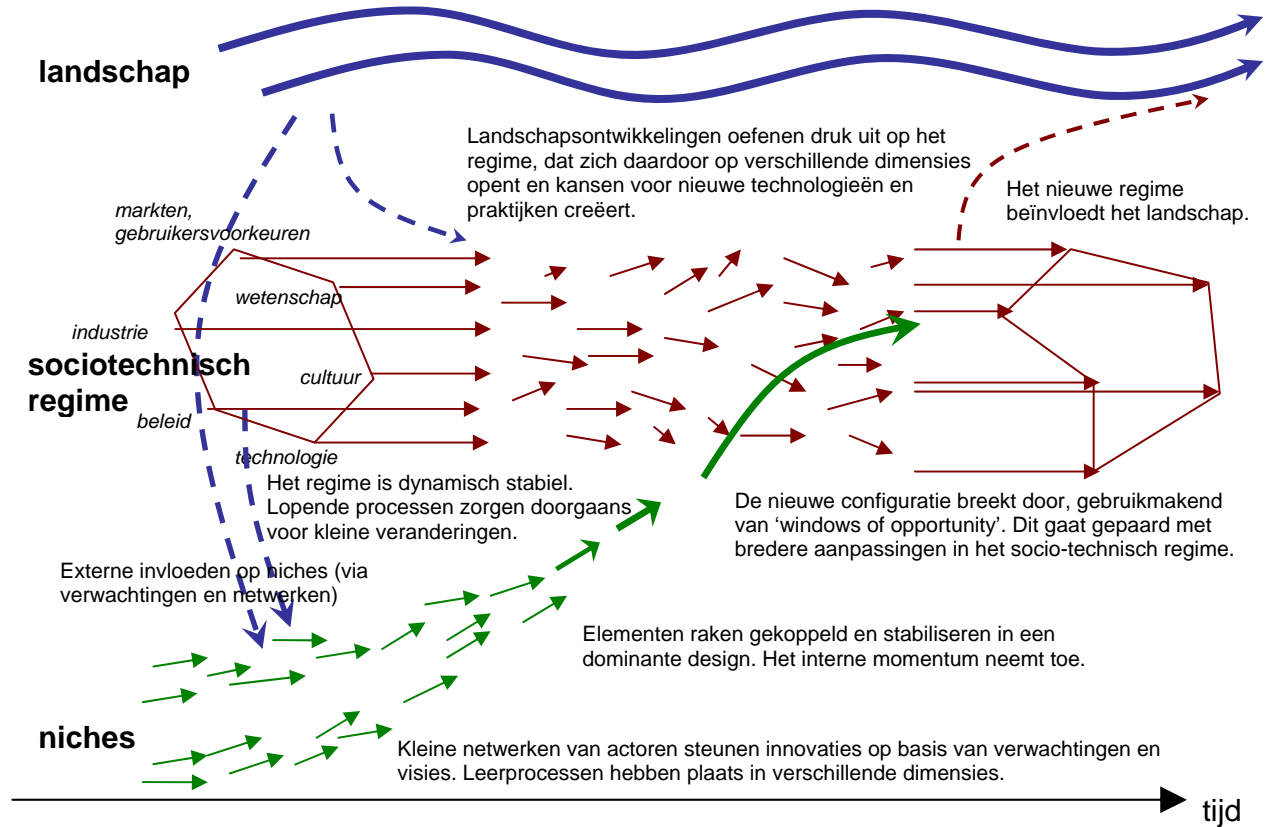
1005 Uit heel wat historische case studies – onder andere over de overgang van koets-met-paard
1006 naar auto in de VS, van zeilschip naar stoomschip in het Britse oceaanschiptransport, en van
1007 steenkool naar aardgas in Nederland – blijkt dat transities het gevolg zijn van interacties en
1008 samenspel tussen ontwikkelingen op landschap-, regime- en niveniveau. Het is niet omdat
1009 er een radicaal afwijkende niche aanwezig is, dat deze zomaar doorbreekt. Een centraal
1010 inzicht van het MLP is dat de wisselwerking tussen de niveaus van fundamenteel belang is.
1011 Er moet voldoende druk zijn op het regime opdat er zich “windows of opportunity” openen
1012 waarin vernieuwing kan ontstaan. Die druk kan het gevolg zijn van ontwikkelingen op
1013 landschapsniveau of van groeiende contradicties in het regime zelf. Niches die al een zekere
1014 maturiteit hebben, maken dan meer kans om invloed uit te oefenen. We zetten deze drie
1015 factoren kort op een rijtje en illustreren ze eerst met voorbeelden uit het mobiliteitsregime en
1016 gebruiken ze dan pro-actief voor bedenkingen bij het voedsel- en landbouwregime (zie ook
1017 figuur 2 voor een schematische voorstelling):

- 1018 • Door veranderingen in het landschap komt het regime onder druk te staan. Belangrijke
1019 landschapsfactoren op dit moment zijn o.a. de klimaatverandering, de huidige
1020 economische crisis, de voedselcrisis, de bevolkingsdruk, maar het kan ook gaan om
1021 factoren zoals de nucleaire ramp van Tsjernobyl. Zo'n factoren zetten regimes en hun
1022 normale manier van doen onder druk. Klimaatverandering dwingt ons bijvoorbeeld na te
1023 denken over onze normale manier van energievoorziening of verplaatsing.
- 1024 • Het regime kan verder onder druk komen door groeiende interne tegenstrijdigheden in
1025 het regime zelf. De normale logica van het regime doet het op zijn eigen grenzen botsen.
1026 Bij mobiliteit is de fileproblematiek een sprekend voorbeeld. Het fileprobleem ontstaat niet
1027 door externe oorzaken, maar door interne logica's die gericht zijn op steeds sneller,
1028 verder en meer. Andere problemen die het mobiliteitsregime zelf creëert, zijn de tol aan
1029 doden en gewonden, de uitstoot van schadelijke stoffen, lawaaihinder en ruimtebeslag.
1030 Onze normale manier van ons verplaatsen, komt zo onder druk en wordt bevestigd door
1031 interne processen.
- 1032 • Onder druk van het landschap en/of door interne regimetegenstellingen kunnen zich dan
1033 “windows of opportunity” openen, vensters in ruimte en tijd waarin een afwijkende niche
1034 kans heeft door te breken en het regime te veranderen. In het geval van automobiliteit
1035 zijn er verschillende soorten niches die op de problemen van het regime en de
1036 landschapsdruk proberen reageren: van hybride en elektrische wagens tot formules van
1037 autodelen, en natuurlijk vervanging van autogebruik door openbaar vervoer, fiets of te
1038 voet. Niches moeten echter ook een bepaalde maturiteit hebben om door te breken: de
1039 technologie of praktijk moet voldoende ontwikkeld of uitgetest zijn, er moet een netwerk
1040 achter zitten dat een zekere invloed heeft, mensen moeten overtuigd raken dat de
1041 nichepraktijken effectief een antwoord bieden op de problemen waarmee het regime
1042 worstelt. Vaak zullen meerdere niches naast elkaar bestaan, die alle proberen profiteren
1043 van de instabiliteit van het regime. Welke niche, of welke combinatie van niches
1044 uiteindelijk de overhand haalt, valt bij het begin van een transitie onmogelijk te
1045 voorspellen.

1046 Grote maatschappelijke transitie zijn dus het gevolg van de wisselwerking tussen landschap,
1047 regime en niches. Ze voltrekken zich normaal gezien over lange termijn, ruwweg wordt 25 tot
1048 50 jaar voorop gesteld. Daarbij worden **verschillende fases** doorlopen. In een
1049 voorontwikkelingsfase is er wel al druk op het regime, waardoor ondernemende individuen of
1050 organisaties met alternatieven gaan experimenteren, maar het regime is nog erg stabiel. Dan
1051 volgt er een take-off fase: de technologie of praktijk begint te verbeteren. Er ontstaat een
1052 steviger netwerk van toegewijde ingenieurs en ontwerpers, producenten en consumenten die
1053 in het product of de praktijk geloven. In een derde fase breekt de technologie of praktijk door,
1054 kent ze een ruime verspreiding en komt ze echt in competitie met het regime. Om dit mogelijk
1055 te maken, is de verbinding tussen niveaus nodig die we boven geschetst hebben: transities
1056 zijn enkel mogelijk wanneer interne nicheprocessen zich kunnen verbinden met processen en
1057 spanningen op regime- en landschapsniveau. In de vierde fase tenslotte wordt het gevestigde
1058 regime geleidelijk aan vervangen door een nieuw socio-technisch regime, gebaseerd op de
1059 nieuwe technologie en praktijken. Er ontstaan nieuwe infrastructures, regulering, instituties,

1060 markten, gebruikerspraktijken, wetenschap. Eens het nieuwe socio-technisch regime zijn
1061 plaats veroverd heeft, kan het ook ruimere invloed uitoefenen, met name op het
1062 landschapsniveau. Op het vlak van mobiliteit is het bijvoorbeeld duidelijk dat het regime rond
1063 de auto in de loop van de decennia enorme politieke, economische en sociaal-culturele
1064 repercussies heeft gehad tot ver buiten het domein van mobiliteit.

1065 *Figuur 2. Een dynamische versie van het multilevelperspectief*

1066
 1067
 1068
 1068
 1069

Onder druk van landschapsontwikkelingen en interne regimeproblemen kan de samenhang in het regime verstoord raken. Op dat moment maken niches kans om door te breken en het regime ingrijpend te wijzigen. Nieuwe technologieën en praktijken raken ingeburgerd, nieuwe actoren maken de dienst uit.

Bron: op basis van Geels & Schot (2007), Kemp & van de Bosch (2006)

1070 Met dit beknopt overzicht hebben we de belangrijkste inzichten van het transitiedenken op
1071 een rijtje gezet. Het gaat om een breed perspectief op verandering en innovatie: technologie,
1072 instituties, regels, beleid, socio-culturele betekenissen, netwerken van actoren en praktijken
1073 van gebruikers maken er deel van uit. Die factoren evolueren in samenhang en meestal
1074 verloopt verandering stap voor stap. Radicalere transitie zijn te verklaren doordat evoluties
1075 op verschillende niveaus met elkaar verweven raken en elkaar versterken: de druk vanuit het
1076 landschap en interne regimecontradicties breken het regime open en geven kansen aan
1077 afwijkende niches om door te breken. Een transitie verloopt op lange termijn en doorloopt
1078 meerdere fases. In enkele woorden samengevat, wordt daarom soms gesteld dat transitie
1079 multi-level zijn, multi-actor, multi-fase en multi-factor.

1080 Dat algemene beeld van transitie is de afgelopen jaren door wetenschappelijk onderzoek
1081 verder verfijnd. Zo blijken er – afhankelijk van de timing en de aard van de interactie tussen
1082 de verschillende niveaus – verschillende soorten transitiepaden te onderscheiden. In
1083 sommige paden blijken niches een determinerende invloed te hebben en krijgen we een
1084 nieuwe socio-technisch regime, met nieuwe spelers, nieuwe kennis en regels en nieuwe
1085 technologie. In andere gevallen dwingt landschapsdruk de regimespelers om zich aan te
1086 passen en te innoveren, maar laten ze zich niet verdringen door niche-actoren (Geels &
1087 Schot, 2007).

1088 Laten we nu een volgende stap zetten. Als dit schema als een algemeen model gebruikt kan
1089 worden voor de beschrijving van veranderingsprocessen in maatschappelijke functies en de
1090 daarmee verbonden socio-technische regimes, dan kunnen we onderzoeken of het ook pro-
1091 actief te gebruiken valt. Kunnen we het bijvoorbeeld gebruiken als analytisch kader om de
1092 toestand van een bepaald regime te onderzoeken en vervolgens na te denken over de
1093 toekomstige ontwikkelingen die dat regime zou kunnen nemen? En kunnen we de belangrijke
1094 mechanismen die aan transitie ten grondslag liggen, gebruiken om bewust transitie naar
1095 duurzaamheid in gang te zetten?

1096 Laten we eens even kijken naar de landbouw. Zoals boven gezegd, is de aanwezigheid van
1097 een niche op zich niet voldoende om een transitie in gang te zetten. De processen op regime-
1098 en landschapniveau blijken telkens cruciaal om een doorbraak en uiteindelijk een transitie te
1099 kunnen verklaren. Dat is bijvoorbeeld te zien bij de niche van de biologische landbouw, die al
1100 decennia lang bestaat, maar nooit echt uit zijn niche is kunnen breken door de sterkte en
1101 stabiliteit van de geïndustrialiseerde landbouw. Ook in Zwitserland was dat tot begin jaren
1102 zeventig het geval. Maar toen veranderde er iets. Naar aanleiding van enerzijds een aantal
1103 ernstige milieuproblemen en stijgend consumentenbewustzijn, en anderzijds de vraag hoe
1104 Zwitserland en de Zwitserse landbouw zich moesten positioneren in internationale
1105 handelsvraagstukken (t.o.v. de Uruguayronde van de GATT en t.o.v. de EU), werd via
1106 regeringsinitiatieven en bottom-up initiatieven binnen het Zwitsers democratisch systeem
1107 meer een meer gekozen voor profilering via de kwaliteit van ecologische landbouw in plaats
1108 van voor industriële landbouw. In transitie termen: landschapsfactoren zoals internationale
1109 politieke ontwikkelingen zetten het regime van de industriële landbouw onder druk. In de
1110 transitie speelde niet enkel de niche van de biolandbouw een rol, maar ook de concurrerende
1111 niche van geïntegreerde landbouw, die door marktveranderingen van de grootste
1112 distributieketen (Migros) was ontstaan. De tweede speler bij de distributeurs, Coop, zette
1113 daarna zijn kaarten vooral op biovoeding. Het gevolg is dat praktisch de volledige Zwitserse
1114 landbouw ondertussen geïntegreerd of biologisch is. Voor een meer gedetailleerde en
1115 genuanceerde beschrijving van deze case, zie Belz F.-M. (2004).

1116 De specifieke situatie van Zwitserland is natuurlijk niet zomaar te vertalen naar andere
1117 landen. Maar wat we wel kunnen constateren, is dat het landbouw- en voedselregime overall
1118 ter wereld zwaar onder druk staat. De patronen die in het verleden een rol speelden in
1119 transitie, zijn ook nu terug te vinden. Er is zware landschapsdruk: klimaatverandering gaat
1120 de landbouw wereldwijd meer en meer parten spelen, er is een groeiende wereldbevolking
1121 die gevoed wil worden, er ontstaat concurrentie over landbouwgrond voor energiegewassen,
1122 de wereldwijde economische crisis is sterk voelbaar. De interne regimecontradicties zijn ook
1123 niet te onderschatten. De industriële landbouw creëert ernstige ecologische problemen, leidt
1124 voor vele boeren tot economische en sociale problemen door o.a. lage prijzen, zowel

1125 landbouw- als voedselindustrie hebben de nodige voedselveiligheidsproblemen, enzovoort.
1126 Die combinatie van landschap- en interne regimedruk, lijken er sterk op te wijzen dat er de
1127 volgende jaren “windows of opportunity” zullen zijn om transitie in het landbouw- en
1128 voedselregime op gang te brengen. Als we even enkel naar de westerse wereld kijken, dan
1129 blijken er ook niches te zijn die afwijken van het regime: aan de productiekant bijvoorbeeld
1130 biologische landbouw of vormen van geïntegreerde landbouw, aan de consumptiekant
1131 bewegingen als slow food of vegetarisme, tussen distributie en consumptie in initiatieven
1132 zoals lokale voedselteams en *community supported agriculture*. De vraag is vooral of dit soort
1133 niches ook voldoende sterk ontwikkeld is om invloed uit te oefenen.

1134 Daarmee komen we bij de vraag naar de mogelijkheden om transitie te beïnvloeden. In het
1135 verleden zijn transitie meestal spontaan op gang gekomen, en kwam er pas in latere fasen
1136 bewuste beïnvloeding via bijvoorbeeld overheidsbeleid aan te pas. Kunnen we nu initiatieven
1137 en overheidsbeleid formuleren die versneld transitie voor duurzaamheid in gang zetten?
1138 Deze vraag is bij het merendeel van het transitie-onderzoek van bij het begin van belang
1139 geweest. Het was niet enkel de bedoeling om socio-technische transitie beter te kunnen
1140 analyseren en begrijpen, maar ook om met die kennis iets te doen om
1141 duurzaamheidsproblemen helpen op te lossen. Hiermee betreden we het domein van
1142 transitie management, transitie beleid of ook wel transitie governance. De essentie van
1143 transitie management is: transitie bewust sneller op gang brengen dan ze uit zichzelf zouden
1144 doen én ze richting duurzame ontwikkeling sturen. Transitiewetenschappers zijn meestal
1145 nogal voorzichtig over de mogelijkheden hiervan. Omwille van de complexiteit, onzekerheid,
1146 de multilevels, multiactoren, multidomeinen en de lange termijn is er geen “social
1147 engineering” naar een op voorhand vastgelegd doel mogelijk. Maar beïnvloeding is wel
1148 mogelijk. De richting en de snelheid van een transitie met duurzame ontwikkeling als doel kan
1149 worden beïnvloed, zonder ze evenwel te kunnen sturen. Alvorens in te gaan op de
1150 problematiek van de governance of beïnvloeding van transitie, haken we eerst terug aan bij
1151 het thema van het visionaire MIRA-scenario, namelijk de koolstofarme economie.

1152 **2. Op weg naar een koolstofarme economie: landschap, regime en**
1153 **niches anno 2009**

1154 In hoofdstuk 1 hebben we een overzicht gegeven van de belangrijkste inzichten uit het
1155 transitiedenken en dat geïllustreerd aan de hand van evoluties in het afvalbeheersysteem, het
1156 mobiliteitssysteem en het landbouw- en voedselsysteem. In hoofdstuk 2 wordt dit
1157 analysekader gebruikt om de huidige context te schetsen waarbinnen een transitie naar een
1158 koolstofarme economie – de focus van het visionaire MIRA-scenario – zich kan beginnen
1159 afspelen. De analyse die we in dit hoofdstuk uitwerken, is onvolledig. Het is een aanzet, ter
1160 demonstratie van het gebruik van de begrippen regime, landschap en niches in het energie-
1161 domein.

1162 Het begrip “koolstofarme economie” kan zeer breed geïnterpreteerd worden. Fossiele
1163 brandstoffen worden niet alleen rechtstreeks gebruikt in energieopwekking voor verwarming,
1164 verlichting, aandrijving, vervoer. Maar ze zitten ook “verborgen” achter producten en diensten,
1165 of ze dienen als grondstof van bijvoorbeeld kunststoffen. Hier focussen we in eerste instantie
1166 op het socio-technische systeem dat energie levert voor verwarming en elektrische
1167 toepassingen. We leggen wel de links met andere systemen die de mobiliteit en de productie
1168 van materialen ondersteunen.

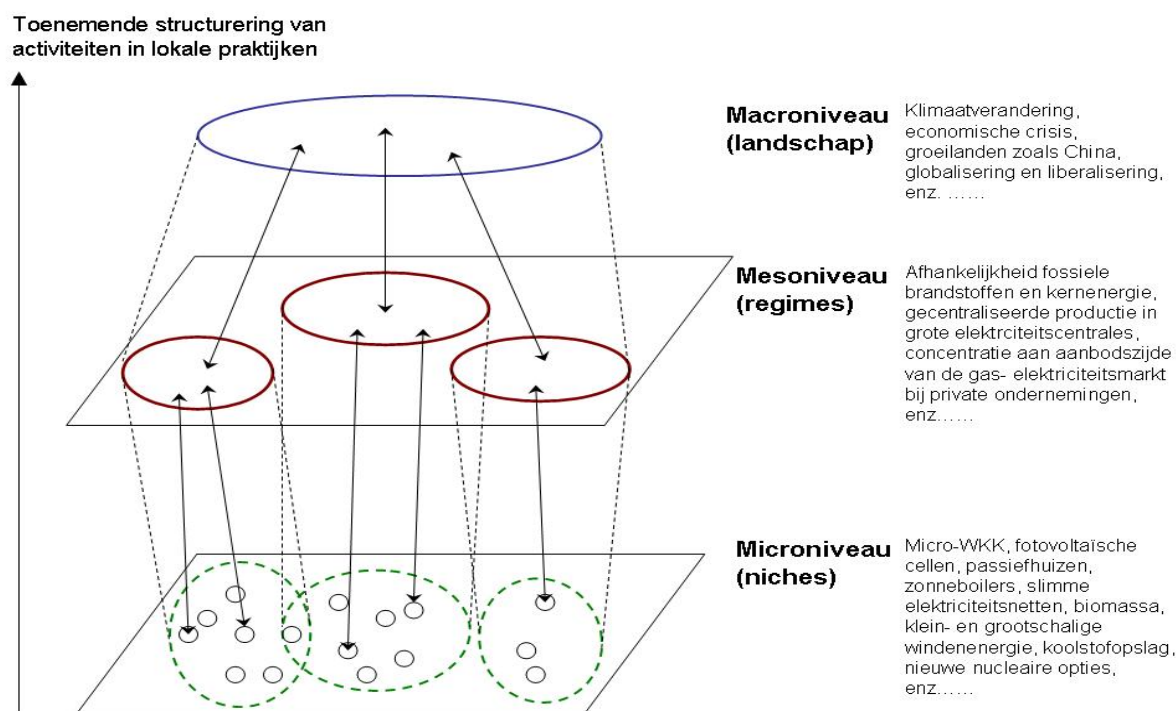
1169 De toepassing van het MLP vereist een aantal keuzes. Smith e.a. hebben er bijvoorbeeld op
1170 gewezen dat een regime op verschillende empirische niveaus kan afgebakend worden. We
1171 focussen hier op het Vlaams/Belgische regime. Het is een regime dat zich weliswaar moet
1172 schikken naar Europese regels, maar tegelijk onderscheidt het zich van andere EU-lidstaten.
1173 Het regime manifesteert zich in het gedrag van betrokken actoren, de bestaande structuren,
1174 de gangbare technologieën, praktijken en regels. Bij een grondige beschrijving van een
1175 regime kan/moet men gedetailleerd kunnen ingaan op de toegepaste technologie, de
1176 investeringen, de rol van betrokken organisaties, het wetenschappelijk onderzoek, enzovoort.
1177 In wat volgt hebben ons beperkt tot enkele krachtlijnen en dan vooral die elementen
1178 aangestipt die men problematisch acht en die dus het regime onder druk zetten.

1179 We bekijken ook het landschap en de niches die de dynamiek van het energiesysteem
1180 bepalen en (kunnen) beïnvloeden. We besluiten met enkele gedachten over de samenhang
1181 en co-evoluties tussen verschillend socio-technische systemen en ‘subregimes’ zoals
1182 investeringsklimaat en regelgeving. Figuur 3 geeft een globaal overzicht van het MLP,
1183 toegepast op het energiesysteem zoals hier afgebakend.

1184 Bij ons weten is voor Vlaanderen nog geen systematische, diepgaande analyses voorhanden
1185 op basis van het transitiedenkader. Een ruwe toepassing gebeurt in dit hoofdstuk, maar het
1186 is duidelijk dat wanneer er maatschappelijke interesse is om werk te maken van een transitie
1187 naar een koolstofarme economie, veel diepgaandere studies nodig zijn. Men kan de
1188 evaluatie van regime, landschap en niches beschouwen als een variant op een SWOT,
1189 waarbij men de sterkten en zwakten van een regime bekijkt, evenals de opportuniteiten en
1190 bedreigingen opduiken in landschap en niches.

1191 *Figuur 3. Voorbeelden van een toepassing van het MLP voor het huidige energieregime*

1192

1193 2.1. Een systeem met de functie “levering van energie”

1194 Met betrekking tot energie stuit men al direct op het probleem van de afbakening van het
 1195 socio-technisch systeem dat men aan een analyse onderwerpt. Energie speelt een
 1196 belangrijke rol in zowat alle activiteiten die we ontplooiën om tegemoet te komen aan onze
 1197 behoeften. We denken in eerste instantie aan het gebruik van brandstoffen, elektriciteit en
 1198 warmte, maar ook in de producten die we importeren zit energie. De CO₂-emissies die
 1199 daarmee gepaard gaan komen misschien niet op onze rekening, maar ze treffen wel
 1200 hetzelfde klimaat. Ook de keuze van producten kan dus voorwerp zijn van energiebeleid.

1201 Bij systeeminnovatie worden subsystemen afgebakend op basis van “functies” die een socio-
 1202 technisch systeem moet verzekeren, functies die binnen zo’n systeem van vraag en aanbod
 1203 worden geleverd door producten, door product-dienst-combinaties of organisaties. Voor de
 1204 opdeling van maatschappelijke functies kan men zich bijvoorbeeld laten inspireren door
 1205 Weterings et al. (1997).

1206 Zij maken een onderscheid tussen verschillende soorten behoeften die in een maatschappij
 1207 vervuld moeten worden: generieke functies (levering grondstoffen, levering energie),
 1208 intermediaire functies (zakelijke dienstverlening, verplaatsen, communicatie),
 1209 eindgebruikersfuncties (huisvesten, recreatie, voeden, persoonlijke
 1210 verzorging, maatschappelijke gezondheidszorg). Transitie zijn dan veranderingen in de
 1211 manier waarop maatschappelijke functies vervuld worden, en dat is niet alleen een technisch
 1212 veranderingsproces, maar ook een sociaal-cultureel veranderingsproces (Geels & Kemp,
 1213 2000).

1214 Een socio-technisch systeem kan dus toegespitst zijn op een thema (energie, water,
 1215 materialen ...) of op een sector (huisvesting, diensten, ...). In elk geval zullen die systemen
 1216 mekaar overlappen.

1217 In Vlaanderen zijn momenteel twee transitieprojecten opgestart. Het project DuWoBo –
 1218 Duurzaam Wonen en Bouwen – is sectoraal georiënteerd en vertrekt vanuit de

1219 eindgebruikersfunctie huisvesting. Verder in dit rapport wordt DuWoBo nog nader toegelicht,
1220 maar het mag gezegd: zoals het socio-technisch systeem daar werd afgebakend kan men
1221 effectief een integrale benadering waarmaken. Zowel de ecologische, sociale als
1222 economische aspecten van de huisvesting worden op de agenda gezet. Men doorkuist alle
1223 milieuthema's, en kan dus met een totale eco-balans werken (inclusief ruimtegebruik).
1224 Afwenteling kan men moeilijk verstoppen. Ook de participatie van alle stakeholders kan men
1225 binnen dit socio-technisch systeem op punt stellen.

1226 Plan-C, het tweede lopende transitieproject in Vlaanderen focust op duurzaam
1227 materialengebruik, een generieke functie. Het spreekt vanzelf dat het sluiten van kringlopen,
1228 niet gepaard mag gaan met een groter energiegebruik. Ook het project Duwobo heeft
1229 vanzelfsprekend veel aandacht voor energie, maar ook voor materialen. Men kan bij Duwobo
1230 vertrekken vanuit de reële behoeften – de vraag. Het energiesysteem of het
1231 materialensysteem (Plan-C) zijn toeleveranciers en de vraag komt uit sectoren zoals
1232 "huisvesting". Als men de problemen wil aanpakken bij de bron, dan moet men in eerste
1233 instantie kunnen bijsturen op de vraag. Men broedt dan ook op samenwerking tussen
1234 Duwobo en Plan C. Zo zien we een schema ontstaan van complementaire socio-technische
1235 systemen, die elk op zich voorwerp kunnen worden van transitie management. Een onderlinge
1236 afstemming van de strategieën is dan wel noodzakelijk.

1237 Met de aandacht voor duurzame wijken en districten kan Duwobo ook bijdragen aan de
1238 ambitie die werd uitgesproken in het kader van "Vlaanderen in Actie", waar men pleit voor de
1239 ontwikkeling van een "groen stedengewest". Misschien impliceert dat laatste dan een
1240 complementaire gebiedsgerichte benadering waar specifieke vraagstukken op een integrale
1241 manier kunnen worden aangepakt. Misschien kunnen de gebiedsgerichte overlegplatformen
1242 de onderlinge afstemming van thematische en sectorale transitieprojecten op zich nemen.

1243 Men zou naast de sector huisvesting dus ook de dienstensector kunnen aanspreken om deel
1244 te nemen aan een transitieproject naar de "duurzame diensten voor de toekomst" (zowel
1245 publieke als private diensten: winkels, kantoren, ... zwembaden, bibliotheken). Ongetwijfeld
1246 zal men hier behoorlijk veel kennis kunnen delen met Duwobo (waar men overigens al
1247 aandacht heeft voor bepaalde diensten).

1248 Zelfs al plaatsen de sectorale transitieprojecten energie op hun agenda, een project dat zich
1249 op de generieke functie "levering energie" richt is daarom niet overbodig. Verder in dit deel
1250 gebruiken we passiefhuizen en smart grids ter illustratie van het concept niches. Men kan
1251 overwegen om de ontwikkeling van de niche passiefhuizen bij Duwobo te plaatsen, maar de
1252 slimme netwerken worden wellicht beter beheerd binnen een transitieproject energie.

1253 Viseren we het Vlaamse, Belgische of Europese systeem? Of trekken we een aantal
1254 concentrische cirkels? Het is zeer moeilijk om scherpe grenzen te trekken. Als men
1255 bijvoorbeeld het Vlaamse en/of Belgische energiesysteem centraal stelt, dan schuift het
1256 Europese energie- en klimaatbeleid naar het landschap. We kiezen voor die optie, omdat
1257 men uiteindelijk een voorbereiding op beleid betracht. Men focust dan in eerste instantie op
1258 datgene waar we zelf verandering kunnen sturen, datgene waar Vlaamse/Belgische
1259 overheden, bedrijven en consumenten zelf veranderingen kunnen forceren. (al willen we
1260 hiermee niet suggereren dat Vlaanderen geen impact mag/moet hebben op het Europese
1261 beleid).

1262 **2.2. Het regime**

1263 Het huidige energieregime steunt voor verwarming en transport vooral op aardolie en
1264 aardgas, terwijl de grotendeels gecentraliseerde elektriciteitsproductie in belangrijke mate
1265 steunt op kernenergie, aardgas en steenkool. De structurele kenmerken van het regime
1266 zorgen ervoor dat het onder druk komt van landschapsfactoren en van problemen die het zelf
1267 mee veroorzaakt (Rotmans, 2007).

1268 De prijzen van olie en gas waren de afgelopen jaren alles behalve stabiel. Ze bereikten soms
1269 verontrustende hoogten, voldoende om speciale maatregelen te treffen om de

- 1270 energievoorziening van de zwakkeren in de samenleving te verzekeren. Energie-armoede is
1271 vandaag een ingeburgerde term.
- 1272 Bij de elektriciteitsproductie hebben we voor een belangrijk deel nucleaire centrales
1273 ingeschakeld. Voor het nucleair afval heeft men nog geen sluitende oplossing. De beslissing
1274 om de Belgische kerncentrales te sluiten staat ter discussie (we schrijven dit in juli 2009). Bij
1275 die discussie hoort de vraag in welke mate een verlenging van de levensduur van die
1276 centrales eventueel middelen kan genereren voor de ontwikkeling van hernieuwbare energie
1277 of energiebesparing.
- 1278 De liberalisering van de Europese energiemarkt heeft er bij ons toe geleid dat er weliswaar
1279 een scheiding werd gemaakt tussen productie en distributie, wat men als een gunstige
1280 wending kan appreciëren, maar tegelijk zitten we blijkbaar verveeld met de Franse
1281 overheersing op de elektriciteitsmarkt. Er is onvoldoende concurrentie, laat staan dat
1282 bedrijven en consumenten daarvan zouden profiteren. Men broedt op plannen die de
1283 concurrentie op de elektriciteitsmarkt moeten verscherpen (oprichting van een "Vlaamse
1284 Energiemaatschappij").
- 1285 Voorlopig is windenergie de enige hernieuwbare energiebron die een noemenswaardige
1286 bijdrage levert in de elektriciteitsproductie die nog grotendeels gecentraliseerd is. In
1287 sommige landen dekt gedecentraliseerde productie middels warmtekrachtkoppeling al een
1288 vrij groot deel van de elektriciteitsvraag. In België was dat lange tijd vrijwel onontgonnen
1289 gebied, maar de laatste jaren heeft WKK ook bij ons heel wat vooruitgang geboekt.
- 1290 Warmtekrachtkoppeling en windenergie kunnen nog moeilijk beschouwd worden als niches
1291 die buiten het regime staan. Ze hebben een behoorlijk stevige positie verworven binnen het
1292 systeem. De kennis ter zake, de ontwikkeling van een industrie die de technologie aanlevert,
1293 de regelgeving en financiële incentives zijn alle ver ontwikkeld. De installatie van windmolens
1294 in de Noordzee is aangevat en daarmee wordt een enorm groot potentieel aangeboord. Er is
1295 in kwantitatieve zin nog veel groei mogelijk, maar men mag wellicht stellen dat beide in België
1296 voorbij de voorontwikkelingsfase zitten, mogelijks zelfs voorbij de take-off. De versnelling kan
1297 ondersteund worden door verdere optimalisering van technologie, en begeleidend beleid.
- 1298 Daaruit mogen we niet concluderen dat meer algemene tendensen zoals decentralisatie van
1299 de elektriciteitsproductie of de inschakeling van hernieuwbare energie zover zijn. Eén
1300 zwaluw maakt de lente niet. Als we beginnen bij de oliecrisis van de jaren 70, dan mogen
1301 we misschien stellen dat daar de voorontwikkelingsfase werd ingezet, niet alleen van
1302 decentralisatie en hernieuwbare energie, maar ook van REG-beleid. Wat dat laatste betreft is
1303 er in Vlaanderen nog heel veel werk. Maar met de brede toepassing van energie-audits, grote
1304 programma's voor dakisolatie, strengere normering voor gebouwen, verfijnde fiscaliteit voor
1305 auto's en andere initiatieven komt er wellicht schot in de zaak. Met het klimaatdossier en
1306 zeker met concrete besluiten zoals het Europese akkoord over de 20-20-20 doelstellingen is
1307 men willicht al opgeschoven in de take-off fase.
- 1308 De consument blijft een medaille met twee keerzijden. Wellicht heeft een brede groep
1309 begrepen dat comfort en energiezuinigheid kunnen samengaan en dat het zelfs financieel
1310 voordelig kan zijn om te investeren in energiebesparing. Tegelijk breidt het aantal elektrische
1311 apparaten uit (alle in stand-by). De populariteit van zonnepanelen hebben we te danken aan
1312 royale subsidies. Informeren helpt, maar financiële stimuli helpen blijkbaar nog meer.
- 1313 Het regime is alles behalve stabiel. Het kraakt, en niet alleen omdat het niet tegemoet komt
1314 aan ecologische bekommernissen zoals klimaatsverandering en uitputting van schaarse
1315 grondstoffen (verzuring is grotendeels onder controle, maar de roetdeeltjes bijvoorbeeld
1316 blijven een zorg). Kernenergie blijft een twistpunt. Met energie-armoede worden expliciet
1317 sociale kanttekeningen geplaatst bij het regime. De afhankelijkheid van buitenlandse
1318 hulpbronnen en de Franse beslissingsmacht, zijn zowel politiek als economisch alles behalve
1319 geruststellend. De EU is mogelijks een deel van de oplossing, maar we noteren op dat niveau
1320 vaak "nationalistische" reflexen.

1321 **2.3. Het landschap**

1322 De conflicten in Irak en Afghanistan confronteren ons bijna dagelijks met de onzekerheid
1323 inzake de toegang tot de fossiele energievoorraden. Tegelijk zien we de enorme
1324 economische groei van landen als China, India en Brazilië die ook hun deel van de fossiele
1325 taart opeisen. Sommigen vrezen dat reeds op middellange termijn een situatie kan ontstaan
1326 waarbij de wereldvraag het aanbod van olie en gas overstijgt. Uitputting van de voorraden is
1327 misschien niet voor morgen, maar dat sluit niet uit dat er veel vroeger een tekort ontstaat op
1328 de markt. De economische crisis zorgt voor uitstel, maar de financiële crisis en de budgettaire
1329 problemen van de overheden zijn tegelijk mogelijk een rem op de investeringen in groene
1330 stroom.

1331 Op het vlak van afvalbeheer kon Vlaanderen de afgelopen decennia demonstreren dat we bij
1332 de betere spelers kunnen horen. Wat betreft hernieuwbare energie of REG zouden we dit niet
1333 durven beweren. We surfen vooral mee op de internationale – mondiale en Europese –
1334 tendensen.

1335 Vooral de laatste jaren zien we dat de zogenaamde 'sense of urgency' - de overtuiging dat er
1336 dringend ingrijpende maatregelen nodig zijn – is doorgedrongen bij een bredere publieke
1337 opinie – en in het verlengde daarvan ook bij beleidsmakers van steeds meer landen. Europa
1338 pakte uit met haar 20-20 doelstellingen.

1339 In maart 2009 startte de onderhandelingsronde ter voorbereiding van de VN-
1340 Klimaatconferentie in Kopenhagen. Voor deze tekst was het onmogelijk om rekening te
1341 houden met de resultaten van de conferentie (7 tot 18 december 2009). We wagen ons dan
1342 ook niet aan een inschatting van de ambities en engagementen van grote spelers zoals
1343 China, Japan, Rusland, Brazilië ...

1344 De regering van Barack Obama heeft evenwel in haar prille bestaan al een aantal duidelijke
1345 signalen gegeven die wijzen op een trendbreuk. Tijdens de verkiezingscampagne van
1346 Obama was al gebleken dat de presidentskandidaat een eind wilde maken aan de
1347 terughoudendheid van de VS in het internationale klimaatdossier. Uit zijn eerste
1348 beleidsmaatregelen - voornamelijk in reactie op de economische crisis - bleek al snel dat
1349 Obama geen contradictie ziet tussen milieubeleid en een economisch beleid waarin
1350 jobcreatie (en bestrijding van armoede) de hoofdtoon voert. De Amerikaanse regering zal
1351 gedurende de volgende tien jaar in totaal 150 miljard dollar investeren in schone energie. Dat
1352 zou 5 miljoen jobs moeten opleveren. Binnen 10 jaar zou de VS een besparing op olie
1353 moeten realiseren die even groot is als de invoer uit het Midden-Oosten en Venezuela
1354 samen. In 2015 moeten er op de Amerikaanse wegen 1 miljoen plug-in hybride wagens
1355 rijden. Tegen 2012 moet 10 procent van de elektrische stroom uit hernieuwbare bronnen
1356 komen. Voor 2025 ligt de lat op 25 procent. Emissiehandel zal moeten bijdragen tot een
1357 reductie van de broeikasgassen met 80 procent tegen 2050 ⁶. In eerste instantie werd het
1358 Departement voor Energie aangemaand om de efficiëntiestandaarden voor huishoudelijke
1359 apparaten ze snel mogelijk te finaliseren ⁷. Ook het openbaar vervoer krijgt in de VS nieuwe
1360 impulsen.

1361 Voor mondiale ontwikkelingen inzake energiepolitiek willen we hier gemakshalve verwijzen
1362 naar rapporten van de OESO, het Internationaal Energie Agentschap en andere waarnemers
1363 die ter zake vakkundig werk afleveren. Anderzijds willen we hier wel enige aandacht
1364 besteden aan een bredere maatschappelijke ontwikkeling, die niet alleen voor energie maar
1365 ook voor andere milieudossiers relevant is. We zouden die ontwikkeling kunnen samenvatten
1366 als een verandering in het economisch strategisch denken.

1367 Obama is niet de enige die de strijd tegen klimaatsverandering en de zorg voor
1368 energieveiligheid aanwendt als een opportuniteit om de economie uit de crisis te halen. Ook
1369 in Europa werd/wordt energiebesparing en de ontwikkeling van hernieuwbare

---

⁶ www.whitehouse.gov/agenda/energy_and_environment

⁷ http://www.whitehouse.gov/the_press_office/ApplianceEfficiencyStandards/ - 5 februari 2009 - Memorandum for the Secretary of Energy; Subject: Appliance Efficiency Standards

1370 energiebronnen naar voor geschoven als voer voor investeringsbeleid en jobcreatie.
1371 Die suggestie is overigens al ouder dan de crisis die zich in 2008 manifesteerde. In 2003
1372 lanceerden het Europees Milieubureau, het Europees vakverbond en het Europees Sociaal
1373 platform⁸ een manifest - 'Investeren in duurzame ontwikkeling' ⁹. Bedoeling was zowel de
1374 E.U. als de lidstaten aan te zetten tot het een duurzaam investeringsbeleid. Huisvesting en
1375 transport werden als concrete actiedomeinen naar voren geschoven waarbij men tegelijk
1376 economische, ecologische én sociale doelen zou kunnen realiseren. In deze visie zouden het
1377 milieu en de sociale aspecten niet langer als aanhangsel dienen bij de Lissabon-strategie,
1378 maar als hoeksteen dienen van een lange termijn strategie. De Europese alliantie van
1379 vakbonden, milieu-organisaties en sociale NGO's viseert sinds 2001 het Europees
1380 economisch beleid dat vooral gericht is op het versterken concurrentievermogen. De kritiek
1381 op deze eenzijdige politiek en de pleidooien voor een meer geïntegreerde benadering heeft
1382 een en ander in beweging gezet.

1383 Op de Europese Raad van Göteborg (2001) werd de eerste EU-strategie inzake duurzame
1384 ontwikkeling (SDO) aangenomen. Die is in 2002 door de Europese Raad in Barcelona
1385 aangevuld, met het oog op de VN-wereldtop over duurzame ontwikkeling in Johannesburg
1386 (2002). Er waren evenwel voldoende elementen om voor een herziening te pleiten. De
1387 Commissie startte daarmee in 2004. Op basis van bijdragen van onder meer het Europees
1388 Parlement, het Europees Economisch en Sociaal Comité en een publieke bevraging, werd in
1389 2006 door de Europese Raad een "een ambitieuze, alomvattende vernieuwde SDO" voor een
1390 uitgebreide EU aangenomen¹⁰.

1391 Deze strategie omvat algemene objectieven en concrete acties (voor de periode tot 2010)
1392 voor zeven kernthema's: klimaatverandering en schone energie; duurzaam transport;
1393 duurzame productie en consumptie; behoud en beheer van natuurlijke hulpbronnen;
1394 gezondheid; sociale inclusie, demografie en migratie; mondiale armoede.
1395 Men pleit voor een brede mobilisatie van alle maatschappelijke actoren (alle beleidsniveaus,
1396 ondernemers, NGO's en burgers). Onderwijs, onderzoek en publieke financiering worden
1397 beklemtoond als belangrijke instrumenten voor een transitie naar duurzame productie en
1398 consumptiepatronen. Het eerste voortgangsrapport verscheen in 2007 ¹¹.
1399 De alliantie van de Europese vakbonden, milieuorganisaties en sociale NGO's blijft bij iedere
1400 Europese Lentetop, het pleidooi voor een geïntegreerd duurzaam economisch
1401 investeringsbeleid herhalen. In 2009 werd – met het oog op de installatie van een nieuw
1402 Europees parlement en een nieuwe EU-commissie – een campagne gelanceerd waarin de
1403 alliantie op zoek ging naar een brede consensus voor een "Sociale en Groene Agenda voor
1404 het volgende decennium"¹².

1405 Ondertussen verschenen allerlei rapporten met hints voor investeringen, niet alleen in sociale
1406 huisvesting of openbaar vervoer, maar evenzeer in de ontwikkeling van infrastructuur voor
1407 het behoud van biodiversiteit en ecosystemen¹³.

1408 "Energie-efficiëntie" was het thema van het VBO Forum op 22 april in Brussels Expo.
1409 Meer dan 1000 Belgische bedrijfsleiders, internationale experts, beleidsmakers en ngo's
1410 woonden de plenaire sessies en de workshops bij.
1411 Men presenteerde een onderzoek van McKinsey & Company en het VBO, waaruit bleek dat
1412 België tegen 2030 –afhankelijk van de olieprijs – 3,5 tot 5,2 miljard euro per jaar kan
1413 besparen door ambitieuze maatregelen na te streven om energie-efficiëntie te verbeteren.
1414 Ons land kan 29% van het voor 2030 verwachte energieverbruik terugschroeven. Het

⁸ www.etuc.org - European Trade Union Confederation (ETUC) ; www.eeb.org - European Environmental Bureau (EEB); www.socialplatform.org - Platform of European Social NGOs (Social Platform)

⁹ http://www.eeb.org/activities/sustainable_development/Manifesto-for-Sustainable-Investment.pdf

¹⁰ <http://register.consilium.europa.eu/pdf/nl/06/st10/st10917.nl06.pdf> - Raad van de Europese Unie (26 juni 2006)
Vernieuwde EU-strategie inzake duurzame ontwikkeling

¹¹ <http://ec.europa.eu/sustainable/> - EU portaalsite Duurzame Ontwikkeling,

¹² www.eeb.org/events/SustainabilityAgendaCampaignPaper-Jan.09SAB.doc - EEB, ETUC, Social Platform (8 december 2009) Preparing for EU Leadership on Sustainability: A Social and Green Agenda for the Next Decade, Campaign Presentation

¹³ http://www.eeb.org/publication/documents/EEB_GreenInfra_FINAL.pdf - European Environmental Bureau (EEB) (2008) Building a Green Infrastructure for Europe.

1415 grootste besparingspotentieel is terug te vinden in de gebouwen (48% van het verwachte
1416 energieverbruik in 2030), gevolgd door de industrie met 22% en het wegtransport met 21%.

1417 Ruben Verhoeven, director bij McKinsey & Company: "Onze analyse toont aan dat de
1418 verbetering van energie-efficiëntie niet enkel besparingen opbrengt, maar ook andere
1419 voordelen die cruciaal zijn in de huidige economische context: de vermindering van de CO2-
1420 uitstoot, versnelde jobcreatie, nieuwe markten voor diensten en producten, en de verbetering
1421 van de concurrentiële positie van ons land."

1422 Innovatie is een motor voor de economie. Daarover is iedereen het al langer eens. Die
1423 innovatie kan men vervolgens oriënteren richting duurzame ontwikkeling. Met innovatie wil
1424 men dan niet alleen zijn economische positie versterken, maar tegelijk tegemoet komen aan
1425 sociale en ecologische vraagstukken. Dat kan dan de rode draad worden in de nieuwe
1426 economische strategie. Dat is trouwens ook een basisgedachte die men in de literatuur over
1427 transitie management of systeeminnovatie verdiept. Het is niet toevallig dat ook in Vlaanderen
1428 transitieprojecten mensen samenbrachten uit milieubeleid en innovatiebeleid en de eerste
1429 Vlaamse teksten hierover die "fusie" viseerden (SERV, 2003, meer specifiek het hoofdstuk
1430 "Naar een industrieel beleid voor het Milieu"; Van Humbeeck et al., 2004).

1431 Overigens kunnen we eraan toevoegen dat het hier niet alleen gaat om een schone
1432 gedachte. De afgelopen jaren is voldoende gedemonstreerd dat investeringen in de
1433 ontwikkeling van milieutechnologie een behoorlijk winstgevende optie is (zie verder onder
1434 sectie 'co-evoluties').
1435 Dat weet ook Thomas Leysen, voorzitter van het VBO: "*De ambitie van België mag zich niet
1436 beperken tot het inhalen van de opgelopen achterstand op het vlak van energie-efficiëntie.
1437 We moeten de lat hoger leggen en uitgroeien tot één van de meest energie-efficiënte
1438 economieën. Dit zal zowel de welvaart als de concurrentiepositie van ons land ten goede
1439 komen, bovenop de positieve milieu impact.*"¹⁴

1440 **2.4. Niches**

1441 Het VBO had al enkele concrete voorstellen klaar. Onder andere: de oprichting van een
1442 Green Bank die gefinancierd wordt met de inkomsten uit de veiling van emissierechten.
1443 "*Deze bank moet een boost geven aan de financiering van die projecten die een verbetering
1444 van de energie-efficiëntie in de industrie beogen.*"

1445 Bedrijven met een bedrijfswagenpark werden opgeroepen een 'green car policy' te voeren.
1446 "*Het VBO is er tevens van overtuigd dat België het potentieel heeft om koploper te worden in
1447 de elektrificatie van het wagenpark. Een doorbraak op dit vlak zou naadloos aansluiten bij
1448 toekomstgerichte sectoriële en regionale initiatieven zoals Flanders Drive, die onder meer
1449 gericht zijn op de transitie naar elektrische voertuigen. Een ambitieus ecologisch initiatief zou
1450 aldus een beslissende impuls kunnen geven aan een nieuw elan voor onze automotive
1451 sector.*"

1452 Met dat laatste vestigt het VBO de aandacht op de ontwikkeling van niches. Sommige
1453 alternatieven worden vandaag overigens al breed uitgerold. Windturbines zijn vandaag
1454 voorwerp van een zeer lucratieve markt die tienduizenden jobs creëert.
1455 Andere niches staan klaar om op grote schaal te worden toegepast, of zitten minstens in een
1456 pre-commerciële fase: fotonvoltaïsche cellen, (micro)-warmtekrachtkoppeling, golfslag en
1457 getijdenenergie, groene serres, Boorgat Energie Opslag (BEO), ...

1458 Zo'n niche omvat overigens meer dan een nieuwe technologie. Het impliceert ook de
1459 betrokkenheid van nieuwe spelers, nieuwe samenwerkingsverbanden tussen bedrijven,
1460 overheid en investeerders. Als men de stand van zaken voor een bepaalde niche wil duiden,
1461 dan is de vermelding van betrokken spelers geen detail. Integendeel, die gegevens zeggen in
1462 welke mate binnen een niche voldoende slagkracht wordt ontwikkeld om enige impact te
1463 hebben op het regime. Een lijst van opties met betrekking tot hernieuwbare energie is altijd

---

¹⁴ <http://www.vbo-feb.be/index.html?file=4151> - VBO trekt krijtlijnen om van België een wereldleider te maken op het vlak van energie-efficiëntie tegen 2030, VBO 22 april 2009

1464 interessant, maar er is een groot verschil tussen een technologie die enkel bestaat als een
1465 prototype van een kleine groep onderzoekers, en een technologie waarrond zich een groep
1466 van belangrijke markspelers heeft georganiseerd. Ter illustratie verzamelen we hieronder
1467 enige informatie over niches zoals micro-wkk, passiefhuizen en smart-grids. De ontwikkeling
1468 van niches is niet gemakkelijk bij te houden. Weliswaar verandert de situatie niet dagelijks,
1469 maar één beslissing van een bedrijf of overheid kan een belangrijk kantelmoment opleveren.

1470 **2.4.1. Micro-WKK**

1471 De grootschalige marktintroductie van micro-warmtekrachtkoppeling (micro-WKK of μ -WKK)
1472 is voor heel binnenkort, zeggen de Nederlandse bedrijven die zich hebben verenigd in de
1473 Smart Power Foundation¹⁵. In Nederland worden ze HRe-ketels genoemd. Een HRe-ketel is
1474 een hoogrendement (HR) cv-ketel met een ingebouwde generator die elektriciteit (e) opwekt
1475 en voorziet hiermee in zowel de warmtebehoefte (cv en warm water), als voor een flink deel
1476 in de stroombehoefte van een woning (een woning verbruikt pakweg 3500 kWh en de HRe
1477 levert jaarlijks 2000 tot 2500 kWh). Per woning kan dat een jaarlijkse emissie-reductie van
1478 1000 kg CO₂ opleveren. De HRe-ketel is gebaseerd op een Stirlingmotor. In Europa kunnen
1479 naar verwachting tientallen miljoenen van deze geavanceerde CV-ketels worden
1480 geïnstalleerd.

1481 Er zijn nog andere opties: bijvoorbeeld de CV-installaties op basis van
1482 brandstofceltechnologie. Het in Australië en Europa gevestigde Ceramic Fuel Cells Limited
1483 (CFCL) mag aan het Nederlandse Nuon 50.000 brandstofcellen leveren. Vanwege de grote
1484 opdracht gaat CFCL in het Duitse Heinsberg voor 12,4 miljoen euro een fabriek neerzetten.
1485 Een andere producent van microbrandstofcellen, Ceres Power, kreeg van British Gas de
1486 opdracht om vanaf 2011 in Engeland 37.500 eenheden te leveren¹⁶. Er worden contracten
1487 afgesloten en strategische allianties gesmeed tussen producenten van de nieuwe
1488 technologieën, gas- en elektriciteitsdistributeurs en bedrijven met stevige distributiekanaal
1489 voor verwarmingstoestellen (zoals Vaillant bijvoorbeeld).

1490 Micro-WKK is één optie binnen een breder assortiment van milieuvriendelijker apparaten die
1491 op micro-niveau kunnen worden ingezet voor warmte- en/of elektriciteitsproductie (naast
1492 zonneboiler, fotovoltaïsche cellen, windturbines, houtpelletbranders, enzovoort).

1493 Een rapport, waaraan tal van Britse publieke en private spelers van de energiemarkt hebben
1494 meegewerkt, gaf in 2008 een idee van de marges voor de marktpenetratie van
1495 'micropower'¹⁷.

1496 Eind 2007 telde men in Groot-Brittannië bijna 100.000 micro-installaties. Men heeft het dan
1497 over apparaten met maximum 50 kW elektrische output en 100 kW thermische output, t.t.z.
1498 installaties voor kleinere gebouwen (woningen, handelszaken, ...). Zonder extra
1499 beleidsmaatregelen zouden in Groot-Brittannië in 2020 ca. 1 miljoen micro-installaties
1500 werken, in 2030 ca. 3,3 miljoen (goed voor 10 procent van de Britse woningen in 2030). Met
1501 forse subsidies (25 tot 50 % van het kapitaal) zou men dat aantal kunnen verzesvoudigen (6
1502 miljoen in 2020, 18 miljoen in 2030). Maar dat zou dan een dure interventie vergen van de
1503 overheid (2,2 miljard pond per jaar). In het rapport zoekt men dan ook een financieel haalbare
1504 middenweg die leidt naar 500.000 installaties tegen 2015 en 2 tot 3 miljoen installaties tegen
1505 2020.

1506 De micro-productie van warmte en elektriciteit komt nu pas goed op dreef. Er zijn weliswaar
1507 landen waar men het afgelopen decennium al een flinke duw had gegeven aan bepaalde
1508 technologieën (Duitsland bijvoorbeeld met betrekking tot PV-cellen, Japan inzake micro-WKK
1509 ...), maar de cijfers hadden voorlopig slechts drie of vier nullen. De brede uitrol – met
1510 honderdduizenden en/of miljoenen apparaten - komt nu in het vizier.

¹⁵ www.smartpowerfoundation.nl - Smart Power Foundation (SPF) - een stichting die ijvert voor de grootschalige toepassing in de gebouwde omgeving van micro- en mini-warmtekrachtkoppeling (WKK)

¹⁶ www.cfcl.com.au - Ceramic Fuel Cells Limited (CFCL), www.cerespower.com - Ceres Power

¹⁷ www.berr.gov.uk/energy/sources/sustainable/microgeneration/research/page38208.html - BERR e.a. - (2008) The growth potential for Microgeneration in England, Wales and Scotland

1511 Micro-WKK heeft allicht het voordeel dat de technologie zich gemakkelijk laat inpassen in
1512 bestaande woningen. Het gaat tenslotte om de vervanging van de oude ketel door een
1513 andere. De prijs wordt op kortere termijn wellicht een doorslaggevend element, en dus ook de
1514 subsidiepolitiek die men ter zake wil voeren. De concurrentie met zonnepanelen kan dan
1515 meespelen.

1516 **2.4.2. Passiefhuizen en nul-energiewoningen**

1517 De indrukwekkende lijst aan nieuwe technologieën die een duurzamere productie van warmte
1518 en elektriciteit ondersteunen, mag ons niet afleiden van het enorme besparingspotentiël aan
1519 de vraagzijde. Rationeel energiegebruik kan/moet zowel op korte als lange termijn een
1520 hoofdrol spelen in de strijd tegen klimaatsverandering. Technologie die het eindgebruik kan
1521 beperken is economisch trouwens niet minder lucratief dan zonnepanelen of HRe-ketels.
1522 Wereldwijd zijn er vandaag ruim 16.000 passiefhuizen gebouwd. Drie kwart daarvan staan in
1523 Duitsland¹⁸. Een royale subsidiepolitiek heeft daarbij geholpen. Maar het passiefhuis heeft
1524 zich van in het begin ook onderscheiden door zijn eenduidige standaardisering en de
1525 certificering van bouwcomponenten. Dat verschaft niet alleen duidelijkheid voor de klant,
1526 architect en bouwondernemer. Ook de toeleveranciers van bouwcomponenten wisten aan
1527 welke eisen ze moesten voldoen. De standaard wordt immers in steeds meer landen
1528 gepropageerd (in Vlaanderen door het Passiefhuisplatform). De producenten van
1529 gecertificeerde bouwcomponenten (ramen, deuren, wanden, bodemplaten, ventilatie ...)
1530 kunnen dus rekenen op een internationale markt.

1531 De laatste decennia zijn wereldwijd honderden demonstraties voor energiezuinige woningen
1532 geleverd, maar het passiefhuis is van in het begin duidelijk geprofileerd als een industrieel
1533 project, met een exporteerbare standaard en certificaten die niet alleen duidelijkheid
1534 verschaffen op de markt, maar het bovendien ook gemakkelijker maken om die standaard
1535 toe te passen in –bijvoorbeeld- voorschriften met betrekking tot sociale woningbouw. De
1536 Oostenrijkse regio Vorarlberg kent sinds 2007 een passiefhuisrichtlijn voor de sociale
1537 woningbouw. Jaarlijks worden er 300 huur- en huurkoopwoningen volgens de
1538 passiefhuisstandaard gebouwd¹⁹. De certificaten hebben het ook bij ons administratief
1539 vergemakkelijkt om de passiefhuizen te subsidiëren²⁰.

1540 Het mag ons niet verbazen dat de Duitse toeleveranciers de grote meerderheid vormen op de
1541 lijsten van gecertificeerde producten²¹. Dat is het gevolg van een beleid dat innovatie niet
1542 reduceert tot onderzoek en ontwikkeling, maar tegelijk evenveel aandacht heeft voor de
1543 creatie van een kritische massa, duidelijkheid voor de markspelers, een sterke communicatie
1544 en internationale coöperatie. Een industriële strategie die perfect past in de uitvoering van
1545 klimaatbeleidsplannen. Men stelt vast dat er heel snel behoorlijk veel private en publieke
1546 actoren betrokken waren bij de verspreiding van deze technologie. Er is dus niet alleen een
1547 huis ontwikkeld, maar vooral een omvangrijk -internationaal- netwerk van private en publieke
1548 actoren, een netwerk dat zich overigens steeds verder uitbreidt met de toepassing van de
1549 standaard in school-, kantoor- en openbare gebouwen. Ook in de Vlaamse plannen voor de
1550 vernieuwing van schoolgebouwen zijn een aantal gebouwen voorzien die voldoen aan de
1551 passiefhuistandaard.

1552 Als men de passiefhuistechologie combineert met de expertise inzake rationeel
1553 energiegebruik en kleinschalige warmte- en elektriciteitsproductie, dan krijgt men nul-
1554 energiewoning. Die combinatie werd in Vlaanderen gemaakt door bouwondernemer Young
1555 Butget Homes en energie-adviesbureau E-ster, goed voor de Energy Saving Award op van
1556 Batibouw 2008²².

¹⁸ www.ig-passivhaus.de - IG Passivhaus

¹⁹ www.bbn.at/ig/2008/Passivhaus%20Magazin.pdf – IG-Passivhaus Vorarlberg (2008), Passivhaus Magazin

²⁰ www.passiefhuisplatform.be/content/seetool_media/db/pdf/Subsidies%20en%20fiscale%20voordelen%202009_8.pdf
– overzicht federale, gewestelijke en gemeentelijke subsidies voor passiefhuizen.

²¹ De lijsten van bedrijven met gecertificeerde producten kan men raadplegen op www.passiv.de

²² www.e-ster.be - energie adviesbureau E-Ster; www.youngbudgethomes.be - bouwondernemer Young Budget Homes

1557 **2.4.3. Smart Grid**

1558 Om storingen op het elektriciteitsnet te voorkomen moeten vraag en aanbod met mekaar in
1559 evenwicht blijven. Dit betekent dat men op één of andere manier controle moet bewaren op
1560 de stroomproductie en -consumptie.

1561 Op het Europese elektriciteitsnet is de gemiddelde frequentie van de wisselstroom ongeveer
1562 50 Hz. Als de vraag stijgt of het aanbod daalt, dan daalt die frequentie. Als men beneden 48.8
1563 Hz zakt, dan moeten de netbeheerders ingrijpen. In Italië wordt vandaag geëxperimenteerd
1564 met slimme koelkasten die gevoelig zijn voor de frequentie. Zo'n koelkast kan bij een daling
1565 van de frequentie zichzelf uitschakelen. Het spreekt vanzelf: een koelkast mag zichzelf pas
1566 uitschakelen als de temperatuur in de kast laag genoeg. In de koelkast zit dan ook een kleine
1567 computer die dat allemaal controleert en berekent. In de VS worden gelijkaardige
1568 experimenten uitgevoerd, en men heeft al successen geboekt met slimme droogkasten. Deze
1569 zogenaamde "dynamische vraag" kan bijvoorbeeld ook toegepast worden bij airconditioning.
1570 Volgens de Britse BERR zou een computertje dat een koelkast of ander apparaat "slim"
1571 maakt hoogstens 4 Britse pond kosten. Gedurende de levensduur van een koelkast kan het
1572 evenwel een besparing van 30 pond opleveren. Met 30 miljoen slimme koelkasten zou men
1573 in Groot-Brittannië de piekvraag met 2 Gigawatt kunnen verlagen. Dat is een besparing van
1574 twee steenkoolcentrales, zegt Andrew Howe van RL Tec, een bedrijf dat software voor
1575 dynamische vraag ontwikkelt. Als men alle huishoudelijke en industriële koelinstallaties kan
1576 aanpassen, dan zou - aldus Howe - een antwoord kunnen gegeven worden op het
1577 fluctuerend aanbod van hernieuwbare energiebronnen (wind, zon), die dan tot 20 % van de
1578 elektriciteitsvoorziening kunnen innemen²³.

1579 Dynamische vraag is evenwel niet de enige manier om deze fluctuaties op te vangen. Met
1580 zogenaamde "smart grids" (slimme netwerken) wordt een communicatie in twee richtingen –
1581 tussen elektriciteitsproductie en elektriciteitsgebruikers – georganiseerd. Koelkasten en
1582 andere apparaten sturen dan informatie naar een centrale waar men een schatting kan
1583 maken van het aanbod van hernieuwbare energiebronnen (o.a. op basis van
1584 weersvoorspellingen), om vervolgens vraag en aanbod op mekaar af te stemmen. Vanuit de
1585 centrale kunnen niet-essentiële apparaten tijdelijk worden uitgeschakeld.

1586 Met de massale toepassing van micro-installaties, die allemaal hun overschot aan elektriciteit
1587 op het net willen sturen, wordt ook het traditionele eenrichtingsverkeer van stroom van grote
1588 centrales naar verbruiker, vervangen door een tweerichtingsstroom. Veel consumenten
1589 worden producent en dat impliceert ook andere belangen. De smart grids mobiliseren dan
1590 ook niet alleen tal van belanghebbende bedrijven (met name uit de ICT-sector), maar ook
1591 publieke onderzoeksinstellingen en overheden. De smart grid duikt op in steeds meer
1592 beleidsplannen, o.a. in het Vlaamse Klimaatsbeleidsplan: "*Het wordt meer en meer duidelijk
1593 dat decentrale energieopwekking en de integratie hiervan in het net een plaats moet krijgen in
1594 Vlaanderen*"²⁴.

1595 In Vlaanderen werd in 2008 een onderzoek opgestart naar diverse aspecten van decentrale
1596 energieproductie en hun interactie met het net. Dit initiatief dat gegroeid is, vanuit een overleg
1597 tussen de K.U.Leuven en VITO in de schoot van het Milieu- en energietechnologie-
1598 innovatieplatform (MIP). In analogie met het "EU Smart Grids Technology Platform" vormde
1599 men een Vlaams overlegplatform met de diverse betrokken actoren. Er wordt samen gewerkt
1600 aan het opzetten en het monitoren van een concreet meetnetwerk van gebruikers om een
1601 gedetailleerd inzicht te krijgen in reële verbruikspatronen. Verder worden concrete
1602 innovatieve concepten uitgewerkt om decentrale producenten, actieve gebruikers, smart
1603 meters en netbehoeften optimaal aan mekaar te koppelen²⁵.

1604 De puzzel breidt dus uit. Het IST (Instituut Samenleving en Technologie, het vroegere
1605 viWTA) heeft dan ook terecht aandacht voor de maatschappelijke impact van deze

²³ New Scientist van 11 oktober 2008, p. 30.

²⁴ www.lne.be/themas/klimaatverandering/klimaatconferentie/vora08 - Voortgangsrapport 2008 van het Vlaams Klimaatsbeleidsplan 2006-2013 (ontwerp), Vlaams minister van Openbare Werken, Energie, Leefmilieu en Natuur, 20 februari 2009

²⁵ www.smartgrids.eu - EU Smart Grids Technology Platform

1606 intelligente energienetwerken en liet een studie uitvoeren, waarin de nieuwste technologische
1607 ontwikkelingen in de energiesector en het juridisch-technologisch beleidskader in kaart
1608 gebracht werden²⁶.

1609 **2.4.4. Gelijkstroom supernet**

1610 De zogenaamde decentralisatie van de elektriciteitsproductie manifesteerde zich de
1611 afgelopen decennia vooral met installatie van WKK in bedrijven (een vermogen van enkele
1612 honderden KWh, zowel elektrisch als thermisch) en windmolens. De uitbreiding van de lokale
1613 productie van elektriciteit is een constante in veel toekomstscenario's. Maar de hernieuwbare
1614 energiebronnen kunnen ook worden ingezet in grootschalige projecten zoals de
1615 windmolenparken op de Noordzee. Er lopen tal van experimenten met getijden- en
1616 golfslagenergie, met geothermische energie, enzovoort.

1617 "*Windenergieparken zoals op de Noordzee zullen op termijn voldoende energie kunnen*
1618 *leveren om de olie uit de Golf te vervangen.*" Zo suggereerde begin 2009 een masterplan van
1619 het architectenbureau Office for Metropolitan Architecture (OMA) van Rem Koolhaas, dat op
1620 vraag van de Nederlandse stichting Natuur en Milieu de duurzame potenties van de
1621 Noordzee in beeld bracht²⁷.

1622 De distributie van elektriciteit uit groter centrales leidt tot transportverliezen en die wordt met
1623 de productie op microniveau (gedeeltelijk) vermeden. Als men elektriciteit over duizend
1624 kilometer verplaatst middels gelijkstroom, dan is het verlies evenwel niet groter dan 3 tot 4
1625 procent (bij wisselstroom – zoals vandaag gebruikelijk is – is dat 10 procent). Gregor Czisch,
1626 energie-expert van de Universiteit van Kassel (Duitsland) berekende kosten en baten van een
1627 supernet dat zich zou uitstrekken van Siberië tot Senegal en dat 1,1 miljard Europeanen kan
1628 bereiken met jaarlijks 4 miljoen Gigawattuur groene stroom uit offshore windmolenparken,
1629 waterkrachtcentrales en zonne-energiecentrales²⁸. Zo'n net zou volgens Czisch kunnen
1630 stroom leven aan 0,047 Euro per kilowattuur, terwijl een gascentrale 0,06 tot 0,07 per KWh
1631 kost (prijzen van 2007). In NRC Handelsblad zei Czisch dat de EU met het supernet in één
1632 keer zijn klimaatdoelstelling kan halen (20 procent minder CO₂-uitstoot in 2020 dan in 1990).
1633 Dezelfde krant verzamelde prompt een reeks kritische kanttekeningen van Nederlandse
1634 experts die dan niet zozeer de technische haalbaarheid in vraag stellen, maar wel sterk
1635 betwijfelen dat dit in de EU binnen 15 of 25 jaar gerealiseerd kan worden²⁹.

1636 De smart grid zit in een embryonale fase, maar men kan vaststellen dat de interesse van
1637 belangrijke spelers is gewekt, en dat er een snelle evolutie voor de deur staat. Veel minder
1638 enthousiasme zien we bij het gelijkstroom supernet. Maar de TGV-sporen die steeds meer
1639 Europese landen verbinden zijn ook niet op één dag gelegd. In het Vlaams regeerakkoord
1640 van juli 2009 staat dat Vlaanderen haar schouders zet onder het onderzoek naar de
1641 realisering van de Noordzeering, een ring van windmolens die zeven landen
1642 energieonafhankelijk zou maken. Het is een begin.

1643 **2.4.5. Diensten-economie**

1644 In de literatuur voor eco-design en duurzame technologische ontwikkeling wordt al geruime
1645 tijd de aandacht gevestigd op het potentieel van product/dienst combinaties. Men heeft het
1646 dan vaak over de "service-economy". Technische verbeteringen kunnen nog sneller of meer
1647 bijdragen tot reducties van milieudruk, als men ze combineert met diensten. Men denk dan
1648 bijvoorbeeld aan hersteldiensten met 'upgrading' van componenten (wordt bijvoorbeeld al
1649 toegepast in het onderhoud van fotokopie-apparaten), leasingformules, of diensten die
1650 collectief gebruik van producten ondersteunen (car sharing).

²⁶ www.samenlevingentechnologie.be - Instituut Samenleving en Technologie

²⁷ www.oma.eu - Office for Metropolitan Architecture; www.snm.nl - Stichting Natuur en Milieu

²⁸ http://transnational-renewables.org/Gregor_Czisch/Home.htm - Homepage van Gregor Czisch (Supergrid for Renewables)

²⁹ www.nrc.nl/achtergrond/article1857299.ece/Betuwelijn_voor_duurzame_stroom - NRC Handelsblad (12 december 2007): 'Betuwelijn voor duurzame stroom'

- 1651 De sociale economie profileerde zich de laatste jaren als een belangrijk pionier in de
1652 ontwikkeling van diensten en product/dienstcombinaties.
- 1653 Vandaag zijn er in Vlaanderen meer dan 800 ondernemingen in de sociale economie. Dat is
1654 goed voor meer dan 30.000 werknemers³⁰. Op Europees niveau vertegenwoordigt de sociale
1655 economie 10% van de economische ondernemingen en 6 % van de werkgelegenheid). Twee
1656 miljoen organisaties zorgen voor 20 miljoen jobs.
- 1657 De sociale economie bestaat uit een verscheidenheid van bedrijven en initiatieven die in hun
1658 doelstellingen de realisatie van bepaalde maatschappelijke meerwaarden vooropstellen en
1659 hierbij de volgende basisprincipes respecteren: voorrang van arbeid op kapitaal;
1660 democratische besluitvorming; maatschappelijke inbedding; transparantie; kwaliteit;
1661 duurzaamheid.
- 1662 De sociale economie mag dus niet verengd worden tot het domein van de tewerkstelling van
1663 zogenaamde kansengroepen, ook de sociale inschakelingseconomie genoemd. Sociale
1664 economie situeert zich niet enkel op het gebied van tewerkstelling, maar ook op andere
1665 gebieden waar noch de staat (publieke sector) noch de markt (private sector) een antwoord
1666 op hebben. Maar het is dus wel een belangrijk middel in de structurele bestrijding van
1667 armoede, niet alleen als werkverschaffer, maar ook als opstap naar de 'gewone' economie
1668 die meestal een werknemer met ervaring prefereert. Een belangrijke groep ondernemingen
1669 binnen sociale economie is in essentie gericht op het integreren en begeleiden van mensen
1670 met een grote afstand tot de arbeidsmarkt naar werk.
- 1671 De sociale economie bestrijkt heel wat sectoren, maar de milieugerichte activiteiten vormen
1672 een belangrijk deel: groenzorg, kringloopsector, fietssector ...³¹
- 1673 Sinds 2007 zijn de Energiesnoeiërs op pad, mensen die via de sociale economie opleiding en
1674 tewerkstelling krijgen om energie- en waterbesparende maatregelen uit te voeren. Dat
1675 kunnen zowel kleine als grotere ingrepen zijn (het plaatsen van radiatorfolie, spaarlamp en -
1676 douchekop en buisisolatie, tochtstrips, thermostatische kranen, herstellen van kranen,
1677 isoleren van rolluiken, dichten van kieren, ontkalken van toestellen...).
- 1678 De distributienetbeheerders voor elektriciteit (Eandis, Infrac en PBE) moeten tegen eind 2009
1679 bij 50.000 gezinnen energiescans (laten) uitvoeren. Dit is een opdracht in het kader van hun
1680 openbare dienstverplichtingen. Energiesnoeiërs uit de sociale economie zullen bijna de helft
1681 van deze scans voor hun rekening nemen³².
- 1682 Het 'Vlaams netwerk van verenigingen waar armen het woord nemen' pleit voor "uitbreiding
1683 van het project energiescans naar een grotere groep mensen; het creëren van langdurige
1684 opvolging en begeleiding na het plaatsvinden van de energiescan en het structureel
1685 verankeren van de middelen voor de energiesnoeiërs"³³.
- 1686 *"Het project Energiesnoeiërs vangt drie vliegen in een klap," zei de bevoegde minister bij de*
1687 *lancering van het project. " Het gaat om jobs voor mensen die het moeilijk hebben op de*
1688 *arbeidsmarkt, het gaat om ingrepen die goed zijn voor het milieu en ze besparen gezinnen*
1689 *met een laag inkomen geld."*
- 1690 Een Europees project bij 850 gezinnen gaf aan dat men met relatief eenvoudige ingrepen
1691 gemiddeld 15 tot 20 % kan besparen op het energiegebruik³⁴.
- 1692 Systeem-innovatie en transitie management zijn niet uitsluitend gefixeerd op hightech
1693 innovatie. Micro-warmtekrachtkoppeling, passiefhuizen en smart grids zijn veelbelovende
1694 niches, maar men kan/moet evenveel aandacht hebben voor niches in de dienstensector

³⁰ www.socialeconomie.be – www.vosec.be - Vosec vzw, Vlaams Overleg Sociale Economie, is een overlegplatform voor ondernemingen, organisaties en deskundigen uit de sociale economie in Vlaanderen en Brussel.

³¹ www.komosie.be - Komosie is de koepel van milieuondernemers in de sociale economie

³² www.energiesnoeiërs.net - Energiesnoeiërs

³³ www.vlaams-netwerk-armoede.be - Vlaams netwerk van verenigingen waar armen het woord nemen

³⁴ www.econhome.net – Eco n'Home

1695 en/of produkt/dienstcombinaties die bijvoorbeeld in de sociale economie kunnen worden
1696 ontwikkeld of kunnen gelanceerd worden als sociaal-culturele initiatieven (Voedselteams)
1697 (Dekeyser & Seymus, 2000). Vooral omdat ze de afgelopen jaren al bewezen hebben dat ze
1698 een behoorlijk innoverende slagkracht hebben en met succes nieuwe diensten kunnen
1699 ontwikkelen die zowel ecologische als socio-economisch meerwaarden creëren.

1700 **2.5. Co-evoluties**

1701 In welke mate hangen de ontwikkelingen op het vlak van energie samen met ontwikkelingen
1702 op andere fronten. In eerste instantie kunnen we dan aandacht hebben voor een functie zoals
1703 mobiliteit, maar ook voor een andere generieke functie, met name de levering van
1704 grondstoffen en materialen. Daarnaast kunnen we kijken naar de co-evolutie tussen
1705 enerzijds de technologische ontwikkeling en anderzijds het investeringsklimaat of de
1706 inspiraties achter de regelgeving.

1707 **2.5.1. Mobiliteit**

1708 *"De smart grids thematiek integreert verscheidene aspecten zoals intelligente en actieve*
1709 *netten, smart metering, active demand side management, intelligente verbruikstoestellen,*
1710 *energie-opslag, plug-in hybride voertuigen,... en vormt de basis voor een toekomstige*
1711 *duurzame en zekere energievoorziening".* Daarmee wijst het Vlaamse platform dat zich over
1712 de smart grids buigt, op het feit dat men ook de mobiliteitssector aanspreekt, niet alleen het
1713 geëlektrificeerde openbaar vervoer, maar ook de alsnog jonge, maar gestaag groeiende vloot
1714 van hybride en elektrische voertuigen³⁵. Die laatste – gaande van fiets-met-elektrische-
1715 hulpmotor tot autobus - hebben immers batterijen aan boord en de meeste voertuigen staan
1716 lange tijd stil. Dat maakt ze aantrekkelijk als buffer voor de opslag van elektrische energie.
1717 Het assortiment voertuigen breidt overigens steeds verder uit en is zeker geen exclusief
1718 terrein voor de klassieke autoproducenten: een Vlaamse ligfietsproducent ontwikkelde een
1719 hybride bakkersfiets³⁶.

1720 Op langere termijn kan er dus een intense verwevenheid ontstaan tussen
1721 elektriciteitsproductie en –gebruik in stationaire toepassingen enerzijds en mobiele
1722 toepassingen anderzijds. Rond dat laatste kunnen allerlei nieuwe diensten ontstaan.
1723 Sommige steden stellen huurfietsen ter beschikking. Worden die gevolgd door lichtgewicht
1724 elektrische voertuigen? De sociale economie zag alvast een gat in de markt van elektrische
1725 scooters³⁷.

1726 **2.5.2. Groene chemie**

1727 De chemische sector is een groot energieverbruiker. Klimaatsverandering en energieprijzen
1728 zijn dan ook geen onbekende factoren voor de betrokkenen. Er is nog een andere
1729 bekommernis.

1730 *"De Europese chemische industrie moet giftige stoffen zoveel mogelijk vermijden en op grote*
1731 *schaal nieuwe stoffen op de markt brengen die minder schadelijk zijn voor de gezondheid en*
1732 *het milieu. Deze vernieuwing zal Europese bedrijven ook een technische voorsprong geven."*
1733 Met deze en andere argumenten kon de Europese Commissie eind 2006 het akkoord over
1734 nieuwe regels voor chemische stoffen (de zogenaamde REACH-verordening) aankondigen³⁸.

1735 Sinds een tiental jaar is er opmerkelijk veel beweging op het front van de groene chemie (of
1736 'schone chemie', of 'duurzame chemie'), een verzamelnaam voor een breed terrein van
1737 mogelijkheden – niches - die de chemische sector inspireert in de ontwikkeling van nieuwe
1738 producten en productieprocessen:

³⁵ www.mipvlaanderen.be/public/event.asp?id=14&output=print - Milieu- en energietechnologie-innovatieplatform (MIP) – Eerste Smart Grids overleg (september 2008)

³⁶ www.fietser.be/nl/nieuwsartikels/2007/bakmobiel.htm - De "bakmobiel" van Fietser.be

³⁷ Zie Trans-Fair in Gent. www.trans-fair.be

³⁸ http://ec.europa.eu/environment/chemicals/reach/reach_intro.htm - Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemical substances (REACH), http://mineco.fgov.be/organization_market/reach/home_nl.htm - Belgische REACH-helpdesk

- 1739 • Gebruik van hernieuwbare grondstoffen en duurzame energiebronnen (biomassa i.p.v.
1740 olie en gas). Men zoekt dan bijvoorbeeld naar nieuwe scheidingstechnieken waarmee
1741 men de stoffen uit moeilijker plantendelen kan ontsluiten (bioraffinage).
- 1742 • De ontwikkeling van duurzame constructiematerialen: in vezelversterkte composieten kan
1743 bijvoorbeeld glasvezel worden vervangen door natuurlijke vezels zoals vlas of hennep.
1744 Het gebruik van nieuwe lichtgewicht composieten kan belangrijke voordelen opleveren in
1745 bijvoorbeeld de transportsector.
- 1746 • Efficiënter gebruik van de energie die in processen vrijkomt (procesintegratie). Het
1747 GSHPC (Green Synthesis Heat Power Coupling) concept bijvoorbeeld beoogt een
1748 grootschalige koppeling van energieproductie met de synthese van een basisgrondstof
1749 zoals methanol uit grondstoffen van natuurlijke oorsprong.
- 1750 • Een andere optie is producten te maken die na gebruik veilig en schoon kunnen worden
1751 verbrand met energierecuperatie. Men broedt verder op biodegradeerbaar kunststoffen
1752 zoals polymelkzuur, plastics op zetmeelbasis en polymeren gemaakt op basis van
1753 natuurlijke polyesters.
- 1754 • Het gebruik van bacteriën en andere micro-organismen (of geïsoleerde enzymen) voor
1755 de efficiënte omzetting van chemische stoffen (biosynthese of biotransformatie, afbraak
1756 van ongewenste stoffen). Met fermentatie/vergisting worden bijvoorbeeld
1757 basischemicaliën gemaakt zoals methanol, ethanol of waterstof die vervolgens tot de
1758 gewenste chemicaliën worden omgezet.

1759 De groene chemie ziet veel kansen liggen op het breukvlak van chemie, biotechnologie, ICT
1760 en nano-technologie. Veel van deze disciplines zijn pas in de jaren negentig tot volle
1761 ontwikkeling gekomen. De biotechnologie focuste in eerste instantie op toepassingen in de
1762 geneeskunde ("rode" biotechnologie: medicijnen, diagnostica, vaccins, antilichamen,
1763 getherapie, ...) en genetische modificatie van planten voor toepassingen in de landbouw en
1764 de voeding ("groene" biotechnologie). De industriële biotechnologie ("witte" biotechnologie)
1765 investeert in de industriële productie en processen alsook het gebruik van biomassa als
1766 hernieuwbare grondstof (Soetaert & Vandamme, 2005).

1767 Begin deze eeuw schatte men de penetratiegraad van biotechnologische processen in de
1768 chemische industrie op 5%, maar uit een studie van McKinsey bleek dat dit percentage tegen
1769 2010 zou oplopen tot 10 à 20%, waarbij het marktaandeel van de industriële biotechnologie
1770 vooral in de fijnchemie sterk zal zijn toegenomen (mogelijks zelfs tot 60% (Bachmann, 2002)).
1771 In de VS bestaan vooruitstrevende plannen om het gebruik van hernieuwbare grondstoffen
1772 sterk te verhogen. In 2002 gebruikte de Amerikaanse industrie vijf procent hernieuwbare
1773 grondstoffen. Het Amerikaanse ministerie van Energie stelde dat dit in 2010 twaalf procent
1774 moet zijn en in 2035 vijftieng procent ³⁹. Volgens Fedichem zou de biotechnologische
1775 activiteit wel eens tot de belangrijkste economische groeipolen kunnen behoren (Fedichem,
1776 2003). Een panel van Europese experts schat dat tegen 2030 producten die gebruik maken
1777 van biotechnologische processen niet minder dan €300 miljard omzet kunnen genereren,
1778 vooral te realiseren in de chemie en energiesector ⁴⁰.

1779 Volgens BACAS - een stuurgroep gecreëerd door de Belgische Academie voor Wetenschap-
1780 dienen zowel de nationale overheid, de Europese commissie als het bedrijfsleven meer
1781 aandacht te besteden aan de uitbouw van de industriële biotechnologie (BACAS, 2004). In
1782 een haalbaarheidstudie "Industriële biotechnologie" pleitten Willems en Carpentier niet alleen
1783 voor betere netwerken die bijvoorbeeld de doorstroming van kennis naar potentiële
1784 gebruikers moeten verzekeren. Ze vestigen ook de aandacht op specifieke technieken zoals
1785 de grootschalige kweek van micro-algen die zich voeden met CO₂, water en
1786 micronutriënten (Willems & Carpentier, 2007). Een grootschalige kweek van algen in
1787 fotobioreactoren zou met slechts 1% van het Vlaams landbouwareaal tot 10% van onze
1788 dieselbehoefte voor transportdoeleinden kunnen produceren. Bovendien zou deze fabriek de
1789 CO₂-emissies van een grote elektriciteitscentrale absorberen. Het oud papier dat niet meer
1790 geschikt is om als papier te recyclen kan worden afgebroken tot glucose, een goede

³⁹ Amerika ziet gouden toekomst voor biotechnologie, chemisch weekblad, 12, 2003, p 13.

⁴⁰ www.bio-economy.net/reports/files/koln_paper.pdf - (2007) "En Route to the Knowledge-Based Bio-Economy". Het rapport staat bekend als het "Cologne paper"

1791 grondstof voor fermentatieprocessen. De auteurs van de haalbaarheidsstudie hebben
1792 berekend dat we in Vlaanderen uit deze alternatieve grondstofbronnen tot 1 miljoen ton
1793 glucose kunnen verkrijgen, voldoende om 10% van onze benzine behoefte onder de vorm
1794 van bioethanol te produceren, naast chemische stoffen en biopolymeren voor de chemie,
1795 cosmetica, textiel en farma. Men zou daarbij niet in competitie treden met voedingsgewassen.

1796 De chemische sector zou op termijn dus niet alleen een leverancier kunnen worden van
1797 hernieuwbare grondstoffen, maar tegelijk ook een belangrijker speler kunnen worden als
1798 toeleverancier van energie. Niets weerhoudt hen om bijvoorbeeld zelf elektriciteit de
1799 produceren met restfracties uit de productie van organische materialen.

1800 **2.5.3. Investeringsklimaat: Cleantech-funds**

1801 Vandaag is het een overtuiging die men in alle Europese landen, maar ook in de VS deelt:
1802 klimaatsverandering en energieveiligheid zijn niet alleen problemen, maar tegelijk ook een
1803 inspiratiebron voor investeringsbeleid dat misschien zelfs een uitweg kan bieden uit de
1804 financieel-economische crisis. Het feit dat er tal van nieuwe technologieën klaar staan om op
1805 breder schaal te worden toegepast, versterkt die verwachtingen. Ook het feit dat bepaalde
1806 niches ondertussen al hebben bewezen dat de investeringen lonen. Milieutechnologie is
1807 trouwens al langer een lucratieve markt. Eind november 2008 publiceerde de Duitse regering
1808 haar 'masterplan milieutechnologie'. Daarin wordt de globale actuele markt voor
1809 milieutechnologie geschat op 1000 miljard Euro. En die kan tegen het jaar 2020 groeien tot
1810 2.200 miljard Euro, zei milieuminister Sigmar Gabriel, die duidelijk te kennen gaf dat de
1811 Duisters hun marktaandeel van 16,1 procent – meer dan de VS - willen handhaven (de EU-15
1812 hebben 45,2 procent van de wereldmarkt) (BMU & BMBF, 2008).

1813 De Britten stelden de vraag: Wat is de omzet van producten en diensten als we de som
1814 maken van milieutechnologie én hernieuwbare energie én CO2-reductie, van
1815 gespecialiseerde bedrijven én hun toeleveranciers?

1816 De globale markt wordt dan geschat op 3.046 miljard Britse Pond, aldus een recent rapport
1817 van het Britse Department for Business Enterprise & Regulatory Reform (BERR) (BERR,
1818 2009). Het BERR-rapport geeft dan ook aan dat een gedetailleerde bottom-up analyse van
1819 alle betrokken bedrijven –dus niet alleen de gespecialiseerde- resulteert in cijfers die
1820 behoorlijk hoger liggen dan tot nu toe werd vermoed.

1821 In Groot-Brittannië zijn er 54.835 bedrijven actief in deze sectoren – waarvan 91,5 procent
1822 KMO's – goed voor 881.000 jobs. Deze groep heeft zich qua omvang tussen de Britse
1823 gezondheids- en bouwsector genesteld. De eerstkomende 8 jaar kunnen er 400.000 extra
1824 jobs voor de Britten bijkomen (een jaarlijkse groei van de markt met 5 % is mogelijk,
1825 ondanks de recente financiële crisis, zo luidt het). Opmerkelijk is ook dat traditioneel grote
1826 milieusectoren zoals afvalverwerking en waterzuivering reeds voorbijgestoken zijn door
1827 windenergie en energiebesparende bouwtechnologie.

1828 *“De vooruitzichten voor durfkapitaalinvesteringen in de cleantechsector zijn uitstekend. De*
1829 *vraag naar investeringen stijgt door de toenemende nood aan nieuwe, duurzame*
1830 *technologieën die het gebruik van natuurlijke grondstoffen optimaliseren en de impact op het*
1831 *milieu verkleinen. Voortdurende vernieuwing drukt de kosten voor schone technologie.*
1832 *Cleantechbedrijven worden volwassen, technologieën evolueren van de ontwikkelingsfase*
1833 *naar de commercialiseringsfase”.* Aldus de investeringsmaatschappij GIMV die voor
1834 durfkapitaal een Cleantech-fonds beheert⁴¹.

1835 De term cleantech (Clean Technology of Schone Technologie) wordt vandaag wereldwijd
1836 geassocieerd met durfkapitaal-fondsen (venture capital). Zij investeren in alternatieve
1837 energiebronnen, nieuwe materialen, saneringstechnieken, duurzaam bouwen, enzovoort. In

⁴¹ www.gimv.com – GIMV, vroeger bekend als 'Gewestelijke Investeringsmaatschappij voor Vlaanderen', maar vandaag gewoon 'Gimv'. In het Cleantech-fonds zitten zowel Belgische als buitenlandse bedrijven zoals Ceres (agrobiotechnologie - www.ceres-inc.com), Oree (efficiënte LED-modules voor platte verlichting - www.oree-inc.com), Greenpeak (zuinige draadloze datacommunicatietechnologie - www.greenpeak.com), Bioro (biodiesel - www.bioro.com) en Electrawinds (groene energie - www.electrawinds.be)

1838 de VS was cleantech in 2008 de snelst groeiende sector voor de zogenaamde risicodragende
 1839 investering (financiering van nieuwe bedrijven, producten of diensten). Met 4 miljard dollar
 1840 aan investeringen had men een groei van 54 procent ten opzichte van 2007 kunnen noteren.
 1841 Dat meldde de Amerikaanse National Venture Capital Association in een enthousiaste reactie
 1842 op het voornemen van president Obama om de ontwikkeling van schone energie te
 1843 ondersteunen⁴².

1844 De technologische ontwikkelingen lopen samen met ontwikkelingen in de economische
 1845 beleidsstrategieën. Het pleidooi voor een duurzaam investeringsbeleid is in de EU ingezet
 1846 door milieubeweging, sociaal middenveld en vakbonden. Werkgevers, overheden en private
 1847 investeerders volgen.

1848 **2.5.4. Regulerings-klimaat: de Porter hypothese**

1849 Nog niet zolang geleden werd er gewaarschuwd: “*Men kan geen milieubeleid voeren op een*
 1850 *economisch kerkhof*”. Vandaag lijkt het dat men het economisch kerkhof wil doen herrijzen
 1851 op het milieu- en energiebeleid. Ambitieuze milieudoelstellingen worden niet langer gezien
 1852 als rem op de economische ontwikkeling, maar juist als motor. De Britten hebben zich
 1853 wettelijk vastgepen op een reductie van de CO₂-emissies met minstens 26% tegen 2020 en
 1854 80% tegen 2050 (Climate Change Act) (Britse Regering, 2008).

1855 Overheden gaan hun beleidsdoelstellingen en regelgeving steeds meer afstemmen op de
 1856 duurzame technologische ontwikkelingen. De Porter-hypothese krijgt steeds meer
 1857 aanhangers.

1858 Milieubeleid bevordert de economische groei, zo poneerde de eminente innovatiespecialist
 1859 Michael Porter. Technologische innovatie kan gestimuleerd worden door een goed
 1860 ontworpen milieuregulering. Milieubeleid kan de aandacht vestigen op nieuwe opportuniteiten
 1861 voor productiviteitsverhoging. De kostenbesparingen door proces- en productaanpassingen
 1862 met efficiënter gebruik van grondstoffen en energie kunnen de kosten van het naleven van
 1863 regelgeving overtreffen (“innovation offsets”). De concurrentiepositie wordt daardoor
 1864 versterkt.

1865 Porter gaat hiermee in tegen de opvatting dat strengere regelgeving of een milieuheffing de
 1866 productiekosten verhogen en de concurrentiepositie verzwakken, omdat men in een
 1867 internationale markt geen “level playing field” heeft en dus met ongelijke wapens moet
 1868 strijden.

1869 We zullen de discussie over de Porter hypothese hier niet beslechten. Uit een aantal recente
 1870 onderzoeken kan men misschien concluderen dat de hypothese van Porter kan worden
 1871 bevestigd, of dat men in elk geval niet het tegendeel kan bewijzen (Frohwein & Hansjürgens,
 1872 2005; Wagner, 2003; De Clerq, 2002). Het is trouwens een ingewikkeld vraagstuk. Vooreerst
 1873 moet al een onderscheid worden gemaakt tussen de aard van de regelgeving en fiscale
 1874 impulsen: zijn die efficiënt of niet? De effecten van een CO₂-taks en die van een CO₂-
 1875 emissie handel zijn verschillend. Een stelsel van normen en vergunningen kan al dan niet
 1876 doelmatig zijn.

1877 Een ander aspect is de context waarin innovatie tot stand moeten komen. Porter is zelf een
 1878 grondlegger van de systemische aanpak van innovatieprocessen (clusterstrategie; Porter,
 1879 1990). Innovatie vraagt organisatie –beleid- en als Porter stelt dat strengere regelgeving of
 1880 milieuheffingen opportuniteiten creëren, dan hoort daar ook zijn andere boodschappen bij: je
 1881 moet die opportuniteiten vakkundig benutten en daarvoor kan je maar beter werk maken van
 1882 een goede innovatiestrategie, niet alleen als bedrijf⁴³, maar ook als regio, land, ...⁴⁴

⁴² www.nvca.org - National Venture Capital Association (NVCA) - 24 maart 2009 – “Venture Capital Industry Joins President Obama In Support of Investing in Clean Energy Economy”

⁴³ Porter wijst bijvoorbeeld op twee mogelijke reacties t.a.v. van wijzigende omstandigheden die de concurrentiepositie van een bedrijf bepalen: een bedrijf kan focussen op kostenreductie, of het kan kiezen voor differentiatie. Er zijn meerdere factoren die de goeie keuze bepalen. Porter introduceerde zijn “vijf concurrentiekrachten” die men in beschouwing moet nemen: de machtspositie van toeleveranciers bij onderhandelings; de machtspositie van afnemers bij onderhandelings; de mate van rivaliteit tussen concurrenten

1883 De afstemming van wetgeving op gewenste innovatieprocessen gaat dus verder dan
1884 regelgeving die focust op de bescherming van specifieke belangen. Het maakt de regelgeving
1885 tot onderdeel van de innovatiestrategie.

1886 **2.6. Naar een nieuw regime?**

1887 De beveiliging van de energievoorziening, het klimaatdossier, maar ook de verzuring en
1888 ander milieuthema's hebben de afgelopen decennia al een belangrijke impuls gegeven aan
1889 de ontwikkeling van rationeler energiegebruik, "schoner" gebruik van fossiele brandstoffen en
1890 hernieuwbare energiebronnen. Als er vandaag tal van niches marktrijp zijn dan hebben we
1891 dat te danken aan de altertheid van bepaalde overheden of investeerders, die sneller
1892 reageerden op signalen binnen het regime en het landschap.

1893 Het nieuwe regime zit mogelijks al in zijn take-off fase, al hangt de perceptie hier samen met
1894 het optimisme of pessimisme waarmee men de signalen binnen regime, landschap en niches
1895 evalueert.

1896 Het oude regime wordt gekenmerkt door gecentraliseerde (sterk gemonopoliseerde)
1897 productie en grote afhankelijkheid van geïmporteerde schaarse brandstoffen.
1898 Elektriciteitsproductie in grote centrales, aangedreven door fossiele of nucleaire brandstoffen,
1899 gaat gepaard met enorme warmte- en transportverliezen. Een woning of een bedrijf is dan
1900 gebruiker van stroom, geen leverancier. In de transportsector spelen verbrandingsmotoren en
1901 olie de hoofdrol. Ook de productie van kunststoffen gebruikt olie als grondstof.

1902 In het nieuwe regime wordt de leidraad in eerste instantie rationeler energiegebruik, en dat
1903 heeft als consequentie veel meer decentrale productie (koppeling van warmte en
1904 elektriciteitsvraag).

1905 We zien een veel bredere diversificatie van technologieën en dus ook de betrokkenheid van
1906 steeds meer markspelers. Daarbij mogen we niet alleen oog hebben voor nieuwe technieken
1907 zoals micro-warmtekracht of passiefhuizen. Evenveel aandacht verdienen niches als Demand
1908 Side Management (energie-audit), relighting, prefinanciering door esco's⁴⁵, ...

1909 Op de energiemarkt verschenen nieuwe spelers: ethische beleggingsfondsen, coöperatieven
1910 zoals Ecopower en Power4You, ... Men broedt op samenwerkingsverbanden op het niveau
1911 van industrieterreinen, havens, wijk (collectieve energiesystemen), ... Het innovatiebeleid
1912 vormt voortdurend nieuwe netwerken die nieuwe niches aanboren.

1913 De decentralisatie van de elektriciteitsproductie heeft – naast de verhoogde efficiëntie – nog
1914 andere gevolgen: de consument wordt vaak producent, leverancier van stroom op het net.
1915 Dat kan een enorme impact hebben op de machtsverhoudingen op de markt.

1916 Met de smart grids penetreert ICT-technologie het gehele energiesysteem. In allerlei
1917 apparaten, zowel in huishoudens als bedrijven, zullen steeds meer kleine computers zitten
1918 die de onderlinge afstemming van vraag en aanbod kunnen sturen.

1919 De introductie van hybride wagens is wellicht slechts de eerste stap in de richting van een
1920 energiesysteem met veel meer connecties tussen de stationaire toepassingen en mobiele
1921 toepassingen van elektriciteit (al dan niet met waterstof als bijkomende energiedrager).

---

in de bedrijfstak; het gevaar van substituten; de dreiging van nieuwe toetreders tot de markt. Waar andere adviseurs er bij voorbaat van uitgaan dat de marketing moet veranderen, de overhead moet worden teruggedrongen of de financiële structuur verbeterd, begint Porter bij een brancheanalyse om te weten hoe een onderneming er precies voor staat, en kiest dus voor een holistische visie op het ondernemen, door het bedrijf in de context van zijn omgeving - de bedrijfstak- te plaatsen.

⁴⁴ <http://www.isc.hbs.edu/> - Michael Porter leidt het 'Institute for Strategy and Competitiveness' van de Harvard Business School.

- 1922 Een principe als “Cradle to cradle” is – gezien de recente technologische ontwikkelingen -
1923 niet meer utopisch. Bij de productie van materialen komt een beweging op gang die de
1924 connecties tussen de (chemische) industrie en het energiesysteem grondig kunnen
1925 veranderen. Is het de bedoeling dat organische grondstoffen eerst wordt ingezet als de
1926 productie van materialen, om ze pas later – als hergebruik niet meer lukt- in te zetten als
1927 biobrandstof?
- 1928 We zien een sterke toename van hernieuwbare energiebronnen (wind, zon, getijden, ...). Die
1929 laatste spelen een rol bij decentrale productie, maar tegelijk kunnen ze worden toegepast in
1930 grootschalige projecten. De koppeling van grote windmolenparken op zee en grote
1931 zonnecentrales in Noord-Afrika aan Europese “supernetwerken” is technisch en financieel
1932 haalbaar. Sommigen twijfelen aan de politieke haalbaarheid, gezien de strategische belangen
1933 die dan om de hoek komen kijken. Maar ook op dat vlak kan het huidige regime veranderen.
- 1934 Het nieuw regime brengt in elk geval een veel complexer socio-technisch systeem voort: een
1935 grotere diversificatie van technologieën, veel meer spelers met veranderende rollen, een
1936 grotere verwevenheid van bijvoorbeeld stationaire en mobiele toepassingen, evenals meer
1937 connecties tussen materiaal-productie en energieproductie.
- 1938 Maar als we het nieuwe regime met één woord willen vatten, dan is “autonomie” mogelijks
1939 een goed kandidaat.
- 1940 Een doorsnee burger kan op termijn een quasi volledige autonomie bereiken inzake
1941 energiegebruik: combineer een zero-energiewoning met zonnepanelen en elektrische wagen.
1942 Wordt autonomie een ‘hype’? Met ander woorden: verandert daarmee de culturele betekenis
1943 van energiebesparing, waarbij een “individualistisch” streven naar autonomie samenvalt met
1944 het algemeen belang?
- 1945 Die autonomie kan overigens op verschillend niveau’s gerealiseerd worden: op het niveau
1946 van een gezin, een wijk, een gemeente, een natie, de EU ... Wie zich niet als individualist wil
1947 profileren, kan dus een collectieve variant opzoeken (car-sharing, aandeelhouder in
1948 windmolencoöperatie, ...).
- 1949 Wie autonomie in het extreme nastreeft zal overigens ook gaan kijken naar
1950 voedingsgewoonten of de oorsprong van allerlei producten. Vegetarisme en/of coöperatieve
1951 biologische landbouw bijvoorbeeld kunnen dan meedrijven op deze culturele tendens.
- 1952 Het is een aantrekkelijk streven dat men niet alleen op micro-niveau kan waarmaken (gezin,
1953 bedrijf, ...), maar ook op nationaal of Europees niveau. Autonomie wil overigens ook zeggen
1954 dat we niet langer teren op de middelen van toekomstige generaties. Bovendien kan de
1955 autonomie van de ene bijdragen tot de autonomie van de andere. De free-rider zal overigens
1956 technologie kunnen kopen, maar er zelf zijn boterham niet mee verdienen. Uiteindelijk heeft
1957 iedereen baat bij de snellere ontwikkeling van alternatieven. Autonomie is bij deze dus ook
1958 een begrip dat men kan/moet relativiseren.

1959 3. Drempels bij systeeminnovatie

1960 Les één in milieukunde: de overheid kan verschillende instrumenten hanteren bij haar beleid:
1961 fysieke of juridische instrumenten die direct ingrijpen op de stromen (verbodsregels,
1962 vergunningen, normen, ...); financiële, economische of marktconforme instrumenten
1963 (heffingen, subsidies); en sociale of communicatieve instrumenten (bv. educatie). Het is een
1964 klassiek trio dat terugkeert in alle domeinen waar men het voorraad- of volumebeheer beoogt
1965 – allocatie van schaarse middelen - en het gedrag van betrokken actoren wil sturen (bv. ook
1966 in de gezondheidszorg). Bij systeeminnovatie kunnen al die beleidsinstrumenten worden
1967 ingezet. Maar de aandacht gaat in het bijzonder naar het sociaal instrumentarium. Men
1968 vestigt immers de aandacht op het feit dat de manier waarop die instrumenten worden
1969 ingezet ook bepaald wordt door het regime. Regels, heffingen en subsidies zijn ook
1970 producten van het socio-technische systeem, samen met de gebruikelijke technologie of de
1971 gedragspatronen van producenten en consumenten. Ze kunnen mekaar klemzetten in het
1972 regime. Sommigen zullen dit erkennen als een ‘viciuze cirkel’: nieuwe regels worden niet
1973 doorgevoerd omdat ze het concurrentievermogen van de bedrijven in het gedrang brengen;
1974 de bedrijven innoveren niet in duurzame richting omdat de regelgeving of fiscaliteit hen niet in
1975 die richting ondersteunt. In de theorie van systeeminnovatie en transitie management wordt
1976 juist die ‘viciuze cirkels’ een belangrijk target. Men probeert het fenomeen beter te begrijpen
1977 en duidt het met concepten als regime, lock-in, afhankelijkheid en co-evolutie.

1978 De diversiteit aan producten en diensten, de aard van bedrijven en hun strategieën en
1979 gedragspatronen van consumenten zijn het resultaat van innovatie- en selectieprocessen.
1980 Die processen kunnen door stabiele regimes in een routinematige reproductie van het
1981 gangbare productie- en consumptiepatroon verzeilen. Duurzame ontwikkeling impliceert dan
1982 het doorbreken van die routines die vaak niet meer toelaten dan incrementele veranderingen
1983 en radicale innovaties belemmeren. Het is dan belangrijk om een juiste inschatting te maken
1984 van de factoren die het gedrag van actoren bepalen (bounded rationality). Innovatie staat
1985 gelijk met de creatie van nieuwe netwerken waarin individuen en organisaties connecties
1986 maken met nieuwe (combinaties van) artefacten. Die artefacten kunnen een technisch middel
1987 zijn, maar evenzeer een juridisch of financieel instrument. De nieuwe netwerken zijn de
1988 uitkomst van leerprocessen.

1989 Dat alles leidt tot een lijst van ankerpunten waarop men kan ingrijpen om
1990 veranderingsprocessen bij te sturen. Weliswaar kan/moet het klassieke
1991 beleidsinstrumentarium daarbij helpen, maar even belangrijk zijn: de creatie van niches en
1992 experimenteerterruimte waar men kan “leren” (learning-by-doing), de ontwikkeling van het
1993 entrepreneurschap (of beter van de “heterogene ingenieur” die nieuwe netwerken kan tot
1994 stand brengen), de ontwikkeling van visie op langere termijn die de toekomstverwachtingen
1995 van actoren mee bepaald, ...

1996 3.1. Kennis, geld, regelgeving ...

1997 In de context van rationeel energiegebruik (Demand Side Management) vermelden A.
1998 Verbruggen en W. De Grootte de fysische, technische, economische en institutionele grenzen
1999 die het energiebesparingspotentieel afbakenen (Verbruggen & De Grootte, 1995).

- 2000 • Het theoretisch besparingspotentieel wordt bepaald door fysische wetten.
- 2001 • Het technische besparingspotentieel: het besparingspotentieel dat realiseerbaar is met
2002 bestaande technieken. De grens wordt verschoven door technologische ontwikkelingen.
- 2003 • Het economisch besparingspotentieel: het besparingspotentieel dat realiseerbaar is op
2004 een economisch rendabele wijze.
- 2005 • Het institutioneel besparingspotentieel: beleidskeuzen kunnen het institutioneel
2006 besparingspotentieel vergroten of verkleinen.

2007 Het mogelijke besparingspotentieel wordt niet bereikt als men niet voldoende investeert in
2008 O&O, financiële drempels laat bestaan (ongunstig fiscaal regime) en of in het beleid
2009 (regelgeving, acties, ...) geen ruimte geeft aan de betere technieken.

- 2010 Er is een samenhang tussen verschillende drempels. Middels heffingen of subsidies kan men
 2011 ervoor zorgen dat besparingstechnologie rendabeler wordt. Tegelijk zal dit ook invloed
 2012 hebben op het technologisch onderzoek, aangezien de investeringen in onderzoek naar
 2013 energiebesparingsmogelijkheden een grotere kans hebben op een economische return. Dus
 2014 worden ook de technische grenzen verlegd. De subsidies kunnen overigens naar de
 2015 consumenten gaan, zodat de vraag naar besparingstechnologie vergroot, of direct naar
 2016 Onderzoek en Ontwikkeling (O&O), of beide.
- 2017 Het gedrag van actoren is niet alleen beperkt door technische en financiële grenzen, normen
 2018 en vergunningen. Verbruggen en De Groot vestigen bijvoorbeeld de aandacht op de pay-
 2019 back gap: *“In uiteenlopende onderzoeken en enquêtes vindt men dat de maximale*
 2020 *terugverdientijd die energieverbruikers expliciet of impliciet eisen van investeringsprojecten in*
 2021 *energiebesparing veelal zes maanden tot 3 jaar bedraagt. Men vindt deze resultaten niet*
 2022 *alleen in de residentiële sector, maar ook in de industrie en tertiaire sector...”*.
- 2023 Het onderzoek naar de handelingsmogelijkheden en de beperkingen is vaak een centraal
 2024 onderdeel bij het onderzoek naar beleid gericht op reductie van milieudruk. Ook in het
 2025 Nederlandse HOMES-programma focuste men op de 'constraints' die het
 2026 vernieuwingspotentieel afbakenen. Daar onderscheidt men biofysische, institutionele,
 2027 economische en psychologische beperkingen. HOMES was een onderzoek naar het
 2028 metabolisme van Westerse private huishoudens en behandelde de veranderingsprocessen
 2029 die tot een duurzaam metabolisme zouden moeten leiden. Volgens de betrokken
 2030 onderzoekers is *materiaal- en energie-efficiëntie van de consumptie. Dat laatste is niet alleen*
 2031 *een functie van biofysische, technische, economische, ruimtelijke en gedragsmatige*
 2032 *aspecten, maar ook van specifieke sociale instituten en administratieve beleidsmaatregelen*
 2033 *(Noorman & Uiterkamp, 1998). Men wees op de synergetische effecten die kunnen optreden*
 2034 *bij het wegnemen van economische, institutionele en andere barrières.*
- 2035 Er kan een verband worden gelegd tussen de vermelde grenzen en het klassiek
 2036 instrumentarium van het voorraad- of volumebeheer in het algemeen en het milieubeleid in
 2037 het bijzonder, een relatie die – gezien de synergetische wisselwerkingen – overigens ook niet
 2038 te strikt mag worden gesteld.
- 2039
cognitieve/psychologische barrières	sociale / communicatieve instrumenten (educatie ...)
institutionele barrières	juridische/fysische instrumenten (verbodsregels, vergunningen)
technische barrières	investering in onderzoek en ontwikkeling (publiek en privaat)
economische barrières	economische / financiële instrumenten (heffingen, subsidies)
- 2040 Vermelde auteurs geven zelf al aan dat er terugkoppelingen en synergieën optreden. Men
 2041 moet dus opletten voor een mechanistische visie die de verhoging van de eco-efficiëntie
 2042 beleidsmatig vertaalt in het beheer van impulsen die bepaalde ontwikkelingen hetzij
 2043 aanmoedigen, hetzij ontmoedigen (deuren openen en sluiten). Dat beeld zou trouwens
 2044 bijdragen tot een achterhaalde lineaire visie op innovatieprocessen, waarbij innovatie begint
 2045 bij het overwinnen van technische barrières, waarna dan de diffusie van de nieuwe
 2046 technologie op de markt moet worden geregeld.
- 2047 Anderzijds kan men de lijst van aspecten wel weerhouden: O&O, fiscaliteit, normen, kennis
 2048 ... het zijn allemaal factoren die meespelen in de ontwikkeling van productie- en
 2049 consumptiepatronen.
- 2050 In beide bronnen valt het begrip “institutioneel”. Bestuurskundigen kunnen bij organisatie-
 2051 theoretische en managementgerichte benadering van "het institutioneel kader" focussen op
 2052 overheden, hun verticale en horizontale beleidsintegratie. Maar in de sociologie wordt het
 2053 begrip "institutie" veel breder geïnterpreteerd: het is een maatschappelijk patroon dat een
 2054 bepaalde controle heeft over het gedrag van individuen. Soms zijn die patronen duidelijk

2055 erkenbaar als een organisatie: het rechtssysteem is een institutie, het politieke bedrijf
2056 eveneens, het onderwijs. Maar ook familieverbanden, de taal en de economie zijn
2057 regulerende patronen. In de theorie van systeeminnovatie en transitie management worden
2058 alle hierboven vermelde aspecten expliciet bekeken in een context van instituties en juist het
2059 feit dat ze ingebed zitten in instituties wordt als moeilijkste barrière geïdentificeerd. Vanwege hun
2060 'dwingend' karakter gebruikt men het begrip "regime" i.p.v. institutie en de barrières worden
2061 de regimes in hun geheel, niet één of andere component (norm, vergunning, heffing, ...) in
2062 dat regime. Binnen een regime kunnen bepaalde componenten wel incrementeel veranderen,
2063 maar het regime legt grenzen op en stuurt de ontwikkeling binnen gevestigde paden.

2064 **3.2. Het socio-technisch regime**

2065 Een socio-technisch systeem functioneert enkel omdat mensen en organisaties het doen
2066 functioneren. Zij - overheden, producenten, gebruikers, markt- en distributienetwerken,
2067 wetenschap, sociale groepen zoals vakbonden en ngo's, media - onderhouden het systeem.

2068 Soms bewust, soms onbewust hanteren ze bepaalde regels en afspraken. In de
2069 systeeminnovatie-literatuur wordt er meestal onderscheid gemaakt tussen drie soorten regels
2070 (Geels, 2005):

2071 • *Regulerende regels*: expliciete, formele vastgelegde regels die het gedrag van en de
2072 interactie tussen actoren bepalen. Het gaat dikwijls, maar niet uitsluitend, om
2073 overheidsregulering, zoals bijvoorbeeld vastgelegd in wetten en economische regels
2074 (belastingstructuren, eigendomsrechten, patentenwetgeving), maar ook om protocollen,
2075 standaarden, procedures die bijvoorbeeld tussen bedrijven zijn vastgelegd. Het gaat om
2076 opgelegde regels die stabiliteit geven en de regels van het spel bepalen.

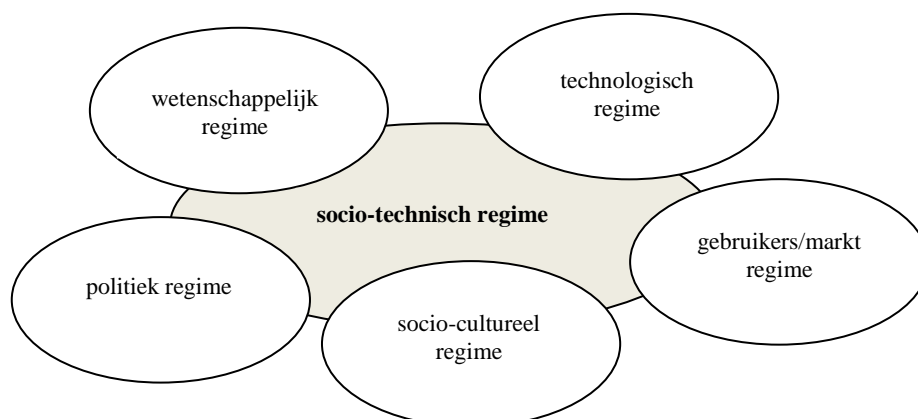
2077 • *Normatieve regels*: Dit betreft normen, rolverwachtingen, verplichtingen, rechten,
2078 gedragscodes en verantwoordelijkheden die mee het gedrag aansturen. Ze bepalen wat
2079 als sociaal gepast gezien wordt om tot een groep te behoren.

2080 • *Cognitieve regels* : zij geven mee vorm aan hoe mensen de wereld begrijpen en
2081 betekenis geven. Het gaat om probleemperecepties, typische manieren om naar
2082 oplossingen te zoeken ("heuristieken"), paradigma's die gehanteerd worden, schema's en
2083 denkkaders, classificaties, jargon. Ze worden aangeleerd of geïmiteerd en leiden tot
2084 gezamenlijke ideeën en concepten over hoe de wereld – of meer specifiek een socio-
2085 technisch systeem zoals het mobiliteits-, energie- of voedselsysteem – functioneert.

2086 Die regels functioneren niet los van elkaar, maar zijn met elkaar verbonden in een semi-
2087 coherent geheel: het socio-technisch regime. De onderlinge verbondenheid van de regels
2088 geeft een bepaalde stabiliteit aan het regime.

2089 Men kan het regime opdelen in sub-regimes waarin bepaalde actoren een hoofdrol spelen:
2090 een politiek regime (verbonden aan politieke actoren), een wetenschappelijk regime
2091 (verbonden aan wetenschappelijke actoren), een technologisch regime (verbonden aan de
2092 ontwerpers en producenten), een socio-cultureel regime, een gebruikers/marktregime (Geels,
2093 2004).

2094 *Figuur 4. Een socio-technisch regime kan gezien worden als een samenspel van*
 2095 *subregimes*

2096

2097 Bij systeeminnovatie worden regelgeving (normen, vergunningen) en de inzet van financiële
 2098 instrumenten (heffingen, subsidies) dus ook gezien als producten van het politiek regime dat
 2099 mee vorm geeft aan het socio-technisch regime en omgekeerd ook gevormd worden door
 2100 die omgeving van andere regimes. Die sub-regimes delen een gemeenschappelijke basis,
 2101 want anders zou het socio-technisch systeem niet kunnen werken.

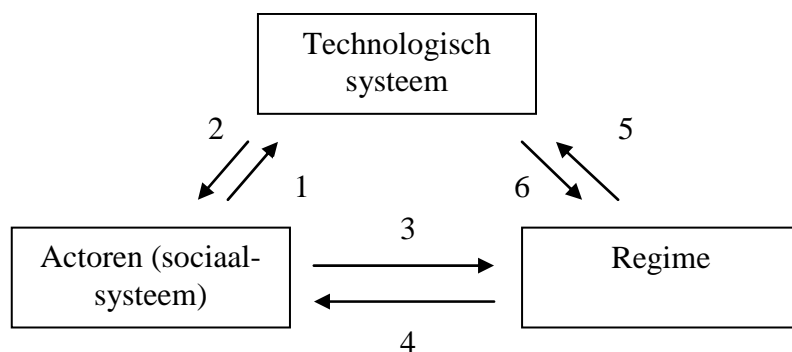
2102 **3.2.1. Actoren en technologie**

2103 De betrokken actoren vormen netwerken die tot samenhang, onderlinge afhankelijkheid, en
 2104 dus tot het delen van een aantal regels leiden. De regels veranderen. Nieuwe normatieve
 2105 regels kunnen enerzijds aanleiding geven tot andere regulerende regels, of producenten
 2106 dwingen tot andere ontwerpen. De evolutie van de auto demonstreert dat. Terwijl in de jaren
 2107 40-50 de aandacht werd toegespitst op comfort (lawaai binnen de auto), werd er een
 2108 decennium later het aspect veiligheid aan toegevoegd en in de jaren 70 en 80 kwamen dan
 2109 de emissies (CO, NOx, ...) en het brandstofverbruik aan bod, ...De ingenieurs antwoordden
 2110 dus telkens weer op nieuwe maatschappelijke vragen (Seiffert & Walzer, 1989).

2111 Het sociaal systeem geeft dus gestalte aan een technologisch systeem (kennis, artefacten,
 2112 stofstromen, ...). Men kan in een driehoeksverhouding tussen regime (instituties), actoren en
 2113 technologie drie interacties onderscheiden:

- 2114 ▪ *Tussen technologisch systeem en actoren:* de actoren produceren en reproduceren
 2115 voortdurend het technologisch systeem (1) en omgekeerd wordt het gedrag van de
 2116 actoren beperkt of mogelijk gemaakt door dat systeem (2)
- 2117 ▪ *Tussen regime en actoren:* het handelen en de percepties van de actoren worden mede
 2118 bepaald door regels en instituties (3) maar omgekeerd kunnen de actoren het regime ook
 2119 hervormen (4).
- 2120 ▪ *Tussen regime en technologisch systeem:* de regels zitten niet enkel in de hoofden van
 2121 mensen, maar zijn ook "ingeschreven" in de kennis en artefacten, de technologieën zelf
 2122 (5). Omgekeerd zal de technologische wereld mee bepalen in welke mate het regime
 2123 zich laat hervormen (6).

2124 *Figuur 5. Actoren, technologie en hun interacties binnen een regime*

2125

2126 Dit schema kan helpen om de relatie van ‘actoren’ en ‘technologie’ tot het regime te duiden,
 2127 maar tegelijk moet men beklemtonen dat ze niet kunnen geïsoleerd worden. De technologie
 2128 is een materiële uitdrukking van het regime en wordt zelf een institutie. Ook de scheiding
 2129 tussen actoren en technologie kan men moeilijk handhaven, aangezien een technologie altijd
 2130 een combinatie is van artefacten en mensen.

2131 De barrières die hierboven werden vermeld worden dus niet genegeerd, maar ze worden wel
 2132 ingebed in een nog bredere groep van factoren waarmee ze samen een (sub-)regime
 2133 vormen. Die variabelen worden niet herleid tot hetzij oorzaak, hetzij gevolg maar worden
 2134 onderdeel van een complex systeem van interacties.

2135 Het begrip regime is binnen het onderzoek naar innovatieprocessen geïntroduceerd door
 2136 Nelson en Winter (Nelson & Winter, 1977). Met “technological regime” wezen ze op de
 2137 “direction of progress” van technologische verandering. Volgens Dosi omvat een
 2138 technologisch traject de technologische veranderingen die plaatsvinden in het kader van een
 2139 technologisch regime of een paradigma (Dosi, 1982). Bij Dosi is dat paradigma of regime
 2140 gedefinieerd als een model of patroon van oplossingen voor bepaalde technische problemen.
 2141 Geerlings voegt daaraan toe dat een regime of paradigma geïnterpreteerd wordt als de
 2142 dominante culturele matrix van technologie-ontwikkelaars (Geerlings, 1997). Hij verwijst naar
 2143 Thomas Kuhn als vader van het concept “paradigma”. Met een concept als culturele matrix
 2144 dekt men een brede lading: het bestaat niet alleen uit de modellen die betrokken hanteren,
 2145 maar ook uit waarden, overtuigingen en heursitieken.

2146 Terwijl men met het begrip “techniek” een concreet artefact (machine) of een handelswijze
 2147 (beslissingsprocedure, organisatie) aanwijst, wordt het begrip “technologie” breder
 2148 geïnterpreteerd. Het is dan een bepaalde vorm van “kennis” die in haar ontwikkeling en
 2149 toepassing wordt gestuurd door percepties en overtuigingen (beliefs) die doen vermoeden
 2150 dat ze bijdraagt tot de oplossing van een probleem. Technologie heeft dus een cognitieve
 2151 component (kennis) die wordt gecombineerd met sociale competentie (Geerlings). De
 2152 scheiding tussen actor en technologie kan men dus moeilijk handhaven. Wij zien het artefact
 2153 – en het ziet er technisch uit – maar het is dus wel het product van een technisch én sociaal
 2154 ontwikkelingsproces dat begrensd wordt door het regime.

2155 In de evolutionaire economie wordt beklemtoond dat technologie zich niet autonoom
 2156 ontwikkelt, maar steeds in een sociale context. In het sociaal onderzoek naar technologische
 2157 ontwikkelingen wordt het vandaag als een zonde beschouwd als men die ontwikkeling van
 2158 technieken en technologie probeert te begrijpen buiten de sociale context. Technologie wordt
 2159 steeds beoordeeld als iets dat interacties aangaat met de (sociale) omgeving. Wie zegt dat
 2160 de sociale context niet van belang is, verwijt men een “technologisch determinist te zijn”.
 2161 Omgekeerd kan men ook overdrijven en stellen dat alleen sociale ontwikkelingen de
 2162 technologie bepalen. Dan is men een “harde sociaal constructivist”. De meeste sociologen
 2163 positioneren zich in het midden (“constructivist”).

2164 **3.2.2. Stabiliteit en co-evolutie**

2165 Actoren zullen hun positie in het systeem willen verbeteren en bijvoorbeeld nieuwe
2166 technologieën introduceren om hun marktpositie te versterken. Dat kan het gedrag van
2167 andere actoren beïnvloeden en al dan niet de overheid inspireren tot regulerend optreden.
2168 Men spreekt van co-evolutie tussen de verschillende elementen van het systeem, waar de
2169 elementen met elkaar beïnvloeden. Er zullen evenwel niet zomaar radicale veranderingen
2170 optreden. De samenhang tussen de verschillende elementen zorgt er namelijk ook voor dat
2171 socio-technische systemen een grote stabiliteit kennen.

2172 Men kan verschillende stabiliserende mechanismen onderscheiden (Geels):

- 2173 ▪ actoren en organisaties zijn verbonden in onderling afhankelijke netwerken. Ze hebben
2174 gevestigde belangen, verplichtingen en engagementen, onderlinge afspraken,
2175 organisatorisch kapitaal die een bepaalde stabiliteit verlenen aan het systeem;
- 2176 ▪ de regels en het regime zorgen voor stabiliteit doordat ze sturing geven aan de
2177 percepties en acties van actoren. Cognitieve regels bepalen hoe gebruikers omgaan met
2178 producten, of hoe ingenieurs problemen oplossen. Die opgebouwde kennis geeft
2179 structuur en stabiliteit. Hetzelfde geldt voor normatieve en formele regels, die op hun
2180 manier gedrag leiden;
- 2181 ▪ en tenslotte gaat er grote invloed uit van het technologisch systeem zelf, zeker van zijn
2182 materiële componenten. Bestaande artefacten, infrastructuren, materiële netwerken
2183 (bijvoorbeeld wegeninfrastructuur, elektriciteitscentrales en –netwerken, productielijnen
2184 etc.) zijn niet zomaar te wijzigen. Ze vertegenwoordigen vaak grote investeringen die
2185 door hun omvang met schaalvoordelen gepaard gaan. Bovendien zijn hun componenten
2186 en subsystemen dikwijls technisch complementair aan elkaar. Allerlei gebruikers (zowel
2187 bedrijven als consumenten) hebben er hun gedrag op afgesteld en hebben ze leren
2188 kennen en gebruiken.

2189 De stabiliteit aan de ene kant en de co-evolutie aan de andere kant verklaren waarom socio-
2190 technische systemen meestal een pad van stap-voor-stap, incrementele innovaties volgen.

2191 De ontwikkelingspaden die het regime toelaat kunnen uitmonden in crisissituaties. Het
2192 energiesysteem bijvoorbeeld wordt herhaaldelijk geconfronteerd met hoge energieprijzen.
2193 Ook externe ontwikkelingen kunnen het regime onder druk zetten (bijvoorbeeld het
2194 klimaatdossier). In vorige hoofdstukken hebben we al gesuggereerd dat deze destabilisatie
2195 kan gebruikt worden als opportuniteit, een momentum, waarop men structurele verandering in
2196 het regime kan enten. Voorwaarde is dan wel dat men een uitweg klaar heeft, een alternatief
2197 dat zich in de marge van het regime (niches) heeft kunnen ontwikkelen.

2198 Co-evolutie, padafhankelijkheid en lock-in zijn –zoals het concept regime- eveneens
2199 begrippen uit de evolutionaire economie. Die discipline probeert vat te krijgen op zowel
2200 kwantitatieve als kwalitatieve veranderingsprocessen, waaronder innovatie-processen.

2201 **3.3. Diversiteit, innovatie en selectie**

2202 **3.3.1. Diversiteit**

2203 De evolutionaire economie vertrekt – naar analogie met de biologie – bij het concept
2204 diversiteit: dat is de verscheidenheid aan technologieën, bedrijven, producten, marketing- en
2205 O&O-strategieën die men in een economisch systeem aantreft. Die diversiteit kan
2206 gekenmerkt zijn door een grote of kleine variatie aan producten e.d., of door dominantie van
2207 bepaalde elementen. In het energiesysteem zouden we kunnen spreken van een
2208 toenemende variatie (PV-cellen, micro-WKK, ...), waarbij dan de vraag kan worden gesteld
2209 in hoeverre zij de dominantie van grote centrales kunnen aantasten. Die diversiteit wordt
2210 enerzijds vergroot door innovatie, maar anderzijds weer verkleind door selectie.

2211 **3.3.2. Innovatie**

2212 Innovatie kan ontstaan door combinaties van bestaande producten en diensten, door
2213 kruisbestuiving. De diversiteit is dus zelf mee bepalend voor de innovatieve slagkracht.
2214 Innovatie kan ook worden bevorderd door onderwijs, het aanmoedigen van coöperatie ,
2215 durfkapitaal, etc....

2216 *Niches* zijn een ander aspect dat bijdraagt tot innovatie. Men kan dan binnen de markt een
2217 geïsoleerde ruimte vinden waar een ander product of nieuwe dienst of een combinatie van
2218 beide tot stand kan komen. Die isolatie kan cultureel bepaald zijn (consumenten met een
2219 bepaalde voorkeur), maar ook een gevolg zijn van fysieke factoren (PV-cellen zijn
2220 bijvoorbeeld eerst gebruikt in afgelegen gebieden). Bij systeeminnovatie wordt de niche
2221 gebruikt in de strategie om het regime te veranderen. Men pleit voor de creatie van min of
2222 meer geïsoleerde ruimte om te experimenteren met innovaties. Die “experimenteerruimte”
2223 krijgt dan wel een dubbele functie: enerzijds wordt ze een plaats waar men concrete
2224 verandering wil realiseren, maar ze dient ook als plaats waar men kan “leren”.

2225 *Toekomstverwachtingen* (visie) is een andere inspirator van innovatie. Donald MacKenzie
2226 benadrukt het belang van toekomstverwachtingen bij de beslissingen van economische
2227 actoren. Volgens hem zijn bepaalde technologische ontwikkelingspatronen persistent om dat
2228 de betrokkenen (technologen e.a) geloven dat ze persistent zijn. Self-fulfilling prophecy is
2229 volgens deze technologie-socioloog geen zeldzaamheid (MacKenzie, 1998). Als iedereen
2230 denkt dat de rekenkracht van micro-processors met een bepaalde regelmaat verdubbeld, dan
2231 worden de investeringen in de ontwikkeling van die processors ook op die verwachting
2232 afgestemd, zo vermoedt MacKenzie.

2233 De Nederlandse hoogleraar wijsbegeerte Rein De Wilde, bevestigt het belang van
2234 toekomstbeelden en hun impact op het gedrag van mensen, bedrijven en overheid. Zij
2235 spreekt over een “toekomstindustrie” waarmee ze niet diegenen viseert die – zoals in MIRA–
2236 scenariostudies produceren, maar wel een specifieke branche die in de jaren negentig
2237 tamelijk invloedrijk is geworden. *“Haar vertegenwoordigers zijn (post)moderne technocraten
2238 van allerlei pluimage: cybergoeroes, digirati, oftewel profeten van het digitale bestaan,
2239 managementconsultants en transhumanisten. Haar belangrijkste product: opgewekte
2240 toekomsten. ... Het gaat al die toekomstverkopers [...] helemaal niet om accurate
2241 voorspellingen? Uitspraken over een betere toekomst willen mensen slechts aanzetten tot
2242 gedrag, tot het kopen van producten of aandelen of het investeren in nieuwe ideeën en
2243 ondernemingen....”* (De Wilde, 2000).

2244 Volgens De Wilde is dat niet altijd bedoeld als bewuste misleiding. “Vergeet niet dat
2245 ingenieurs en andere productontwikkelaars meestal heilig in hun optimisme geloven. Dat is
2246 maar goed ook: het zet ze aan tot grote daden. Het scheppen van verwachtingen hoort
2247 bovendien bij de kunst van het innoveren. Wie bijvoorbeeld steun voor een nieuw project wil
2248 verwerven, moet allerlei beloftes doen omtrent de te verwachten kwaliteit en winstpotentie
2249 van het nog te ontwikkelen product. Daarbij kan het geen kwaad het eigen project zo te
2250 presenteren dat het aansluit bij op dat moment populaire toekomstbeelden....Voorspellingen
2251 over de toekomst van een technologisch project, maar niet minder voorspellingen over de
2252 toekomst van een stad, een natie of de wereld, zijn tevens manieren waarop wordt
2253 geprobeerd de hedendaagse besluitvorming te beïnvloeden.”

2254 **3.3.3. Selectie**

2255 Als innovatie de diversiteit vergroot, dan wordt die laatste door selectie weer verkleind en/of
2256 in een bepaalde richting gestuurd. Verschillende factoren kunnen een rol spelen bij de
2257 selectie: geografische en andere fysieke omstandigheden (schaarste aan hulpbronnen),
2258 technologische knelpunten en gebrek aan kennis, de markt (relatieve prijsverhoudingen, de
2259 macht van bepaalde spelers), de kenmerken van organisaties (bedrijven kunnen gefixeerd
2260 zijn op kostenreductie, maar ook open staan voor diversificatie, men is al dan niet flexibel
2261 en/of gevoelig voor veranderingen in de omgeving). De overheid kan selectie beïnvloeden
2262 middels regels (milieunormen, veiligheid, arbeid), subsidies en heffingen.

2263 Het is juist in de selectiemechanismen dat verstarring kan optreden door padafhankelijkheid
2264 en lock-in. Padafhankelijkheid betekent dat de keuzes die gemaakt zijn in het verleden, de
2265 keuzes in het heden mede bepalen en sommige opties mogelijk uitsluiten.

2266 Padafhankelijkheid wordt in een socio-technisch systeem gedetermineerd door toenemende
2267 opbrengsten, die op hun beurt gevolg zijn van schaaleffecten, imitatiegedrag van actoren ,
2268 netwerk-effecten (zoals in telecommunicatie of transport). Niet zelden houdt men vast aan
2269 vertrouwde producten en diensten (veranderen vraagt een inspanning, is niet altijd zonder
2270 risico's en heeft dus een kostprijs). Het komt er dus op neer dat een bepaalde socio-
2271 technologische ontwikkeling een dominante plaats kan innemen, waardoor men er op kortere
2272 termijn baat bij heeft om daar bij aan te sluiten. Uiteindelijk kunnen dan inefficiënte of
2273 ongewenst markt-evenwichten ontstaan waaraan men nog moeilijk kan ontsnappen, wat men
2274 dan een lock-in noemt (Van den Bergh et al., 2007)

2275 Het besturingssysteem Windows heeft een sterke positie kunnen innemen op de markt en
2276 kan daarbij ook profiteren van schaal- en netwerkeffecten die nogal wat gebruikers
2277 confronteert met een (vermeende) lock-in. Er zijn alternatieven, waaronder de vrije software
2278 (Linux, BSD, ...) die ondanks de lage kostprijs en hoge kwaliteit niet alle consumenten
2279 bereiken. Enerzijds is er de macht van de gewoonte, maar veel eindgebruikers vrezen dat
2280 een omschakeling tot moeilijkheden kan leiden bij de uitwisseling van gegevens met andere
2281 Windows-gebruikers. Men zit nu eenmaal in netwerken waarin documenten van MS-Office
2282 (tekst, rekenbladen, dia's, ...) worden gedeeld. Dat laatste is weliswaar geen doorslaggevend
2283 argument, aangezien men met de beschikbare vrije software (Open Office) zijn gegevens kan
2284 converteren naar Microsoft-formats, maar weet de Windows-gebruiker dit? Het is niet
2285 toevallig dat de open source beweging een fervent verdediger is van open standaarden, t.t.z.
2286 standaarden voor de formats van documenten (of databronnen in het algemeen) die niet
2287 gelieerd zijn aan een specifiek bedrijf. Die formats zijn immers oorzaak van netwerkvorming.
2288 Een andere factor die bijdraagt tot lock-in is die van toeleveranciers en hun dienstverlening
2289 die vaak op Microsoft-producten is toegespitst, omdat de klant daar meestal voor kiezen. Dus
2290 ook het netwerk van producenten, distributeurs en dienstverlenende bedrijven (waaronder
2291 software-ontwikkelaars) kan behoorlijk vast zitten in positieve terugkoppelingen.

2292 Het is misschien niet toevallig dat de vrije software beweging het ook mogelijk maakt om
2293 stapsgewijs naar vrije software over te stappen (een niche-strategie?). Voor heel veel
2294 toepassingen die in eerste instantie voor open source besturingssystemen werden gemaakt,
2295 bestaat nu een variant die op Windows draait. Zo wordt ook het Windows-regime aangepakt
2296 via niches: servertoepassingen, browser en e-mail-appllicaties, kantoortoepassingen,
2297 grafische applicaties, ... Als de eindgebruiker alleen nog maar open source toepassingen
2298 gebruikt, dan wordt het bijna evident om finaal ook over te stappen op een open source
2299 besturingssysteem.

2300 Co-evolutie is een concept dat gelanceerd werd in de ecologie en evolutietheorie (biologie).
2301 Men viseert dan de selectiedruk die een zich ontwikkelend systeem kan uitoefenen op een
2302 ander zich ontwikkelend systeem. Evolutie wordt dan het resultaat van interacties tussen die
2303 systemen. Vandaag wordt co-evolutie gebruikt bij veel interacties, bijvoorbeeld bij de
2304 interactie tussen natuur en economie, tussen productie en consumptie, ... Norgaard gaf als
2305 eerste een betekenis aan het concept co-evolutie die gelijkenissen vertoont met de
2306 betekenis die het krijgt in de systeem-innovatietheorie: een lange termijn interactie tussen vijf
2307 sub-systemen in het socio-technisch systeem; met name kennis, waarden, organisaties,
2308 technologie en milieu (Noorgaard, 1984). Variatie in elk sub-systeem wordt sterk beïnvloed
2309 door de selectiedruk van ander subsystemen. Hij illustreerde co-evolutie met de interactie
2310 tussen insectenplagen, de productie en het gebruik van pesticiden, beleid en instellingen die
2311 het gebruik reguleren en de kennis over plagen en pesticiden.

2312 De erkenning van de rol van co-evolutie in ontwikkelingsprocessen, leidt tot het besef dat de
2313 sturing van de ontwikkelingen vaak niet mogelijk is middels traditionele
2314 managementpraktijken. Men kan het socio-technisch systeem niet volledige onder controle
2315 krijgen. Het alternatief dat men dan naar voorschuijt is dan een strategie die ingrijpt op
2316 innovatie- en selectiemechanismen, waarbij de operationalisering focust op leerprocessen
2317 en netwerking.

2318 **3.4. Incrementele en radicale innovatie**

2319 Vaak wordt een onderscheidt gemaakt tussen 'incrementele' (evolutionaire) en 'radicale'
2320 (revolutionaire) innovatie (zie bijvoorbeeld Hart, 1997). In het kader van duurzame
2321 ontwikkeling of milieubeleid wordt herhaaldelijk gewezen om de noodzaak van "radicale
2322 verandering" . Wat is dan radicaal, en is het 'radicaal' per definitie superieur aan
2323 'incrementeel'?

2324 In de evolutionaire economie wordt radicale innovatie gelijkgesteld aan structurele of
2325 kwalitatieve verandering (Saviotti, 1996). Bijvoorbeeld: de vervanging bij vliegtuigen van de
2326 propellers door straalmotoren is radicaal. Iemand die blijft knutselen aan de propellers is
2327 bezig met incrementele innovatie. Product en/of dienst worden bij dat laatste verbeterd, maar
2328 er is geen sprake van nieuwe karakteristieken die men met nieuwe variabelen zou moeten
2329 meten. De structurele, kwalitatieve wijziging impliceert andere kennis, andere vaardigheden
2330 van de producent.

2331 Radicale technologische innovatie veronderstelt de constructie van een nieuw actor-netwerk,
2332 zo stelt McKenzie en bedoelt daarmee: een totaal nieuwe combinatie van betrokken mensen
2333 én artefacten (beide zijn 'actor', in de zin dat ze iets kunnen teweeg brengen). Deze
2334 socioloog denkt dat men met de aandacht voor dit aspect misschien nog het best
2335 onderscheid kan maken met incrementele innovatie (MacKenzie, 1998).

2336 Anderson maakt een gelijkaardige vaststelling als hij focust op het concept "interface", de
2337 interactie tussen producent, hun toeleveranciers en klanten. Die interface is een soort
2338 afspraak tussen betrokken partijen en specificeert eigenlijk hoe het product of de dienst moet
2339 geleverd worden. *"Radicale veranderingen breken met die specificatie en dat betekent vaak
2340 het organiseren van totaal nieuwe groepen van producenten en gebruikers"* (Anderson,
2341 1990). Voor Anderson is dat de essentie van verschuivingen in paradigma, een wisseling van
2342 regime.

2343 Het concept interface kan men toepassen bij integraal ketenbeheer. Bij dit laatste moet men
2344 effectief tot nieuwe samenwerkingsverbanden komen tussen bedrijven. En dat vraagt heel
2345 wat onderhandeling over de interfaces tussen betrokken bedrijven. Maar ook het concept
2346 diensteneconomie kan hieraan gekoppeld worden. Bij car sharing wordt een totaal nieuwe
2347 interface tussen gebruiker en auto geconstrueerd. De omschakeling naar selectieve
2348 inzameling van het huishoudelijk afval is ook de constructie van een totaal nieuwe interface
2349 tussen de gezinnen en de afvalverwerkingssector en het zoeken naar de betere
2350 inzamelingsmethode kan men begrijpen als een "negotiatie" over de interface tussen
2351 gezinnen en OVAM/afvalintercommunales. De voedselteams zijn eveneens gebaseerd op de
2352 creatie van een nieuwe interface tussen boer en consument. Tegelijk is dus ook een ander
2353 netwerk geconstrueerd.

2354 Door radicaliteit te begrijpen als het ontstaan van totaal nieuwe connecties tussen technische
2355 en sociale actants en/of het ontstaan van totaal nieuwe interfaces, kan men afgeraken van
2356 het eenzijdige idee dat radicaal gelijk staat met "technische doorbraak". Weliswaar kan dat
2357 laatste aan de basis liggen van nieuwe actor-netwerken, maar een nieuwe product-dienst
2358 combinatie zoals car sharing kan volgens het criterium van McKenzie of Anderson ook
2359 radicaal noemen. De open source beweging (vrije software) is behoorlijk radicaal als men de
2360 netwerken van actants bekijkt die het heeft voortgebracht. Het is geen "technologische
2361 doorbraak".

2362 Omgekeerd kan stellen dat het vermijden van totaal nieuwe interfaces kan helpen om
2363 milieuvriendelijker technologie makkelijker te laten penetreren in de markt. Het passiefhuis is
2364 qua interface met de bewoners niet echt veel anders dan een andere woning. Het is zelfs een
2365 sterk punt dat men kan tegemoet komen aan allerlei smaken (bouwstijlen). Wel is het zo dat
2366 er met de introductie van het passiefhuis totaal nieuwe netwerken zijn gevormd, tussen
2367 wetenschappers, architecten, toeleveranciers van bouwmaterialen en ... overheid. Wat men
2368 vaak verstaat onder 'lobby-werk' is dus ook het maken van connecties. De fiscale aftrek voor
2369 bouwheren van een passiefhuis is onderdeel van het actor-netwerk, dus ook een actant die
2370 effect heeft op de andere delen van het netwerk.

2371 Een innovatie kan dus gebaseerd zijn op het bijsturen, vervangen of toevoegen van nieuwe
2372 componenten in de verschillende sub-regimes (de combinatie van nieuwe kennis, nieuwe
2373 technieken, met nieuwe fiscale maatregelen en aangepast gedrag van consumenten). Ze kan
2374 dus in elk subregime sporen (nieuwe regels) achterlaten die bij aanvang in de marge
2375 vertoeven (niche), maar op langere termijn zich kunnen verbinden met andere regels die door
2376 andere innovaties worden binnengebracht. Als men een regime beschouwt als een netwerk
2377 van regels, dan kunnen de nieuwe regels de oudere vervangen, tenminste wanneer die
2378 nieuwe regels een gemeenschappelijk patroon delen, een nieuw ontwikkelingspad openen.

2379 MacKenzie verwijst naar de zogenaamde “heterogene ingenieur” van John Law, waarmee
2380 dan benadrukt wordt dat een succesvol innovator niet alleen bezig is met technologie, maar
2381 evenzeer met het mobiliseren van het nieuwe sociale netwerk dat die innovatie moet mogelijk
2382 maken (aan beide kanten: productie en consumptie) (Law, 1987). Daarmee wordt het
2383 technische aspect niet ondergeschikt gemaakt aan het sociale. De essentie van de actor-
2384 netwerk theorie is juist dat men beide op gelijke voet zet – beide zijn potentieel even
2385 belangrijke actoren. Een socioloog – zoals Law of MacKenzie zal maatschappelijke
2386 ontwikkelingen dan ook steeds analyseren als een interactie tussen technologie en mensen.
2387 De fysieke aspecten worden beïnvloed door sociale aspecten, en omgekeerd.

2388 Innovatie is een proces waar gezocht wordt naar nieuwe combinaties van kennis en
2389 vaardigheden, zei de Oostenrijkse Econoom Joseph Alois Schumpeter (1883-1950).
2390 Schumpeter stelde de ondernemer - de "entrepreneur" – centraal. Economische vooruitgang
2391 is dan het resultaat van hun gedurfde beslissingen, die nieuwe producten op de markt
2392 brengen, nieuwe productieprocessen introduceren, nieuwe afzetmarkten ontdekken en
2393 nieuwe organisatiemethoden invoeren. Het beeld van de heldhaftige uitvinder die de markt
2394 bestormd met nieuwe ideeën is wel wat getemperd. Men moet samenwerken met anderen
2395 om een slagkrachtige combinatie van kennis en vaardigheden te kunnen bereiken. De
2396 entrepreneur wordt dan een heteroog ingenieur.

2397 **3.5. Bounded rationality, learning-by-doing**

2398 De homo economicus zou, in theorie althans, rationeel handelen. Rationeel handelen
2399 veronderstelt dat men bij iedere beslissing (aankoop, investering), alle consequenties van
2400 zijn daad ex-ante kan inschatten. Dit betekent dus dat men alle relevante criteria op een rijtje
2401 zet die men in overweging moet nemen om te beslissen, vervolgens alle alternatieven opsomt
2402 en voor elk alternatief bepaalt hoe het scoort met betrekking tot de verschillende criteria, om
2403 tenslotte met één of andere formule te berekenen welk alternatief als beste uit de bus komt.
2404 Wie dat dag in dag uit probeert, komt zelden tot een besluit.

2405 Herbert Simon stelde dan ook dat economische actoren beslissen binnen een 'beperkte
2406 rationaliteit' (bounded rationality). Men streeft dan niet naar een optimale oplossing, maar
2407 naar een bevredigende oplossing. Bounded rationality is dan een proces waarbij men
2408 bevredigende oplossingen zoekt op basis van beperkte informatie en berekeningen. Dit
2409 impliceert dus een verschil tussen de echte wereld (die men slechts kan kennen als alle
2410 nodige informatie beschikbaar is) en de perceptie van die wereld (op basis van beperkte
2411 informatie). Volgens Simon is die beperkte rationaliteit niet alleen van toepassing bij een
2412 individu, maar ook bij een bedrijf.

2413 Op basis van Simon's inzicht komen Nelson en Winter tot het begrip “routine”. Een actor gaat
2414 niet bij elke beslissing eindeloos zitten rekenen om tot een betrouwbare kosten-baten analyse
2415 te komen, maar zal vaak terugvallen op vertrouwde gedragspatronen, recepten en vuistregels
2416 – de heuristieken - die in het verleden tot bevredigende resultaten hebben geleid.

2417 Bij iedere toepassing van zo'n routine wordt dan wel een terugkoppeling gemaakt, en gaat
2418 men na of ze nog steeds bevredigend werken (men maakt een toets met een beperkt aantal
2419 variabelen). Is het resultaat ongunstig, dan zal men vanzelfsprekend een alternatief zoeken.
2420 Succesvolle heuristieken worden door anderen geïmiteerd.

2421 Rosenberg wijst op het belang van incrementele innovaties die volgens hem qua effect niet
2422 moeten onderdoen voor die van technologische doorbraken (Rosenberg, 1982). Als men met

2423 een innovatie op de markt komt, dan moet die nog aanvaard worden door de consument. In
2424 sommige gevallen verloopt dat moeiteloos en soms is de consument zelfs niet bewust van
2425 een interne structurele verandering in de technologie die hij/zij gebruikt. Maar als de
2426 consument zich wel moet aanpassen en op zijn minst de handleiding moet raadplegen, dan is
2427 de introductie niet alleen moeilijker, maar wordt er vaak ook een proces in gang gezet van
2428 incrementele verbeteringen op basis van gebruikerservaringen. Rosenberg is dan ook van
2429 mening dat dit proces van adaptatie en het continue proces van verbeteringen niet minder
2430 bijdragen tot technologische innovatie dan de zogenaamde technologische doorbraken die
2431 met radicale innovaties worden geassocieerd. Rosenberg volgt Usher (Usher, 1971) en
2432 Ruttan (Ruttan, 1971) met de nadruk op het belang van het incrementeel en evolutionair
2433 proces van kleine technologische innovaties, dat een cumulatief resultaat kan opleveren dat
2434 niet moet onderdoen voor een plotse technologische doorbraak.

2435 Om dat incrementeel proces te beschrijven introduceert Rosenberg de concepten “learning
2436 by using” en “learning by doing”, waarbij de ervaringen van de gebruiker worden
2437 teruggekoppeld naar de producent die zijn dominantie op de markt moet verstevigen door
2438 voortdurende aanpassingen (vandaar de termen zoals re-design, re-engineering. ...)

2439 De discussie over het belang van radicale versus incrementele innovaties hoeven we hier niet
2440 te beslechten. Belangrijker is om vast te stellen dat men bij beide de focus legt op
2441 ‘netwerken’ – het heterogeen puzzelwerk waarin technieken worden gecombineerd, nieuwe
2442 interacties tussen betrokken actoren worden gesmeed. Even belangrijk is het om te
2443 benadrukken dat innoveren gelijk staat met leren.

2444 Het leerproces dat een terugkoppeling tussen productie en consumptie impliceert, geeft aan
2445 dat innovatie en selectie geen gescheiden processen zijn, meer nog: selectie stuurt innovatie.
2446 Iemand die innoveert zal allicht anticiperen op de mogelijke selectiemechanismen. Men is niet
2447 blind voor padafhankelijkheid.

2448 Met betrekking tot technologische ontwikkeling onderscheidde Schumpeter drie stappen:

- 2449 ▪ The concept of innovation: in deze fase wordt de technische mogelijkheid gecreëerd.
2450 Technologische factoren zijn doorslaggevend.
- 2451 ▪ The concept of interpretation: economische overwegingen zijn hier doorslaggevend. De
2452 technologie ‘werkt’ maar de ondernemers wegen af of ze de investeringsrisico’s willen
2453 nemen.
- 2454 ▪ The concept of technological dynamics: focust op de diffusie in de markt en de sociale
2455 aspecten worden doorslaggevend. Wordt de technologie door de markt aanvaard, wordt
2456 die verder geïmiteerd?

2457 Deze stappen suggereren een lineair model (uitvinding-innovatie-diffusie) waarbij men dus in
2458 eerste instantie een technische barrière moet overwinnen. Die lineaire visie heeft geruime tijd
2459 het innovatiebeleid geïnspireerd. *“Het innovatiebeleid van de eerste generatie was gestoeld
2460 op de visie van innovatie als lineair proces, vertrekkend van basisonderzoek en vervolgens
2461 verder bouwend op technologie-ontwikkeling volgt een stroom innovaties. Het beleid was
2462 dan ook voornamelijk gericht op de financiering van onderzoek en dan bij voorkeur op
2463 fundamenteel en basisonderzoek, ‘op voldoende afstand van de markt.’ Daar wordt immers
2464 het grootste ‘marktfalen’ verwacht, aangezien dit soort onderzoek moeilijk ‘privatiseerbaar is
2465 waardoor onderinvesteringen vanuit het bedrijfsleven ontstaan.*

2466 Vooral in de jaren 90 werd het (‘tweede generatie’-)innovatiebeleid op een meer complexe
2467 visie op het innovatiegebeuren gestoeld (zie ook deel 4). Innovatie, wetenschap en
2468 technologie interageren permanent op elkaar. Wetenschap is niet noodzakelijk de bron van
2469 innovatie maar kan er omgekeerd belangrijke impulsen en middelen uit verkrijgen. Naast
2470 kennisontwikkeling is kennisdiffusie en de intermediaire hierrond vitaal voor de
2471 innovatiecapaciteit. De innovatieperformantie van een regio wordt dan ook meer gezien als
2472 afhankelijk van het geheel aan structuren en interacties: het concept van een ‘nationaal
2473 innovatiesysteem’ vond ingang. Innovatie is ook meer dan technologische innovatie en
2474 vereist de inzet van andere kennis en vaardigheden. Netwerking is vitaal” (Zeeuwts, 2004).

2475 Als men vandaag in het innovatiebeleid het woord 'netwerk' laat vallen, dan is dat steeds met
2476 de bedoeling om een 'systeemfout' aan te pakken. Innovatiesuccessen zijn het resultaat van
2477 een optimaal samenspel van een aantal actoren. Men anticipeert veel meer op de
2478 selectiemechanismen o.a. door vraag en aanbod te laten samenwerken, door "vraaggerichte
2479 innovatie". Daarbij worden dan steeds meer actoren aangesproken. In een eerste stap was
2480 men nog gefixeerd op netwerking tussen bedrijven, academisch onderzoek en het
2481 departement economie (inclusief regionale economische instellingen), maar men wil nu alle
2482 beleidsdomeinen betrekken in de netwerking. In deel 4 wordt dit nader toegelicht. De vereiste
2483 betrokkenheid van steeds meer actoren is gebaseerd op het inzicht dat innovatieprocessen
2484 niet beginnen bij technische uitvindingen, maar dat ze in eerste instantie het resultaat zijn van
2485 interacties tussen actoren die nieuwe relaties aangaan, daarbij nieuwe of bestaande
2486 technologie (kennis en sociale vaardigheden) combineren. Dat proces is voorwerp van een
2487 leercurve, zowel bij radicale als incrementele innovaties.

2488 De drempels worden dus steeds meer gepercipieerd als een gebrek aan "verbindingen". Die
2489 verbindingen kunnen samenwerkingsverbanden zijn tussen mensen en organisaties, nieuwe
2490 combinaties van artefacten en diensten. Engagement – verbinding - van de overheid in die
2491 samenwerking kan zich evenwel manifesteren in de vorm van een subsidie of heffing, of
2492 middels regelgeving.

2493 **4. Transitie-governance: op zoek naar een innovatiesysteem voor**
2494 **systeeminnovatie**

2495 Met een analyse van innovatieprocessen en de obstakels die daarbij kunnen opduiken kan
2496 de twijfel omtrent de stuurbaarheid alleen maar doen toenemen. Transitiewetenschappers
2497 zijn meestal nogal voorzichtig over de mogelijkheden hiervan. Het debat over hoe transities
2498 beïnvloed kunnen worden, en welke rol de overheid daarin moet opnemen, is nog jong. Een
2499 klassieke top-downsturing door de overheid lijkt in ieder geval niet aangewezen. Een transitie
2500 is immers een langetermijnproces, en een systeem is een complex geheel van
2501 samenhangende technologieën, infrastructuren, regels, actoren, ... die de overheid niet
2502 allemaal in de hand heeft. Uit onderzoek naar historische transities blijkt dat druk vanuit de
2503 civiele maatschappij, een dynamisch bedrijfsleven en alerte wetenschappers een zeer grote
2504 rol spelen. Om die reden gaat in het wetenschappelijk debat de voorkeur uit naar een vorm
2505 van governance, waar de overheid en maatschappelijke actoren in interactie aan beleid
2506 werken. Daarbij zijn o.a. brede, transparante netwerken nodig waarin de betrokken partners
2507 samen denken, samen doen en samen leren. De overheid is de gangmaker die de netwerken
2508 kan initiëren, maar ze heeft er niet (noodzakelijk) de leiding over. Ze is een partner, naast de
2509 andere actoren, maar een die belangrijk is om richting te geven, voorwaarden te creëren,
2510 verbindingen te leggen, mogelijkheden te scheppen.

2511 De finaliteit van systeeminnovatie en transitiebeleid is de ontwikkeling van duurzame
2512 consumptie- en productiepatronen. Men behandelt daarmee niet alle vraagstukken die
2513 relevant zijn voor duurzame ontwikkeling, maar het is in geval een cruciaal thema.
2514 Overheden, producenten en consumenten 'maken' samen de socio-technische systemen die
2515 tegemoet komen aan hun behoeften. Dat was in het verleden zo en dus zal ook een
2516 duurzame ontwikkeling tot stand moeten komen middels "multi-actor- en multi-level-beleid",
2517 government én governance.

2518 In dit deel belichten we de ingrediënten, die men – met transities als ambitie – zou moeten
2519 operationaliseren binnen de governance-praktijk: het ontwikkelen van een lange termijn visie,
2520 integrale benadering, sociaal leren, ontplooiing van niches, enz. We leggen enkele verbanden
2521 tussen het gevoerde innovatiebeleid en transitie-governance. Uit het innovatiebeleid
2522 selecteren we het concept "innovatiesysteem" dat – in aangepaste vorm- de verdere
2523 operationalisering van transitie-governance kan ondersteunen.

2524 **4.1. Governance: proces- en netwerksturing**

2525 Het analytisch kader (MLP) is niet gebaseerd op de vooronderstelling dat het socio-technisch
2526 systeem stuurbaar is of volledig onder controle van publieke autoriteiten kan worden
2527 gebracht. Bij de afvalverwerking kan men vaststellen dat de transitie in belangrijke mate
2528 georganiseerd is door de overheden op gewestelijk en lokaal niveau. De overheid heeft ter
2529 zake bij wijze van spreken het mandaat gekregen van "de kiezer". We durven evenwel
2530 vermoeden dat dezelfde overheid niet dezelfde controle zal krijgen over socio-technische
2531 systemen die bijvoorbeeld de huisvesting of de voedselvoorziening moeten verzekeren.
2532 Hoewel zij over machtige wapens beschikt waarmee elk socio-technisch systeem in een
2533 bepaalde richting kan worden gestuurd (wetgeving, fiscaliteit, ...), zal ze veel meer moeten
2534 inzetten op de samenwerking met de maatschappelijke actoren.

2535 Het gewicht van bepaalde actoren kan verschillend zijn voor verschillende socio-technische
2536 systemen. Dat kan zelfs verschillen per niche en evolueren in de tijd. Systeeminnovatie wordt
2537 daardoor een potentieel belangrijke experimenteerruimte voor de ontwikkeling van
2538 doeltreffende governance praktijk en verticale of horizontale beleidsintegratie. Met ander
2539 woorden: ook de beleidspraktijk kan hier voorwerp worden van innovatie.

2540 Systeeminnovatie en transitiebeleid respecteren immers op generlei manier de grenzen die
2541 worden afgebakend door beleidsdomeinen, hoe sterk deze ook mogen verankerd liggen in
2542 decreten of instellingen. Evenmin worden inzake betrokkenheid van maatschappelijk actoren
2543 exclusieven gesteld. Er wordt zelfs niet bij voorbaat bepaald wie de leiding moet nemen.
2544 Aangezien de overheid in elk socio-technisch systeem een belangrijke speler is, mag men

2545 aannemen dat ze een belangrijke rol kan/moet spelen bij systeeminnovatie, als gangmaker
2546 en/of als partner 'naast' de andere maatschappelijke actoren. Als de overheid
2547 systeeminnovatie mee financiert, dan kan ze ook voorwaarden stellen. Bij die voorwaarden
2548 kunnen maatschappelijke doelen zitten, maar ook eisen met betrekking tot de openheid en
2549 transparantie van de transitieprocessen en -netwerken. Het is bij systeeminnovatie misschien
2550 een overbodige eis, maar zoals dat vandaag ook het geval is bij de subsidiering van
2551 onderzoek- en innovatieprojecten kan de overheid blijven waken over een voldoende
2552 samenwerking tussen vraag en aanbod, tussen private en publieke spelers. Regering en
2553 parlement worden dan kritische facilitators, scheppen en onderhouden de randvoorwaarden
2554 waarin veranderingsprocessen tot stand kunnen komen.

2555 Het historisch onderzoek naar transities geeft trouwens aan dat overheden meestal eerder
2556 volgend dan sturend waren. Regelgeving en fiscaliteit zijn ook voorwerp van co-evoluties,
2557 ontwikkelen zich dus niet autonoom, maar sluiten aan bij culturele veranderingen (normen,
2558 waarden) en technologische veranderingen.

2559 Wordt bij government het beleid in eerste instantie gestuurd en uitgevoerd door overheden of
2560 publieke instellingen, dan impliceert governance een veel grotere betrokkenheid van andere
2561 maatschappelijke actoren – zowel in besluitvorming als uitvoering . Verticale en horizontale
2562 beleidsintegratie kan dus zowel binnen government als governance. Sommigen profileren
2563 governance als een praktijk die qua democratisch gehalte superieur is aan government.
2564 Anderen stellen dan weer vast dat governance in de praktijk niet automatisch de inspraak van
2565 alle stakeholders garandeert. Voor die laatste zijn government en governance dan ook twee
2566 ideaaltypen die gewoon naast mekaar kunnen bestaan: governance kan voor sommige
2567 domeinen of projecten wel degelijk nodig zijn, maar het is geen evidentie die men altijd moet
2568 nastreven; ook government kan effectief en democratisch zijn.

2569 Bij systeeminnovatie is governance in elk geval nodig voor de realisatie van voorop gestelde
2570 doelen, de verduurzaming van socio-technische systemen die de overheid niet volledig onder
2571 controle heeft. Het democratisch gehalte van het transitiebeleid zal bepaald worden door de
2572 mate waarin men bijvoorbeeld investeert in participatief technology assessment. In dat
2573 opzicht kan men dus rekening houden met de pleidooien van het IST (zie verder). Overigens
2574 kan men bij systeeminnovatie de participatie van stakeholders inschrijven bij de kenmerken
2575 waaraan het gewenste regime moet voldoen. Niches kunnen zich profileren als het resultaat
2576 van participatieve processen, waarin bijvoorbeeld extra geïnvesteerd is in de belangen van
2577 eindgebruikers, kansarmen, etc.

2578 Het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling⁴⁶ investeert in onderzoek naar systeeminnovatie en
2579 transities. Daarnaast is er een cluster van onderzoeksprojecten die focussen op
2580 "governance". Laatst hebben bijzondere aandacht voor de institutionele organisatie van
2581 duurzame ontwikkeling als beleidsdomein, voor de interactie tussen beleid en actoren uit de
2582 samenleving, zoals het middenveld ('multi-actorbeleid'), en voor de verhoudingen tussen het
2583 Vlaamse en de andere overheidsniveaus (gemeenten en provincies, federaal niveau en
2584 andere gewesten/gemeenschappen, EU, VN). Het mag evenwel niet de bedoeling zijn, dat
2585 beide onderzoekslijnen aparte werelden creëren.

2586 Met betrekking tot de ontwikkeling van de governance-praktijk kan systeeminnovatie enkele
2587 bijzondere bijdragen leveren. In eerste instantie door de bijzondere aandacht voor de relatie
2588 tussen mens en technologie.

2589 In elk socio-technisch systeem viseert men alle betrokken actoren en hun relatie tot de
2590 technologie die ze gebruiken om behoeften te bevredigen. In tegenstelling tot de mainstream
2591 vertogen over governance wordt bij systeeminnovatie dus niet alleen gefocust op de
2592 interactie (netwerken) tussen mensen en organisaties, maar op de interactie tussen mensen,
2593 organisaties én artefacten. Men kan stellen dat men bij systeeminnovatie de sociologische
2594 analyse maakt volgens de methode die vandaag meest bekend is als de actor-netwerk-
2595 theorie (ANT). De ANT propageert een specifieke manier om naar de wereld te kijken. Men
2596 onderzoekt gebeurtenissen of veranderingen middels de analyse van netwerken waarin de

---

⁴⁶ www.steunpuntdo.be

2597 betrokken “actoren” elkaar onderling beïnvloeden. Maar in de ANT kan een artefact
2598 (technologie) net zoals een mens of organisatie een actieve rol spelen bij de vorming van
2599 relaties, en dus kan ook een artefact een ‘actor’ zijn (men gebruikt in de ANT overigens liever
2600 het begrip ‘actant’ om onderscheid te maken met de klassieke term ‘actor’). Men gaat er dan
2601 van uit zowel artefacten als mensen binnen een netwerk een even grote invloed kunnen
2602 uitoefenen op die dynamiek. Er wordt niet bij voorbaat aangenomen dat (bepaalde) mensen
2603 belangrijker zijn dan technologie of andersom.

2604 Een ander aspect waar systeeminnovatie kan bijdragen tot governance is de speciale
2605 aandacht voor leerprocessen. Bij systeeminnovatie heerst het credo: “learning by doing”.
2606 Deze aanpak is niet gebaseerd op een vermoeden dat we nog één en ander niet op een rijtje
2607 hebben en dus nog wat moeten leren. Verandering – innovatie- is altijd het resultaat van een
2608 zoekproces van betrokken actoren. Die ervaren immers steeds de complexiteit van de
2609 omgeving. Men moet altijd keuzen maken op basis van onzekere uitkomsten. Leren is dan
2610 geen optie, het is noodzakelijk. Binnen het kader van systeeminnovatie wordt er dan ook
2611 geïnvesteerd in leerprocessen.

2612 Deze praktijk kan wellicht ook nuttig zijn bij de verdere ontwikkeling van “governance”.
2613 Enerzijds investeert men in de creatie van netwerken, anderzijds in leerprocessen. Men heeft
2614 dan bijvoorbeeld aandacht voor de knelpunten die opduiken bij de samenwerking van
2615 verschillende actoren. Kort samengevat komt het hierop neer: vernieuwing veronderstelt vaak
2616 dat de betrokkenen bereid zijn om afstand te nemen van hun vertrouwde routines en
2617 denkbeelden. Opmerkelijk is nu dat mensen vaak beweren dat ze daartoe bereid zijn en dat
2618 misschien ook wel willen, maar het blijft vaak steken bij die goede voornemens. Vernieuwing
2619 creëert ook onzekerheid en een behoudsgezinde reflex is dan ook normaal. Maar het is wel
2620 nefast voor de motivatie, sociale en relationele aspecten, het draagvlak voor de projecten die
2621 men wil realiseren. Sociale leertheorieën en -praktijken kunnen hierbij helpen.

2622 **4.2. Ingrediënten voor transitie-governance**

2623 Wat mogen of moeten we verwachten van “governance voor duurzaamheidstransities”? De
2624 wensen die we hieronder opsommen zijn niet geheel nieuw. Meerdere ambities worden al
2625 vele jaren vermeld in de literatuur over duurzame ontwikkeling, beleidsadviezen voor milieu
2626 en andere domeinen. Het transitie-management of -governance deelt die ambities en
2627 onderscheidt zich dan vooral in de operationalisering daarvan.

2628 **4.2.1. Systeeminnovaties op basis van maatschappelijke functies**

2629 Systeeminnovatie

2630 Het begrip ‘systeeminnovatie’ circuleert al geruime tijd in de literatuur over duurzame
2631 technologische ontwikkeling. Maar men kwam meestal niet veel verder dan een definitie die
2632 het onderscheid aangaf met andere innovatietypes.

2633 Van Hemel en Brezet (1997) bijvoorbeeld onderscheidden vier categorieën (Van Hemel &
2634 Brezet, 1997) :

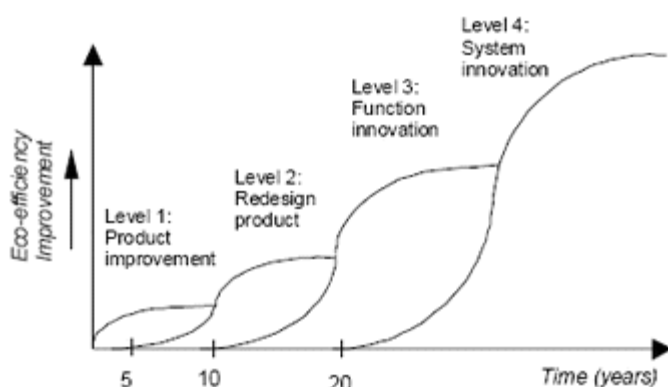
- 2635 ▪ Product verbetering: De verbetering van bestaande producten met het oog op milieuzorg
2636 en voorkoming van vervuiling. Het product zelf –het concept- wordt niet gewijzigd. In dit
2637 geval spreekt men ook vaak van ‘optimalisatie’.
- 2638 ▪ Product herontwerp: Het product blijft conceptueel onveranderd, maar onderdelen van
2639 het product kunnen vervangen worden (andere materialen) of het product kan ontworpen
2640 worden met het oog op gemakkelijker recyclage of milieuvriendelijke productieprocessen.
2641 Ecodesign valt vaak onder deze categorie.
- 2642 ▪ Functie innovatie: De manier waarop men een bepaalde functie realiseert (een behoefte
2643 bevredigt) wordt herzien. Men kan bijvoorbeeld overschakelen van privé wagen naar car
2644 sharing. Hier wordt vaak de stap gezet van product naar product/dienstcombinatie.
- 2645 ▪ Systeeminnovatie: Nieuwe producten en diensten komen tot stand binnen een bredere
2646 verandering van infrastructures en organisaties die het product of de dienst leveren en/of

2647 gebruiken. Product en dienst worden dus gezien als onderdeel van een groter systeem
 2648 waarbinnen ze hun functie vervullen. Men kijkt naar de behoeften in relatie tot een
 2649 omgeving die ook kan veranderen.

2650 In opklimmende volgorde biedt elke categorie de mogelijkheid om de milieudoelstellingen
 2651 scherper te stellen. Als men met productverbetering (optimalisatie) de miliedruk kan
 2652 reduceren met pakweg 20 tot 30 procent, dan kan men mits herontwerp de lat hoger leggen.
 2653 Streefdoelen voor de langere termijn, reducties met 80 tot 90 procent (factor 10) worden pas
 2654 mogelijk middels functie- en systeeminnovatie. Essentieel is dat men met de vier
 2655 categorieën opklimt naar een steeds grotere handelingsvrijheid. De mogelijkheden om een
 2656 toereikend antwoord te vinden op de milieuvraagstukken worden groter.

2657 *Figuur 6. Met functie- en systeeminnovatie kunnen miliedruk forsere gereduceerd worden dan*
 2658 *met product- of procesinnovatie*

2659

2660 Bij optimalisatie luidt de vraag: hoe kan ik dit product milieuvriendelijker produceren? Bij
 2661 herontwerp: hoe kan ik milieuproblemen bij de productie voorkomen? Bij functie innovatie:
 2662 kan de vraag niet bevredigd worden met een ander product/dienst? Bij systeem innovatie:
 2663 kunnen we de vraag niet herdefiniëren; kunnen we de bredere context niet veranderen, zodat
 2664 ook de uitgangspunten voor de oplossing worden gewijzigd?

2665 Het maximaliseren van de handelingsmogelijkheden is zowat het hoofdmotief van
 2666 systeeminnovatie.

2667 De grenzen tussen die categorieën zijn overigens niet scherp. Bovendien moet men er
 2668 rekening mee houden dat product verbetering behoorlijk belangrijke effecten kan hebben (de
 2669 isolatie van daken bijvoorbeeld). Systeeminnovatie vraagt meer tijd. Op kortere termijn
 2670 kunnen we vooral milieuwinsten boeken door optimalisatie of herontwerp, terwijl
 2671 systeeminnovatie een aanloop vereist waarin ruimte wordt gecreëerd voor organisatie en
 2672 experiment.

2673 Het concept "systeeminnovatie" circuleerde in de milieuliteratuur als sinds de negentiger
 2674 jaren. Men wist dan wel ongeveer 'wat' men wilde, maar de vraag was ook: hoe verloopt
 2675 systeeminnovatie? Met transitie management wil men daar een antwoord op geven.

2676 Maatschappelijke functies

2677 Energie-experten hameren al jaren op het essentiële verschil tussen energie en
 2678 energiediensten, waarbij ze met dat laatste begrip naar de reële behoeften verwijzen. Bij
 2679 Demand Side Management vraagt men zich dus eerst af welke diensten moeten geleverd
 2680 worden (wat de behoeften zijn) en vervolgens worden de alternatieve middelen op een rij
 2681 gezet. Het is dus essentieel dat men bij het beheer van bijvoorbeeld het elektriciteitsysteem
 2682 zowel vraag- als aanbodzijde viseert. Weliswaar moet men het systeem afbakenen en men
 2683 kan niet alle problemen in de wereld op zich nemen, maar het is van belang dat men die

2684 afbakening afstemt op de probleemdefinitie, de analyse van oorzaken en gevolgen. Het
2685 systeem moet bovendien breed genoeg zijn om daarin doeltreffende oplossingen te
2686 formuleren die tegemoet komen aan zowel sociale, economische als ecologische doelen.

2687 Het mobiliteitsbeleid is vandaag gefixeerd op een systeem dat een functie of behoefte dekt:
2688 mobiliteit. Dat is niet altijd zo geweest. In het verleden was er vooral sprake van “het beheer
2689 van bruggen en wegen”, een beleid dat zich direct toespitste op bepaalde middelen. De
2690 (groeierende) verkeerstromen werden als uitgangspunt genomen en niet de behoefte aan
2691 mobiliteit. De problemen werden dan ook navenant gedefinieerd: we moesten die groeiende
2692 verkeerstream in (steeds meer) goeie banen leiden. Met de focus op mobiliteit wordt het
2693 probleem anders gedefinieerd (men zet een stap terug in de causale keten), en kijkt men
2694 naar de oorzaak van het toenemend verkeer. Autogebruik is dan niet langer een evidentie.
2695 Verschillende vervoersmodi (auto, openbaar vervoer, fiets, binnenvaart) krijgen een veel
2696 evenwichtiger behandeling. Men kan preventief handelen omdat reflectie over de oorzaak van
2697 autogebruik mogelijk wordt.

2698 Een brongericht (preventief) beleid vereist dat men effectief vertrekt bij de ware bron en dat
2699 zijn de behoeften en levensverwachtingen van de mensen. Vandaar de fixatie op diensten en
2700 functies in de milieukunde. Doel en middel mogen niet verward worden. Dezelfde functie kan
2701 in vele vallen gerealiseerd worden met producten en/of diensten die minder beslag leggen op
2702 het milieu. Maar de omschakeling wordt vaak bemoeilijk door de structurele koppeling van
2703 verschillende productie- en consumptiepraktijken. Het gebruik van de auto is sterk gekoppeld
2704 aan onze wooncultuur. De inplanting van winkels is vaak gebaseerd op de beschikbaarheid
2705 van een wagen. Wil men functie-innovatie realiseren dan komt men vaak uit bij
2706 systeeminnovatie. Men kan meer buslijnen inleggen of car sharing organiseren zonder
2707 systeeminnovatie, maar als men een veel grotere gebruikersgroep wil aanspreken, dan zal
2708 men het “regime” moeten aanpakken waarin de auto voor velen onmisbaar is.

2709 Om transitieprocessen te kunnen beïnvloeden moet er vanuit systeemperspectief naar de
2710 werkelijkheid gekeken worden. De typische manier waarop dat in transitiedenken gebeurt, is
2711 door te vertrekken van maatschappelijke functies die in een samenleving vervuld moeten
2712 worden. Meestal wordt dan een onderscheid gemaakt tussen generieke functies (levering
2713 grondstoffen, levering energie), intermediaire functies (zakelijke dienstverlening, verplaatsen,
2714 communicatie), en eindgebruikerfuncties (huisvesten, recreatie, voeden, persoonlijke
2715 verzorging, maatschappelijke gezondheidszorg) (Geels & Kemp, 2000). De systemen die
2716 verantwoordelijk zijn voor de vervulling van die functies – zoals het energiesysteem, het
2717 mobiliteitssysteem, het voedselsysteem, het zorgsysteem enzovoort – kampen bijna allemaal
2718 met hardnekkige problemen: complex, moeilijk op te lossen, maatschappelijk en institutioneel
2719 diep verankerd.

2720 Zo'n problemen zijn niet enkel op te lossen met nieuwe producten of productieprocessen,
2721 maar vragen een benadering op systeemniveau, waardoor de verschillende componenten
2722 van het systeem in beeld komen, de actoren en instituties die erbij betrokken zijn, en de
2723 regels die ze hanteren.

2724 **4.2.2. Lange termijn visie stuurt strategische agenda**

2725 Systeeminnovatie impliceert dat men de veranderingen observeert en bijstuurt binnen een
2726 dynamiek die zich ontwikkelt over een langere termijn. De niches waarin innovaties
2727 plaatsvinden moeten aanknopingspunten vinden bij processen en spanningen op regime- en
2728 landschapsniveau. Het bestaan van een afwijkende niche (bijvoorbeeld de biolandbouw) is
2729 niet voldoende. De processen op regime- en landschapsniveau zijn beslissend om een
2730 doorbraak te kunnen forceren. Vandaar het analytisch kader dat systeeminnovatie inbed in
2731 een proces van co-evolutie tussen regime, niche en landschap: door veranderingen in het
2732 landschap komt het regime onder druk te staan; daardoor, en door interne tegenstrijdigheden
2733 in het regime zelf, kunnen de spanningen in het regime oplopen en openen er zich
2734 mogelijkheden (“windows of opportunity”) om het regime te veranderen; als niches
2735 voldoende ontwikkeld zijn, maken die kans om door te breken en een radicale verandering
2736 van het systeem in gang te zetten.

2737 Men kan dit denkkader gebruiken bij forecasting, een oefening die we in deel 2 deden met
2738 betrekking tot het energiesysteem. Men laat zich dan leiden door heersende tendensen,
2739 marktprospecties en verwachtingen van deskundigen. Het blijft steeds een inschatting met
2740 veel onzekerheden en ongetwijfeld duiken er onverwachte wendingen op.

2741 In het gangbare transitie management, dat we in deel 5 nog nader toelichten, werkt vanuit een
2742 lange termijn visie, t.t.z. men schetst de krachlijnen van een duurzaam socio-technisch
2743 systeem om vervolgens ontwikkelingspaden in te vullen die het heden met die gewenste
2744 toekomst kunnen verbinden. De toekomst wordt dus normatief ingevuld. Men kiest dus eerder
2745 voor backcasting i.p.v. forecasting, t.t.z. men tekent de ontwikkelingen in omgekeerde
2746 richting. Maar met backcasting kan een naïef scenario ontstaan. Geloof in de maakbaarheid
2747 van de maatschappij kan tot overdreven optimisme leiden. Het analytisch kader dat nu naar
2748 voor wordt geschoven spoort aan tot een gezonde mix van forecasting en backcasting, het
2749 opmaken van een balans tussen waarschijnlijke, mogelijke en wenselijke ontwikkelingen.
2750 Men wil "windows of opportunity" exploiteren en derhalve worden bewegingen in landschap,
2751 regime en niches geëvalueerd. Ze worden onderworpen aan een assessment, men
2752 onderscheid duurzame ontwikkelingen van minder duurzame ontwikkelingen. Tevens
2753 signaleert men een gebrek aan extra ontwikkelingen die nodig zijn om tot een duurzamer
2754 socio-technisch systeem te komen. Backcasting wordt geënt op reële ontwikkelingen.
2755 Toekomstvisie is hier dus meer dan een opsomming van wensen. Bij duurzame ontwikkeling
2756 is een richtingwijzer noodzakelijk, maar de transitiepaden moeten realistisch zijn.
2757 Maatschappelijke actoren kan men niet alleen motiveren met idealen. Investeringsbereidheid
2758 wordt evenzeer bepaald door de kans op succes.

2759 De transitieliteratuur besteedt over het algemeen nogal wat aandacht aan de formulering van
2760 lange termijn toekomstvisies, of beelden van waar het systeem (bijvoorbeeld het
2761 energiesysteem) uiteindelijk naartoe zou moeten evolueren. De reden daarvoor is duidelijk:
2762 zo'n visies geven de mogelijkheid de blik en het denken te openen en nieuwe
2763 handelingsmogelijkheden te zien, voorbij wat de gevestigde actoren als de normale gang van
2764 zaken beschouwen. Toch wordt aan zo'n visies niet de functie van een blauwdruk toegekend.
2765 Ze worden niet geformuleerd als eenduidig vastgelegde doelstellingen, maar eerder als een
2766 brede oriëntatie.

2767 De verwachtingen van de effecten van duurzame toekomstvisies liggen immers subtieler.
2768 Enerzijds gaat het om bestaande denkpatronen doorbreken, nieuwe mogelijkheden leren
2769 ontdekken, verwachtingen herdefiniëren. De leereffecten van dit soort visies en scenario's
2770 staan hier centraal: door gewenste toekomstige ontwikkelingen te schetsen, worden de
2771 huidige problemen en mogelijkheden scherper gedefinieerd, gaan vastgeroeste ideeën
2772 misschien wijzigen en nieuwe inzichten opduiken (Quist, 2007). Anderzijds kunnen de visies
2773 op hun beurt leiden tot herformulering van doelstellingen bij actoren en kunnen ze vorm
2774 geven aan nieuwe acties en experimenten. Ze kunnen gebruikt worden in het beleid van een
2775 overheid, van bedrijven of sociale organisaties, ofwel om zich beter bewust te worden van
2776 mogelijk toekomstige ontwikkelingen en er zich beter op te kunnen voorbereiden, ofwel om
2777 actief initiatieven en experimenten te ontwikkelen die zo'n toekomst dichterbij brengen. Een
2778 visie heeft dus een wervende kracht, ze beïnvloedt de toekomstverwachtingen en het
2779 handelen van maatschappelijke spelers, bv. bij beslissingen over langlevende investeringen.

2780 Maar zoiets gebeurt meestal niet vanzelf. Daarom wordt gepleit om interactief en participatief
2781 vorm te geven aan visies, en dat om minstens twee redenen. Ten eerste zijn leereffecten
2782 voornamelijk het gevolg van confrontaties tussen ideeën en van kennismaking met een
2783 diversiteit aan opties. Een voldoende diverse groep betrekken bij visievorming is dus van
2784 belang. Ten tweede is die interactieve aanpak ook noodzakelijk opdat betrokken actoren zich
2785 met de visie kunnen identificeren. Visies kunnen een veranderingspotentieel openen, maar
2786 dat moet ook nog in de praktijk gerealiseerd worden en daarvoor is identificatie noodzakelijk.

2787 De overheid kan hierin een belangrijke rol spelen. Een lange termijnvisie is voor de overheid
2788 zelf interessant omdat ze de uitbouw van een samenhangend overheidsbeleid vereenvoudigt.
2789 Maar een betrouwbare en visionaire overheid, die lange termijn beleidsdoelen stelt en
2790 consequent uitvoert, is minstens even belangrijk voor acties van andere maatschappelijke

2791 actoren en zeker voor investeringsbeslissingen van bedrijven, o.a. in duurzame
2792 energietechnologie (Negro, 2007).

2793 De theorie over systeeminnovatie en transitie management kan vanzelfsprekend niet
2794 garanderen dat men voldoet aan alle eisen die men kan stellen met het oog op
2795 democratische besluitvorming. Maar betrokkenen zouden het zichzelf knap lastig maken
2796 mocht ze een visie ontwikkelen die geen breed maatschappelijk draagvlak vindt. Omdat men
2797 niet alleen een visie ontwikkelt, maar ze ook zelf wil/moet realiseren ligt het voor de hand dat
2798 men een breed veld van maatschappelijke actoren betreft in de ontwikkeling van
2799 streefbeelden en transitiepaden.

2800 Het IST (Instituut Samenleving en Technologie – voorheen viWTA (Vlaams Instituut voor
2801 wetenschappelijk en Technologisch Aspectenonderzoek), verbonden aan het Vlaams
2802 Parlement, stimuleert het debat over wetenschap, technologie en samenleving.
2803 Toekomstverkenningen en technology assessment maken daar o.a. deel van uit. In 2004
2804 bracht viWTA verschillende studies en een memorandum uit over het innovatiebeleid
2805 (VIWTA, 2004; Goorden, 2004). In dat memorandum formuleerde viWTA drie uitdagingen
2806 voor wetenschap en technologie in Vlaanderen:

2807 ▪ De nood aan een lange termijnvisie die actoren helpt omgaan met de onzekerheden
2808 waarmee innovatie gepaard gaat en hen ook stimuleert in hun engagement om te
2809 investeren in innovatie.

2810 ▪ Het belang van het verankeren van kennis via innovatienetwerken. Uitdagingen en
2811 behoeften moeten worden verbonden met het potentieel aan kennis, technologie en
2812 bedrijvigheid in Vlaanderen. Binnen een visionair programma moet men de synergie
2813 zoeken....

2814 ▪ De noodzaak van een breed maatschappelijk draagvlak voor een krachtig
2815 innovatiebeleid. Innovatiebeleid moet op de politieke en maatschappelijke agenda
2816 komen, o.a. om de behoeften van burgers en consumenten (vraagkant) beter aan bod te
2817 laten komen...

2818 Transitie management kan in belangrijke mate bijdragen tot de realisatie van die drie eisen.
2819 De groeiende transitienetwerken rond duurzaam wonen en bouwen (DuWoBo) en rond
2820 duurzaam materialenbeheer (Plan C), werken met transparante en open netwerken waarin
2821 alle stakeholders kunnen participeren.

2822 **4.2.3. Leren en sociaal leren op de agenda**

2823 Leren heeft een belangrijke plaats in transitie governance. Transitieprocessen richten zich op
2824 verduurzaming van de grote systemen die aan onze welvaart ten grondslag liggen, maar het
2825 is niet mogelijk simpelweg te definiëren hoe het duurzamere doel er precies uitziet en welke
2826 weg precies afgelegd moet worden. Complexiteit en onzekerheid zijn ingebakken in een
2827 transitie, en leren over het doel en de weg is voor alle betrokkenen een noodzaak.

2828 Dat kan verschillende vormen aannemen. In zijn meest bekende vorm gaat het om nieuwe
2829 kennis opdoen en de overdracht van die kennis, ook wel eerste orde leren genoemd. Die
2830 nieuwe kennis kan beleid en andere actoren informeren over bijvoorbeeld de technologische
2831 ontwikkelingen, evoluties op de markt of de effectiviteit van bepaalde beleidsinstrumenten, en
2832 zo hun handelen sturen.

2833 In transitiedenken wordt echter meer belang gehecht aan een ander soort kennis en leren,
2834 waarbij gangbare denkkaders en impliciete aannames ter discussie komen, en de relevantie
2835 en houdbaarheid van dieperliggende theorieën en normatieve overwegingen bevestigd
2836 worden. Dit wordt ook wel tweede orde leren genoemd, waarbij de vraag niet meer alleen is
2837 of we “de goede dingen doen of beter kunnen doen”, maar ook “doen we nog de goede
2838 dingen”? (Van Der Hoeven et al., 2006). Tweede orde leren speelt zich af doorheen een
2839 proces van sociaal leren: in discussie met elkaar reflecteren mensen op hun uitgangspunten,
2840 waarden en praktijken met de bedoeling nieuwe oplossingen te vinden voor het probleem
2841 waar ze voor staan. Hun referentiekader verandert daardoor, problemen worden
2842 geherdefinieerd en nieuwe handelingsperspectieven geopend. Voor de transitie naar een

- 2843 koolstofarme economie zou een uitgebreide, ook historisch gekaderde, MLP-analyse van
2844 bijvoorbeeld het Vlaamse energie- of mobiliteitssysteem een nieuw soort kennis kunnen
2845 aanbrengen over de groei en de huidige toestand van het regime, de aanwezige niches en
2846 determinerende landschapsfactoren. De reflectie daarop kan tot het inzicht leiden dat
2847 duurzame ontwikkeling transitie vergt en nieuwe vormen van sturing (Van den Bosch &
2848 Kemp 2006).
- 2849 Opnieuw is dit geen automatisme. Sociaal leren werkt niet in alle situaties, maar het kan o.a.
2850 gestimuleerd worden door niet alleen theoretische kennis op te bouwen, maar door die in
2851 wisselwerking te zetten met praktische kennis en ervaringen, bijvoorbeeld in
2852 praktijkexperimenten (zie hierna).
- 2853 Zowel het eerste en tweede orde leren, als het sociaal leren zijn al lang voorwerp van theorie
2854 en praktijk. Steeds hadden zij te maken met de begeleiding van veranderingsprocessen.
2855 Innovatieprocessen vallen onder dat laatste.
- 2856 De evolutionaire economie en het sociaal onderzoek naar innovatie heeft ons geleerd dat
2857 economische actoren altijd leren-door-doen, of leren-door-gebruiken. Het zoeken naar
2858 nieuwe heuristieken kan zelden berusten op calculatie, omdat een betrouwbare berekening
2859 zelden mogelijk is. Bij incrementele verbeteringen lukt dat misschien nog wel, omdat men
2860 vertrouwd is met de parameters die verbetering of verslechtering bepalen. Het doel verandert
2861 niet in kwalitatieve zin. Maar bij radicale verandering komen meer onzekerheden -onbekende
2862 parameters- om de hoek kijken. Het doel van het handelen verandert. En dan duiken er
2863 problemen op die al jaren het voorwerp uitmaken van theorieën die focussen op de sturing en
2864 organisatie van veranderingsprocessen.
- 2865 Bij de vaakst geciteerde bronnen horen Donald Schön (1930-1997) en Chris Argyris (1923 -).
2866 Met de concepten lerende organisatie en double- en single-loop leren hebben ze allen
2867 aandacht gefocust op leerprocessen.
- 2868 We wagen ons hier niet aan een samenvatting van hun theorie, maar wel een paar
2869 raakpunten met "innovatie" vermelden.
- 2870 Bij **single-loop leren** (eerste orde) is men gericht op het bijstellen van het doelgericht
2871 handelen. Het doel zelf staat niet ter discussie. De context (achtergrond) is stabiel en de
2872 uitkomsten van bepaalde keuzen zijn vrij voorspelbaar. Er is dan één feedback-lus
2873 (enkelvoudige terugkoppeling) tussen verwachte en geconstateerde uitkomsten van het
2874 handelen. Zowel een individu als een organisatie kunnen single-loop leren, wat leidt tot
2875 veranderingen in het handelen van het individu, of tot veranderingen in gezamenlijke door de
2876 organisatie aangestuurde handelingen.
- 2877 Bij **double-loop leren** (tweede orde) is men gericht op het onderzoeken en bijstellen van de
2878 doelen van het handelen. Het is leren in situaties van onzekerheid, complexiteit, instabiliteit,
2879 ... waardenconflict. Er is dan sprake van twee feedback-lussen (dubbele terugkoppeling):
2880 naast de vergelijking van verwachte en geconstateerde uitkomsten van het handelen, is er
2881 sprake een tweede, meer ingrijpende feedbackoperatie. Men vraagt zich nu ook af of de
2882 doelen en uitgangspunten eventueel aanpassing behoeven. Double-loop op individueel
2883 niveau beïnvloedt het individuele mentale model, de "theorie" die men gebruikt bij beslissen
2884 en handelen. Double-loop leren op organisatieniveau impliceert beïnvloeding van het
2885 collectieve mentale model.
- 2886 Functie-innovatie kan al aanleiding geven tot een dubbele leerlus. Men stelt vragen bij de
2887 relatie behoefte - product. Wat wil de consument eigenlijk? Welke betekenis geeft hij aan een
2888 product of dienst? Meerdere onzekere parameters duiken op. Bij systeeminnovatie gaat de
2889 complexiteit doorwegen. Men legt steeds meer verbanden tussen meerdere producten en
2890 diensten in een groter geheel – het socio-technisch systeem.
- 2891 Als men radicale innovatie koppelt aan de noodzaak om met meerdere mensen samen te
2892 werken, dan blijft de transformatie niet beperkt tot een verandering van fysieke of
2893 organisatorische structuren. Ze vraagt ook verandering in culturele waarden en gedrag van

2894 verschillende betrokken actoren. Wil men tot samenwerking komen om een probleem op te
 2895 lossen – om gepaste heuristieken te vinden - dan moeten betrokken partijen, die vaak
 2896 verschillende aspecten zien in het probleem, die verschillen op een constructieve manier
 2897 onderzoeken en bij het zoeken naar een oplossing verder willen gaan dan hun eigen
 2898 beperkte visie op wat mogelijk is. Cruciale stappen zijn dan: de identificatie van de
 2899 belangrijkste stakeholders, hun aandacht trekken en ze betrekken in het proces, de
 2900 verschillende perspectieven delen en werk maken van een gemeenschappelijke visie.
 2901 Daarmee is het probleem gedefinieerd. Vervolgens start de exploratie van mogelijke wegen
 2902 om tot een oplossing te komen. Ook hier kunnen verschillen van mening opduiken inzake
 2903 preferenties voor bepaalde alternatieven. De verschillende belangen moeten geïdentificeerd
 2904 worden. Bij de implementatie van de gekozen oplossingen kunnen onderhandelingen nodig
 2905 zijn over de nieuwe rol die betrokkenen moeten spelen, engagementen en
 2906 evaluatieprocedures.

2907 Essentieel is het vermogen om te kunnen bouwen op een diversiteit aan perspectieven,
 2908 belangen en competenties van de verschillende betrokken actoren, die moeten aanvaarden
 2909 dat ze van mekaar afhankelijk zijn, zowel door gemeenschappelijke opportuniteiten als door
 2910 een gemeenschappelijke geschiedenis van conflicten (Taillieu et al., 2008).

2911 Voor de organisatie van de stakeholders in een multi-actor-proces kan men zich dan laten
 2912 inspireren door de ervaringen met het “sociaal leren” dat in verschillende contexten wordt
 2913 toegepast, o.a. het management van natuurlijke hulpbronnen (bv. integraal waterbeheer). Het
 2914 sociaal leren bouwt op kennis uit de (organisatie-)psychologie, sociale agogiek, pedagogie,
 2915 etc.

2916 *“Sociaal leren is het leren functioneren van groepen, organisaties of gemeenschappen, in*
 2917 *nieuwe, onverwachte, onzekere en moeilijk te voorspellen omstandigheden. Het is gericht op*
 2918 *het oplossen van onvoorziene contextproblemen en wordt gekenmerkt door een optimaal*
 2919 *gebruik van het probleemoplossingspotentieel dat in die groep of gemeenschap aanwezig is,”*
 2920 aldus Wildemeersch, die aan sociaal leren vier basisprincipes koppelt (Wildemeersch, 1995).
 2921 Het sociaal leren is:

- 2922 ▪ kritisch reflexief: gebaseerd op het in vraag stellen van achtergronden en uitgangspunten
 2923 van de vertrouwde probleemdefinities;
- 2924 ▪ interactief en communicatief: men maakt maximaal gebruik van de dialoog tussen
 2925 betrokkenen;
- 2926 ▪ handelings- en ervaringsgericht: gefundeerd in het principe van reflectie-in-actie;
- 2927 ▪ interdisciplinair: de oplossing van relatief complexe problemen veronderstelt de
 2928 samenwerking van een diversiteit aan actoren.

2929 De kritische reflectie wordt hier gelieerd aan de toepassing van dubbele leerlussen. Het
 2930 sociale leermodel van Wildemeersch werd/wordt o.a. gebruikt in de socio-culturele sector,
 2931 bijvoorbeeld bij de ontwikkeling van de Voedselteams (Stroobants & Vandenabeele, 2000).

2932 De operationalisering van het sociale leren (inclusief het double loop leren) kent ondertussen
 2933 een reeks varianten. De variatie kan men deels verklaren door de context waarin het
 2934 leermodel gestalte krijgt. Grin en Loeber bijvoorbeeld, kaarten dit aan in functie van de
 2935 ontwikkeling van beleidsprocessen (Grin & Loeber, 2007).

2936 We willen hier ook Etienne Wenger en Jeane Lave vermelden die met hun “communities of
 2937 practice” de onderwijswereld inspireerden (Lave & Wenger, 1991; Wenger, 1998; Bolhuis,
 2938 2006). Hun alternatieve leertheorie gaat ervan uit dat leren vooral een proces van sociale
 2939 participatie is. Leerprocessen zijn dan niet uitsluitend gericht op het verwerven van specifieke
 2940 cognitieve vaardigheden, maar vooral op het ontwikkelen van geschikte sociale betrekkingen.
 2941 De communities of practice, of ‘Cops’, kunnen klassen zijn binnen het beroepsonderwijs, een
 2942 club vrienden of een relatienetwerk van praktijkmensen, kortom: iedere vorm van
 2943 communicatief samenzijn van mensen, die naar eigen kunnen bereid en in staat zijn om in
 2944 onderlinge verbondenheid, hun kennis en ervaring op een bepaald interesse- of kennisgebied
 2945 voortdurend en interactief met elkaar te delen om hun kennis op het betreffende gebied

2946 verder te ontwikkelen of te vernieuwen met name op het vlak van de wijze van
2947 praktijkuitoefening.

2948 Wenger onderscheidt drie dimensies in de ontwikkeling van een community of practice.

2949 ▪ Wat is het? Een gemeenschappelijke onderneming die voortdurend heroverwogen wordt
2950 door de deelnemers.

2951 ▪ Hoe functioneert het? Wederzijds betrokkenheid verbindt de deelnemers tot een sociale
2952 configuratie

2953 ▪ Wat produceert het? Een gedeeld repertoire van gemeenschappelijke bronnen
2954 (percepties, vocabulaire, artefacten, werkstijlen, routines) die de participanten in de loop
2955 der tijd ontwikkelen

2956 Hun leermodel is ondermeer toegepast bij de reorganisatie van de Wereldbank
2957 (omschakeling naar een "kennisbank"), waar een honderdtal Cops werden ingesteld die
2958 focusten op een bepaald thema. Wenger heeft het herhaaldelijk over de 'horizontalisering
2959 van leren' en bedoelt daarmee de maatschappelijke ontwikkeling waarin leren een proces
2960 wordt waarbij mensen onderzoeken welke kennis, die ze afzonderlijk hebben, waardevol voor
2961 de ander is. Wenger noemt dat de 'negotiation of mutual relevance of different forms of
2962 knowledgeability' en waarschuwt ervoor om horizontalisering niet te verwarren met
2963 democratisering: "*Horizontalisering heeft meer met de effectiviteit van kennisuitwisseling te
2964 maken dan met democratisering. Machtverschillen verdwijnen niet. Ook in Communities of
2965 Practice zijn er masters en novicen, experts en cliënten.*"

2966 Peter Senge tenslotte is een andere vaak geciteerde inspirator. De lerende organisatie die
2967 haar toekomst wil creëren is bij hem gebaseerd op een leermodel met vijf componenten (en
2968 evenveel disciplines waarin de organisatie zich moet bekwamen) (Senge, 1990, 2006):

2969 ▪ Persoonlijke beheersing: Mensen moeten hun leven en hun werk beschouwen zoals een
2970 kunstenaar een kunstwerk zou beschouwen.

2971 ▪ Geestelijke modellen: Diep ingewortelde veronderstellingen of geestelijke beelden die
2972 beïnvloeden hoe wij de wereld begrijpen en hoe wij actie nemen.

2973 ▪ Het ontwikkelen van een gedeelde visie: Als er een echte visie is, blinken mensen uit en
2974 leren, niet omdat zij het moeten, maar omdat zij het willen.

2975 ▪ Leren in teams: De team-leden nemen deel aan ware dialoog. Zij schorten hun
2976 veronderstellingen op.

2977 ▪ Systems thinking: De integrerende (vijfde) discipline die de andere 4 in een coherent
2978 lichaam van theorie en praktijk smelt.

2979 Het is vooral dat laatste dat de aandacht trekt bij mensen die begaan zijn met duurzame
2980 ontwikkeling: het systeemdenken dat complexe onderlinge verbanden ziet en evenveel
2981 interacties, in plaats van een lineaire opeenvolging van oorzaak en gevolg, systeemdenken
2982 dat kijkt naar processen van verandering en niet gefixeerd is op momentopnames⁴⁷.

2983 **4.2.4. Experimenteren en ontwikkelen van niches als innovatiesystemen**

2984 Transitie governance beperkt zich niet tot visies uittekenen, participatieve processen opzetten
2985 en leerprocessen initiëren, maar richt zich ook uitdrukkelijk op praktijkexperimenten en –
2986 ervaringen. De bedoeling van transitie-experimenten is om op kleine schaal innovaties die
2987 mogelijk passen in een duurzamer systeem, uit te testen. En daarbij opnieuw op
2988 verschillende vlakken te leren: o.a. over de duurzaamheidsaspecten van de vernieuwing, de
2989 mate waarin ze voldoet aan gebruikerswensen, de maatschappelijke acceptatie en condities
2990 voor toepassing (ibid.). Zo worden in de Vlaamse transitieprocessen rond duurzaam wonen
2991 en bouwen en rond duurzaam materialenbeheer (zie deel 5) experimenten opgezet om de
2992 uitgewerkte transitievisie te concretiseren.

⁴⁷ <http://www.solsustainability.org/> - SoL Sustainability Consortium van Peter Senge en Pamela Wilhelms

2993 Maar experimenten kunnen ook een opstap betekenen naar maatschappelijke verandering.
2994 De waarde die aan praktijkexperimenten gehecht wordt, is immers rechtstreeks verbonden
2995 met het belang van niches in transitietheorie. Zoals eerder uitgelegd, zitten in de niches de
2996 nieuwigheden die het regime uitdagen en waarin andere oplossingen geformuleerd worden
2997 voor de problemen van het regime. Niches ontwikkelen en trachten koppelen met
2998 regimeproblemen is dus een belangrijke strategie voor wie transitie een stapje vooruit wil
2999 helpen. Een portefeuilenadering waarin meerdere wegen naast elkaar uitgetoet worden,
3000 is daarbij aan te raden.

3001 Zoals boven aangegeven, is dit zeker niet het exclusieve domein van de overheid, al kunnen
3002 zowel centrale als lokale overheden een belangrijke rol spelen, o.a. via subsidiesystemen
3003 (bijvoorbeeld voor hernieuwbare energie), of regelgeving (energieprestatie gebouwen) of
3004 innovatieve aanbestedingen (bijvoorbeeld elektrische auto's voor gemeentediensten). Op die
3005 manier kan de overheid twee vliegen in één klap slaan: er wordt experimenteerterruimte en een
3006 first-stage market gecreëerd die de doorbraak van de niches stimuleert, én er wordt
3007 bijgedragen aan de oplossing van prangende maatschappelijke problemen. Innovatie wordt
3008 op die manier méér dan de motor van de economie, het wordt de motor van duurzame
3009 ontwikkeling.

3010 Maar zoals gezegd, is de overheid maar één actor. Vooruitstrevende bedrijven,
3011 beroepsorganisaties, consumentenorganisaties, NGO's, het verenigingsleven kunnen een
3012 minstens even grote rol vervullen wanneer ze willen inspelen op transitie-ideeën. Dat kan ook
3013 de diversiteit aan niches vergroten. Over het algemeen gaat er in de transitieliteratuur veel
3014 aandacht naar technologische niches, en dat is zeker interessant vanuit bedrijfs perspectief.
3015 Daar kunnen echter ook niches voor diensten of product-dienstcombinaties ontwikkeld
3016 worden, net zoals in de sociale economie of de socio-culturele sector. Voorbeelden uit het
3017 verleden tonen bovendien dat vanuit het verenigingsleven duurzame niet-technologische
3018 niches kunnen groeien die het regime uitdagen (zoals voedselteams, autodelen of LETS-
3019 groepen; zie ook kaderstuk Hoe EVA werkt aan vleesmatiging).

3020 **Hoe EVA werkt aan vleesmatiging**

3021 EVA vzw is een organisatie die het brede publiek informeert over de voordelen van minder
3022 vlees eten.

3023 Eind augustus 2008 was Rajendra Pachauri, het hoofd van het Intergovernmental Panel on
3024 Climate Change (IPCC), in ons land te gast op uitnodiging van EVA vzw. Op zijn lezing in
3025 Gent hield Pachauri, die in 2007 samen met Al Gore de Nobelprijs voor de Vrede in ontvangst
3026 mocht nemen voor hun inzet in de strijd tegen de klimaatverandering, een erg opgemerkt
3027 pleidooi. Met duidelijke cijfers toonde de klimaatspecialist immers aan dat een matiging van
3028 de vleesconsumptie een sleutelement zou moeten zijn in de strijd tegen de
3029 klimaatverandering: "Less meat means less heat – so please eat less meat!".

3030 Wat er op ons bord ligt, heeft inderdaad een grote impact op het leefmilieu. Meer bepaald de
3031 consumptie van dierlijke producten is erg belastend voor de planeet. Volgens de VN-
3032 landbouworganisatie FAO is de veeteelt wereldwijd verantwoordelijk voor achttien procent
3033 van de totale broeikasgasuitstoot (FAO, 2007). Het Federaal Planbureau sloot zich bij de
3034 woorden van Pachauri aan: in haar Vierde Federaal Rapport inzake Duurzame Ontwikkeling
3035 stelde het Planbureau dat "om de doelstellingen van duurzame ontwikkelingen te bereiken,
3036 de consumptie van vlees en dierlijke producten gevoelig zal moeten dalen".

3037 **Regime, landschap en niches**

3038 Het probleem dat deze experts signaleren, is dus dat de intensieve productie en de hoge
3039 consumptie van dierlijke eiwitten een onduurzaam regime is. We eten in Vlaanderen
3040 onverantwoord veel vlees: uit peilingen van de overheid blijkt dat de consumptie van dierlijke
3041 eiwitten anderhalve keer hoger ligt dan de maximale aanbevelingen .

3042 Deze overconsumptie creëert trouwens niet alleen ecologische problemen. Overmatige
3043 vleesconsumptie is ook nadelig voor de volksgezondheid: een te hoge consumptie van vlees
3044 vergroot het risico op hart- en vaatziekten, overgewicht, diabetes en sommige kankers.
3045 Bovendien is het omzetten van granen in vlees via vee een inefficiënte omweg ten opzichte
3046 van directe menselijke consumptie van diezelfde granen. Veeteelt legt dan ook een groot
3047 beslag op vruchtbaar akkerland (één derde van het beschikbare akkerland wordt gebruikt om
3048 veevoeder op te produceren). Om die reden wordt de hoge vleesconsumptie door Olivier De
3049 Schutter, VN-rapporteur voor het recht op voedsel, een centrale factor in de recente
3050 voedselcrisis genoemd . De intensieve productiemethoden komen bovendien steeds meer in
3051 conflict met maatschappelijke bezorgdheden rond dierenwelzijn.

3052 De reactie op deze situatie is niet uitgebleven, maar evolueert nog vrij langzaam. Vegetariërs
3053 en veganisten zorgen voor de meest uitgesproken vorm van 'protest', maar hun aantal is
3054 voorlopig eerder klein. Voor veel mensen is dierlijke producten volledig van het menu
3055 schrappen een grote en moeilijk haalbare stap.

3056 De jongste jaren zijn er echter een aantal nieuwe interessante tendensen op de voorgrond
3057 getreden. Het gaat daarbij om mensen die niet volledig stoppen met het eten van vlees en/of
3058 zuivel, maar die hun consumptie van dierlijke producten wel (gevoelig) verminderen. Deze
3059 mensen worden wel eens aangeduid als "parttime vegetariërs", "vleesverlaters" of
3060 "flexitariërs". In 2001 was slechts twee procent van de Belgen vegetariër, maar zevenendertig
3061 procent van de Belgen beweerde geen frequent vleeseter te zijn.

3062 Ook op productvlak zien we een aantal verschuivingen. Het vegetarisch assortiment heeft
3063 zich sterk ontwikkeld en gediversifieerd. Het zijn niet zeker niet langer alleen vegetariërs die
3064 deze producten kopen. Uit cijfers van warenhuisketens is gebleken dat bijna de helft van de
3065 consumenten af en toe vegetarische producten als tofu, seitan of Quorn koopt. In Nederland
3066 is men al een stap verder gegaan door vleesproducten te combineren met plantaardige
3067 eiwitten, zodat het aandeel dierlijke eiwitten (en dus ook de milieubelasting) in dit "semi-
3068 vegetarische" vlees daalt zonder iets aan de eetgewoonten te moeten veranderen.

3069 **Barrières**

3070 Toch blijven dergelijke positieve geluiden eerder beperkt in vergelijking met de gigantische
3071 negatieve gevolgen van ons eetpatroon. Het is moeilijk om het regime ook echt in beweging
3072 te krijgen. De belangrijkste barrière die de overgang naar een vleesgematigder eetpatroon
3073 belemmert, is ongetwijfeld van cognitieve aard.

3074 Ten eerste is er nog steeds een gebrek aan informatie over de gevolgen van
3075 vleesconsumptie. Hoewel de bijdrage van veeteelt aan de klimaatverandering volgens de
3076 FAO vergelijkbaar is met het aandeel dat wordt toegeschreven aan transport, zullen de
3077 meeste mensen het broeikas effect nog altijd eerder associëren met auto's en vrachtwagens
3078 dan met varkens en koeien. Ook over de mogelijkheden die elk individu heeft om zijn
3079 vleesconsumptie te verminderen bestaat er nog veel verwarring. Sommige mensen denken
3080 nog steeds dat minder vlees eten ongezond zou zijn – ook al beweren wetenschappers net
3081 het tegendeel . Anderen beschouwen wat op hun bord ligt als een strikte privé-
3082 aangelegenheid en reageren ontstemd op de suggestie dat die individuele keuze wél
3083 belangrijke maatschappelijke gevolgen heeft.

3084 Ten tweede wordt wat (en hoe) we eten in belangrijke mate bepaald door gewoonten. Weinig
3085 mensen koken elke dag met een kookboek in de hand. We baseren ons eerder op wat we al
3086 lang kennen en wat vaak al generaties lang werd doorgegeven (cf. nationale gerechten). Heel
3087 wat gezinnen hebben zelfs vaste menu's op welbepaalde dagen – denk maar aan "vrijdag
3088 visdag". Vastgelegde eetpatronen zijn dus bij uitstek voorbeelden van de manier waarop het
3089 volgen van voldoeninggevend routines (bounded rationality) ons leven eenvoudiger maakt.
3090 Anderzijds is natuurlijk geen enkele eetcultuur volkomen statisch: voedingspatronen
3091 ondergaan een duidelijke invloed van nieuwe ingrediënten of culinaire ideeën. Ook
3092 maatschappelijke tendensen (vb. buitenshuis werkende vrouwen) kunnen leiden tot
3093 veranderingen in eetgewoontes.

3094 Ook op institutioneel en technisch-economisch niveau zijn er trouwens nog belangrijke
3095 barrières. De veeteelt is een belangrijke economische poot van de Vlaamse landbouw.
3096 Weinig politici en beleidsmakers durven hun nek uit te steken om een transitie in te zetten
3097 naar een landbouw die op meer duurzame voedingsgewoonten is geënt. Een meer
3098 plantaardig en dus duurzamer eetpatroon wordt door de overheid in het beste geval niet echt
3099 aangemoedigd (vb. overheidsrestaurants zonder vegetarische schotel op het menu) en in het
3100 slechtste geval zelfs ronduit tegengewerkt (vb. VLAM-promotiefilmpjes voor vleesproducten,
3101 verpakt als “boodschap van algemeen nut” op de openbare omroep). Daarbij komt dat ook in
3102 de landbouw externe kosten amper worden geïnternaliseerd. De kosten van vleesproductie
3103 op leefmilieu en volksgezondheid worden niet aan de consument doorgerekend, maar
3104 worden afgewenteld op de maatschappij. Dat vlees hierdoor vaak een stuk goedkoper is dan
3105 groenere alternatieven, weerhoudt mensen ervan om over te schakelen op een meer
3106 verantwoord eetpatroon.

3107 **Drempels overwinnen**

3108 EVA vzw probeert in haar werking allereerst de cognitieve drempels te verkleinen. Eerst en
3109 vooral bieden we het brede publiek betrouwbare informatie over de voordelen van minder of
3110 geen vlees eten. We proberen daarbij gevarieerd te werk te gaan, zowel in de aard van het
3111 gebruikte medium (website, magazine, debatten, evenementen) als in de aard en toon van de
3112 informatie (bijvoorbeeld een mix van informatieve en entertainende artikels in het magazine).

3113 Kennisverspreiding is echter slechts het begin van het werk. Zoals we hoger opmerkten,
3114 wordt ons eetpatroon in grote mate bepaald door gewoonten. Willen we dus echt een transitie
3115 naar een plantaardiger, meer duurzaam eetpatroon in gang zetten, dan zullen we moeten
3116 proberen in deze routines “in te breken”. Met onze centrale campagne “Donderdag
3117 Veggiedag” proberen we er net voor te zorgen dat mensen de gewoonte aannemen om op
3118 donderdag voortaan vegetarisch te eten (www.donderdagveggiedag.be). Door te mikken op
3119 een eerder kleine gedragsverandering (één dag in de week) willen we voorkomen dat
3120 mensen al meteen weer afhaken omdat ze de aanpassing te ingrijpend vinden. Door het naar
3121 voren schuiven van één welbepaalde dag als dé vegetarische dag, hopen we bovendien dat
3122 het concept beter blijft hangen in de hoofden van de mensen (de zogenaamde stickiness
3123 factor).

3124 Daarbij komt dat deze campagne niet alleen mensen droogweg informeert over de voordelen
3125 van minder vlees eten: we besteden ook veel aandacht aan learning by doing. We
3126 organiseren daarom eenvoudige kooklessen voor mensen die nog niet vertrouwd zijn met de
3127 vegetarische keuken. Tijdens onze informatieve activiteiten laten we geen kans onbenut om
3128 onze boodschap kracht bij te zetten met lekkere vegetarische hapjes: het meest overtuigende
3129 argument is misschien wel dat vegetarisch eten ook gewoon erg lekker kan zijn... Een pull-
3130 aanpak werkt vaak beter dan een push-aanpak. Omdat voeding een complex gegeven is met
3131 heel wat facetten, proberen we samen te werken met andere organisaties die met voeding
3132 bezig zijn, zoals VELT, Voedselteams of Wervel.

3133 Uiteraard is een transitie naar een meer verantwoord voedingspatroon niet alleen de taak van
3134 de individuele burger. Zo moet er ook gewerkt worden aan de beschikbaarheid van
3135 vegetarische maaltijden in de horeca, schoolkantines en bedrijfsrestaurants. Daarom
3136 organiseert EVA speciale kookworkshops op maat van chefs van restaurants en
3137 grootkeukens (www.veggievoorcheffs.be).

3138 Maar ook de overheid heeft een belangrijke rol in de overgang naar duurzamer
3139 eetgewoontes. In de eerste plaats zou de overheid zelf het goede voorbeeld moeten geven
3140 door in alle overheidrestaurants (openbare instellingen, ziekenhuizen, ...) vegetarische
3141 maaltijden te voorzien. Een decreetvoorstel in die zin werd tijdens de vorige legislatuur nog
3142 afgewezen. Het stimuleren van vegetarisch eten onder de eigen werknemers ligt perfect in lijn
3143 met overheidsinitiatieven als “interne milieuzorg” of “groen aankoopbeleid”. In haar
3144 communicatie moet de overheid waken voor het geven van tegenstrijdige berichten, zoals nu
3145 nog gebeurt in de genoemde “boodschappen van algemeen nut” maar ook nog te vaak in het
3146 onderwijs. Op langere termijn moet worden nagedacht over de perverse effecten van
3147 overheidssteun aan bepaalde onduurzame veeteeltsystemen en over de internalisering van

3148 externe kosten die nu nog op de samenleving worden afgewenteld. In 2008 onderschreven
3149 meer dan 25 middenveldorganisaties onze beleidsaanbevelingen, waarin we de overheid
3150 opriepen om van al deze punten werk te maken.

3151 In mei 2009 gaf de stad Gent alvast het goede voorbeeld door de donderdag officieel uit te
3152 roepen tot veggiedag (www.donderdagveggiedag.be/veggiestad_gent). De hoofdmaaltijd in
3153 de restaurants van de stad (personeelsrestaurant, kantines stedelijke scholen) zal op
3154 donderdag voortaan vegetarisch zijn. Honderden Gentenaars beloofden ook plechtig om
3155 voortaan minstens één dag per week geen vlees te eten. Ze worden daarbij geholpen door
3156 een stadsplan met de adressen van alle horecazaken met een vegetarisch aanbod. Alle
3157 horecazaken in Gent kregen bovendien een gratis 'Veggie voor Chefs' brochure. De
3158 campagne blijkt tot de verbeelding te spreken. Ze haalde de internationale media (CNN, BBC,
3159 Time Magazine, ...) en verschillende buitenlandse steden, zoals het Braziliaanse Sao Paulo,
3160 overwogen ondertussen om ook zo'n officiële veggiedag in te voeren.

3161 Ook de Nederlandse overheid heeft al besloten om van een transitie naar plantaardige
3162 eiwitten één van de pijlers van haar duurzaamheidsbeleid te maken. Naast sensibilisering zet
3163 Nederland daarbij ook in op technisch-economische innovatie. Zo werden er
3164 onderzoeksbudgetten gereserveerd voor de verdere ontwikkeling en marktintroductie van
3165 innovatieve, hoogwaardige plantaardige eiwitbronnen. Hierbij wordt samengewerkt met de
3166 agrarische sector en met het bedrijfsleven, die ingezien hebben welke kansen er liggen voor
3167 toekomstige marktleiders in duurzame eiwitten.

3168 Innovatiesystemen

3169 Er is op het vlak van het bewust ontwikkelen en tot maturiteit laten groeien van niches nog
3170 veel werk te doen. Uit Zweeds en Nederlands onderzoek (o.a. Hekkert et al., 2007; Bergesk et
3171 al., 2008) blijkt dat niches in feite als innovatiesystemen gezien moeten worden die een
3172 aantal functies moeten vervullen om de innovatie tot ontwikkeling te brengen.

3173 Midden tot eind jaren tachtig introduceerden Lundvall (Lundvall, 1985; Lundvall, 1988) en
3174 Freeman (Freeman, 1987; Freeman, 1988) het concept nationaal innovatiesysteem (NIS).
3175 Men had immers vastgesteld dat de innovatieve slagkracht in de landen sterk kan verschillen
3176 en dat er binnen een land verschillen kunnen bestaan als men sectoren onderling vergelijkt.
3177 Bovendien bleken innovatieve bedrijven zich te clusteren in landen waar al een
3178 innovatiedynamiek op gang was gekomen. Verschillende onderzoeken bevestigden de
3179 overtuiging dat de innoverende bedrijven en instellingen niet onafhankelijk van mekaar
3180 opereerden, maar dat ze netwerken vormden: een innovatiesysteem. In tegenstelling tot een
3181 neo-klassieke benadering waarin vooral de relatieve prijs van technologie bepalend is voor
3182 ontwikkeling, verspreiding en implementatie van innovaties, wordt middels het NIS-concept
3183 gekeken naar een reeks van factoren zoals actoren, markten, netwerken, instituties en de
3184 relaties daartussen (Negro, 2007).

3185 In NIS-organigrammen staat vaak de aanbodzijde van kennis en nieuwe producten en
3186 diensten centraal (de netwerken tussen betrokken bedrijven, kennisinstellingen, overheden).
3187 De vraagzijde wordt niet genegeerd, maar wordt toch verwezen naar de periferie, de
3188 omgeving van het netwerk. De consument wordt dan geprofileerd als een behoorlijk passief
3189 ontvanger van nieuwe producten en diensten (overigens zit die consument niet altijd binnen
3190 de nationale grenzen). Dit wil overigens niet zeggen dat Lundvall en anderen die visie
3191 propageerden, maar bij de operationalisering van de NIS-benadering in nationaal
3192 innovatiebeleid kan dat, gecombineerd met een technology-push strategie (zie verder),
3193 bijdragen tot de focus op de aanbodzijde.

3194 In die periferie (context) zitten tevens de bestaande infrastructuren, regulering, fiscaliteit, het
3195 beleid in verschillende domeinen enz ... Het samenspel tussen de actoren in het netwerk en
3196 de factoren in de omgeving verklaart volgens de NIS-benadering de ontwikkeling,
3197 verspreiding en het gebruik van nieuwe technologie.

- 3198 Hoewel het NIS op die manier een overzicht biedt van innovatiestructuren en –activiteiten in
3199 een land, zijn er toch verschillende problemen met het concept wanneer het ingeschakeld
3200 zou moeten worden in de benadering van systeeminnovatie.
- 3201 NIS-studies trachten de structuur van verschillende innovatiesystemen te vergelijken en zo
3202 verschillen in performantie te verklaren (en te benchmarken). Dat levert statische
3203 momentopnamen, die weinig vertellen over de veranderingsprocessen binnen en rondom die
3204 innovatiesystemen. Bovendien wordt het concept enkel gebruikt om een innovatiebeleid te
3205 ondersteunen dat competitiviteit en economische groei nastreeft, maar een ander
3206 maatschappelijk doel wordt niet voorop gesteld. De NIS-benadering zegt technologische
3207 verandering te willen aanwakkeren, maar neutraal te zijn ten opzichte van de richting van die
3208 verandering. Die beslissing wordt overgelaten aan de innovatie-actoren zelf (Van Humbeeck
3209 et al., 2004). Uiteraard staat dat recht tegenover de bedoeling van een transitiebeleid, waar
3210 het wel de bedoeling is systeeminnovaties voor duurzaamheid op de sporen te zetten. Ten
3211 derde wordt de vraagzijde en de consument in de theorie wel vermeld, maar ontbreekt zij
3212 verder volledig (Andersen, 2008). Tenslotte is het de vraag in welke mate nationale grenzen
3213 nog relevant zijn in een geglobaliseerde economie om innovaties te beschrijven (Negro,
3214 2007).
- 3215 Op het concept NIS zijn talrijke varianten gebouwd. Enerzijds kan men de nationale grenzen
3216 vervangen door regionale of zelfs lokale grenzen. Of in omgekeerde richting kan men –gezien
3217 de globalisering - de grenzen bijvoorbeeld op Europees niveau leggen.
- 3218 Bovendien kan men i.p.v. een geografisch gebied kiezen voor een bepaalde technologie als
3219 voorwerp van netwerkvorming. Carlsson en Stanckiewicz lanceerden het concept
3220 Technologisch Innovatiesysteem (TIS) dat gedefinieerd wordt als een netwerk van actoren die
3221 interacties aangaan binnen een specifiek technologiedomein en in een specifieke
3222 institutionele infrastructuur , met als doel het produceren, verspreiden en gebruiken van
3223 technische kennis Carlsson & Stankiewicz, 1991). Het Techno-Economisch Netwerk (TEN)
3224 van Callon en anderen wordt gedefinieerd als een gecoördineerde verzameling van
3225 heterogene actoren, laboratoria, technologische onderzoekscentra, financiële organisaties,
3226 gebruikers en publieke autoriteiten, die via verschillende interacties de relaties tussen
3227 onderzoek en markt organiseren (Callon et al., 1990).
- 3228 In de literatuur over systeeminnovatie lijkt het TIS de voorkeur te krijgen als inspiratiebron.
3229 Dat sluit ook beter aan bij de afbakening van een socio-technisch systeem, als een systeem
3230 dat bepaalde diensten moet leveren (mobiliteit, voeding) en dus een specifieke verzameling
3231 van technologieën viseert.
- 3232 Het feit dat bij NIS de vraagzijde en de consumenten weliswaar vermeld worden in de theorie,
3233 maar in de praktijk afwezig blijven, kan zich vanzelfsprekend ook manifesteren bij de
3234 operationalisering van een TIS. In een schema van Ken Guy wordt de vraagzijde veel sterker
3235 geprofileerd als een actieve partner in het innovatiesysteem. Hij onderscheidt vier groepen
3236 van actoren (private kennisontwikkelaar, publieke kennisontwikkelaars, private
3237 kennisgebruikers en publieke kennisgebruikers) (Guy, 2002). Merk op: een bepaalde actor
3238 kan tegelijk meerdere rollen hebben. Zijn schema is dus geen organigram, maar een
3239 abstract schema van interacties en vat bondig samen welke dynamiek men kan/moet beogen
3240 in een innovatiesysteem.
- 3241 Bij het uittekenen van een TIS kan men dit eventueel vertalen in een organigram waarin
3242 verschillende actoren nader worden gespecificeerd (KMO's, onderzoeksinstituten zoals
3243 VITO, innovatieplatformen, beroepsonderwijs, durfkapitaal, ...).
- 3244

	Publieke sector		Private sector
Kennisgebruikers (vraag)	Overheden, universiteiten, ... Opleiding en onderwijs <i>bv. ICT-netwerken</i>	<i>bv. informatiediensten</i> <i>bv. publieke aanbestedingen</i>	Consumenten (markt van goederen en diensten) <i>bv. technologietransfer</i>
Kennisontwikkelaars (aanbod)	Overheden, universiteiten, ... Basisonderzoek	<i>uitwisseling van personeel</i>	Bedrijven Toegepaste O&O <i>bv. toegang tot durfkapitaal</i>

3245

3246 Die vier groepen kan/moet men “versterken”, t.t.z. hun capaciteit vergroten om te innoveren
 3247 (aanbod) en/of om innovatieve producten en diensten te gebruiken (vraag). Twee: men
 3248 kan/moet beleidsmatig werken aan de bruggen –interacties- tussen die actoren (bv. door te
 3249 werken aan uitwisseling van informatie, technologietransfer, innovatieve publieke
 3250 aanbestedingen, uitwisseling van personeel, ...). De suggestie is niet dat voor het maken van
 3251 bruggen steeds aparte organisaties worden ontwikkeld. Men kan evengoed de actoren
 3252 helpen om die bruggen zelf te maken.

3253 Volgens Foxon (2006) wordt met innovatiesystemen de nadruk gelegd op drie aspecten van
 3254 innovatieprocessen:

- 3255 ▪ innovatie verloopt langs systemische, dynamische en niet-lineaire processen, met
 3256 veelsoortige interacties tussen actoren.
- 3257 ▪ Het gaat niet om perfect geïnformeerde actoren (zoals in de neoklassieke theorie). Ze
 3258 worstelen ze met “bounded rationality” of begrensde rationaliteit, m.a.w. ze zijn beperkt in
 3259 hun mogelijkheden om informatie te vergaren, ze vallen voor beslissingen gedeeltelijk
 3260 terug op ervaringen, gewoontes, imitatie van anderen, verwachtingen over de toekomst.
 3261 Innovatieprocessen verlopen daardoor onzeker en de omgeving waarin actoren moeten
 3262 handelen, kan hen in belangrijke mate beïnvloeden.
- 3263 ▪ instituties, in de betekenis van allerlei vormen van regels, spelen een centrale rol in
 3264 stimuleren of verhinderen van innovatie.

3265 Het eerste punt legt de nadruk op netwerking, het tweede introduceert het belang van
 3266 leerprocessen binnen het netwerk. Leren, kennisproductie en verwerving zijn de belangrijkste
 3267 activiteiten die tot innovatie leiden (Saviotti, 1996). Andersen profileert een innovatiesysteem
 3268 als een lerend netwerk in een kenniseconomie (Andersen 2008).

3269 Sinds een aantal jaren wordt er gezocht naar een lijst van de functies die een doeltreffend
 3270 innovatiesysteem (TIS) moet verzekeren. Er circuleren verschillende lijstjes, die overigens
 3271 sterk op mekaar gelijken. Omdat ze een expliciete link leggen met systeeminnovatie en het
 3272 Multi-Level-Perspectief presenteren we hier de lijst van functies die werd opgesteld oor
 3273 onderzoekers van de Universiteit van Utrecht (Negro, 2007; Hillman et al., 2008).

3274

Streeksfuncties	Soorten gebeurtenissen
F1 Experimenteren door entrepreneurs	Projecten met een commercieel doel, demonstraties, uitbreiding portfolio's
F2 Kennisontwikkeling	Studies, labo-experimenten, pilots, onderzoeksprogramma's
F3 Kennisdifusie in netwerken	Conferenties, workshops, allianties tussen actoren
F4 Richting geven aan het zoekproces	Verwachtingen, beloften, beleidsdoelen, standaards, resultaten onderzoek
F5 Creëren van markten	marktregels, belastingvrijstellingen, gebeurtenissen die nichemarkten creëren
F6 Mobiliseren van middelen	Subsidieprogramma's
F7 Creëren van legitimiteit/Creatieve destructie	Lobbywerk, advies

3275

3276 Negro heeft deze benadering gebruikt om de ontwikkeling van biomassa-energietechnologieën in Nederland en Duitsland te bestuderen en vergelijken (Negro 2007).
 3277 Hillman et al. (2008) maakten een vergelijking tussen de ontwikkeling van biobrandstoffen
 3278 voor transport in Nederland en Zweden.
 3279

3280 De functies van het TIS moeten elk apart goed vervuld worden, maar als ze elkaar bovendien
 3281 versterken, ontstaan er terugkoppelingen die de doorbraak van de technologie of dienst meer
 3282 kans geven.

3283 De functiebenadering is bruikbaar om te zien welke factoren cruciaal zijn in die opbouw.
 3284 Opnieuw zal het daarbij gaan om een gedeelde verantwoordelijkheid tussen ondernemers,
 3285 andere actoren en de overheid. Uit het lopend onderzoek blijkt dat de overheid op
 3286 verschillende vlakken een rol kan spelen (Negro 2007, Hillman et al., 2008). Zo heeft ze bij
 3287 F4 "richting geven aan het zoekproces" een grote rol. Twijfelt de overheid en verandert ze
 3288 regelmatig haar doelstellingen, dan komt de technologie moeilijk van de grond of zakt ze
 3289 weer in elkaar. Creëert ze een duidelijk en stabiel kader met de nodige financiële
 3290 mechanismen, dan kan de technologie zich ontwikkelen. De tweede cruciale functie is F5
 3291 "marktcreatie", die noodzakelijk is om voorbij de ontwikkelingsfase te raken. Ook hier kan de
 3292 overheid een rol spelen, bijvoorbeeld door het introduceren van terugleververgoedingen aan
 3293 het elektriciteitsnet, of vormen van innovatief aanbesteden waar de overheid zelf vragende
 3294 partij is. Een overheid kan ook "additioneel beleid" voeren wanneer bepaalde systeemfuncties
 3295 niet of nauwelijks vervuld worden.

3296 Strategisch Niche Management

3297 Er loopt al een aantal jaren onderzoek naar het zogenaamd "Strategisch Niche Management"
 3298 (SNM), waarin men op basis van historisch onderzoek probeert te achterhalen wat het
 3299 succes of falen bepaald van een technologische niche die in een "vijandig" regime wil
 3300 doorbreken.

3301 In het SNM worden maatschappelijke experimenten gezien als drager van een niche.
 3302 Volgens Raven spelen daarbij drie processen een belangrijke rol (Raven, 2005):

3303 ▪ *"Ten eerste het uiten en vormen van verwachtingen. Actoren hebben verwachtingen over*
 3304 *de functionaliteit van een technologie; verwachtingen vormen de legitimatie om met de*
 3305 *technologie aan de slag te gaan die nog niet marktrijp is.*

3306 ▪ *Het tweede proces is het ontstaan van een sociaal netwerk rond een innovatie*

3307 ▪ *Het derde proces is leren. Leerprocessen vormen het kernproces in experimenten en*
 3308 *niche ontwikkeling. Leren zou vooral breed en diep moeten zijn. Breed leren verwijst naar*
 3309 *het leren op een groot aantal domeinen (techniek, gebruikers, maatschappelijke context,*
 3310 *industriële ontwikkeling, overheidsbeleid, regulering). Diep leren verwijst naar het leren*
 3311 *over onderliggende normen, regels en uitgangspunten."*

3312 Men kan zich o.a. beroepen op disciplines zoals Constructief Technology Assessment om
3313 een inschatting te maken van de maatschappelijke effecten van een technologie en deze
3314 inzichten vroegtijdig te integreren in het niche management. *"Hierbij zijn drie zaken*
3315 *belangrijk,"* meldt Raven. *"Ten eerste het vroegtijdig betrekken van alle relevante actoren in*
3316 *het ontwerpproces. Ten tweede het stimuleren van maatschappelijk leren en het anticiperen*
3317 *van mogelijke toekomstige effecten. Ten derde het stimuleren van reflexiviteit, d.w.z. het*
3318 *inzicht dat technologisch en maatschappelijk ontwerp onlosmakelijk met elkaar zijn*
3319 *verbonden."*

3320 De sociale netwerking en de leerprocessen kan men nog beschouwen als een intern proces
3321 binnen de niche, maar de verwachtingspatronen die cruciaal zijn bij de motivatie van
3322 betrokken actoren en de zoekrichting bepalen, kunnen onmogelijk losgekoppeld worden van
3323 de bredere context. *"Instabiliteit in het regime kan verwachtingen creëren of beïnvloeden op*
3324 *niche niveau, waardoor niche actoren nieuwe experimenten opzetten. Ten tweede kan*
3325 *instabiliteit regime actoren stimuleren om te participeren in niche ontwikkeling, omdat ze de*
3326 *techniek zien als een beloftevolle technologie. De participatie van regime actoren kan de*
3327 *beschikbare resources voor niche ontwikkeling vergroten".*

3328 Dat laatste bevestigt de kanttekeningen die gemaakt worden bij een TIS dat zich te eenzijdig
3329 op de interne werking van een niche richt. Markard en Truffer wijzen op de noodzaak om het
3330 Multi Level Perspectief en TIS als complimentair te bekijken (Markard & Truffer, 2008). Een
3331 TIS mag niet blind zijn voor de bredere context van transitie.

3332 Omgekeerd kan/moet men ook stellen dat de regime actoren zich pas zullen engageren als
3333 ze vaststellen dat de niche wel degelijk enige slagkracht heeft. Bij dat laatste kan evenwel
3334 een dilemma ontstaan.

3335 De slagkracht van een niche kan begrepen worden als de mate waarin men op kortere
3336 termijn successen kan boeken. Dit zou er evenwel toe leiden dat er enkel niches ontstaan die
3337 zich toeleggen op projecten met een vrij voorspelbare uitkomst. Als het gaat om beloftevolle
3338 technologie die past binnen een duurzame ontwikkeling, dan is dat op zich geen bezwaar.
3339 Maar men moet opletten voor een selectie die zich zou beperken tot demonstraties van
3340 gekende technologie.

3341 Bij systeeminnovatie wil men immers niet alleen demonstreren dat het vandaag werkt –
3342 binnen het huidige regime – maar wel hoe het zou kunnen werken in een toekomstige wereld.
3343 *"Experimenteren in de context van transitieprocessen wordt gekenmerkt door het zoeken,*
3344 *exploreren en ontdekken. Transitie-experimenten worden daarom gedefinieerd als*
3345 *praktijkexperimenten met een hoge potentiële bijdrage aan een transitieproces, maar ook een*
3346 *hoog risico als het gaat om toepasbaarheid in de wereld van nu. Transitie-experimenten zijn*
3347 *strategisch gekozen experimenten die leren over systeeminnovaties: de*
3348 *duurzaamheidsaspecten van alternatieve systemen, de mate waarin voorzien wordt in*
3349 *gebruikerswensen, de maatschappelijke acceptatie en condities van toepassing"* (Kemp &
3350 Van de Bosch, 2006).

3351 De risico's op falen, de onzekerheid over de uitkomst van dergelijke experimenten maken dat
3352 men vooraf moeilijk kan uitpakken met garanties inzake maatschappelijke validatie. Meer
3353 nog: bij aanvang is vaak nog onduidelijk wie er allemaal moet betrokken worden in het
3354 experiment, welke problemen zullen opduiken en mogelijks aanleiding geven tot uitbreiding
3355 van het team van betrokkenen, ... Het probleem is dan vaak dat het huidige regime daar
3356 zelden ruimte voor geeft. Het is wellicht niet toevallig dat juist binnen de sociale economie of
3357 binnen de socio-culturele sector initiatieven zoals voedselteams of kringloopcentra tot
3358 wasdom kunnen komen. Deze sectoren kunnen min of meer ontsnappen aan de criteria van
3359 een regime dat resultaat op korte termijn vraagt, dat selecteert op basis van garanties op
3360 succes. Een "entrepreneur" komt vandaag niet ver zonder sluitend businessplan.

3361 Systeeminnovatie is evenwel een creatief proces van combineren en hercombineren (met
3362 mensen en artefacten). Men moet dan ook ruimte krijgen voor creativiteit, processen die bij
3363 aanvang niet veel meer te bieden hebben dan een 'concept', de formulering van een
3364 uitdaging en een mogelijke piste, met als enige garantie dat het experiment leerrijk kan zijn,

3365 dat de betrokkenen ervaring opdoen als “heterogeen ingenieur” (netwerking) en deelnemen
3366 aan sociale leerprocessen.

3367 **4.2.5. Creatie van brede en transparante netwerken en participatieve processen**

3368 Doorheen het hele transitiediscours komt voortdurend het belang terug van brede en
3369 transparante netwerken die aan de transitie bouwen. De onderliggende reden heeft opnieuw
3370 te maken met de fundamentele kenmerken van transitie: hun complexiteit en onzekerheid,
3371 de multi-level en multi-fase aspecten, de vele actoren die betrokken zijn, de diversiteit aan
3372 dimensies waarin een transitie zich afspeelt (economisch, ecologisch, sociaal, institutioneel,
3373 cultureel). Enkel klassieke top-down sturing of een zuivere marktmechanismen schieten dan
3374 tekort, al kunnen ze wel niet onbelangrijke rol spelen zoals uit de discussie over niches blijkt.
3375 Net op het niveau van vernieuwende experimenten, uitbouw van niches, opzetten van
3376 projecten is een netwerkbenadering van belang. Om de kennisontwikkeling en
3377 kennisuitwisseling te realiseren die nodig is, om legitimiteit op te bouwen voor het
3378 veranderingsproces, om voldoende draagkracht te realiseren om innovaties voort te zetten,
3379 zijn brede en transparante netwerken nodig (Grin & Van Staveren 2007). De deelnemers
3380 daarin kunnen variëren van onderzoekers, bedrijven, investeerders en overheid tot
3381 maatschappelijke organisaties en burgers.

3382 Compleet nieuw is dat overigens niet. Zulke innovatienetwerken bestaan al langer dan
3383 vandaag (al zijn maatschappelijke organisaties en burgers zelden betrokken). Netwerking is
3384 zelfs een kerntaak van het huidige innovatiebeleid. Een korte schets van de ontwikkelingen in
3385 het innovatiebeleid is daarbij verhelderend. Men kan vaststellen dat met de jaren de
3386 “netwerking” steeds meer werd verbreed en verdiept.

3387 De geschiedenis van innovatiebeleid wordt vaak beschreven als een opeenvolging van
3388 generaties. Dit betekent niet zozeer dat men het ene beleidskader vervangt door een
3389 compleet nieuw model, maar wel dat er duidelijke klemtoonverschuivingen optreden (Den
3390 Hertog & Smits, 2004; Larosse, 2003; Zeeuwts, 2004). Het eerste generatie innovatiebeleid
3391 onderscheidde zich door de focus op technology-push, de visie dat innovatie gebaseerd is
3392 op een lineair proces en dat vooral het markfalen moest betreden worden door publieke
3393 investering in O&O. Het tweede generatie innovatiebeleid zet de systemische bril op en
3394 probeert middels netwerking greep te krijgen op de complexe interacties en terugkoppelingen
3395 tussen actoren, tussen wetenschap, technologie en innovatie. Het derde generatie
3396 innovatiebeleid zet innovatie op de agenda van alle beleidsdomeinen.

3397 Eerste generatie innovatiebeleid

3398 Begin jaren tachtig lanceerde de eerste Vlaamse regering de zogenaamde DIRV- campagne:
3399 “Derde Industriële Revolutie Vlaanderen”, die bij het grotere publiek vooral bekend werd door
3400 het tweejaarlijks evenement “Flanders Technology International” (FTI).

3401 DIRV werd geprofileerd als alternatief voor een structureel economisch beleid dat het steeds
3402 moeilijker kreeg om de traditionele industrieën zoals scheepsbouw, staal en textiel te
3403 verdedigen tegen het goedkopere aanbod van de globaliserende markt. Een traditionele
3404 sector zoals textiel kon weliswaar nog steeds een belangrijke werkverschaffer blijven – maar
3405 Vlaanderen moest het dan wel gaan zoeken in die segmenten die zich onderscheiden als
3406 “high tech”, gespecialiseerde producten voor veeleisende klanten, geavanceerde machines.
3407 We hebben geen grondstoffen maar wel hersens, zo werd herhaaldelijk betoogd, en dus
3408 moest Vlaanderen het daarmee doen.

3409 “*Het Vlaams industrieel beleid zal binnen een evenwichtig geheel van maatregelen gericht*
3410 *op herstructurering en versterking van bestaande en stimulering van nieuwe activiteiten, de*
3411 *klemtoon leggen op de noodzakelijke versnelde vernieuwing en expansie van industriële*
3412 *producten en productiemethoden met voldoende groeikansen”*⁴⁸. Nieuwe markten
3413 (waaronder milieutechnologie), nieuwe technologische ontwikkelingen (ICT, biotechnologie,

⁴⁸ <http://jisp.vlaamsparlament.be/docs/stukken/1983-1984/g227-2-.pdf> - DIRV-actie - Visie op een vernieuwd Vlaams industrieel beleid (Vlaamse Raad stuk 227 (1983-1984) - Nr. 2)

3414 ...) en de Vlaamse competenties ter zake waren de belangrijkste selectiecriteria bij het
3415 uitstippelen van innovatiestrategieën.

3416 DIRV was een zogenaamde technology-push strategie, die zich ent op de visie dat innovatie
3417 gebaseerd is op een lineair proces dat begint bij basisonderzoek en technologische
3418 ontwikkeling in geïsoleerde labo's die vervolgens hun 'ei' doorgeven aan de afdeling
3419 marketing. In het verlengde daarvan werd onderzoek en ontwikkeling (O & O) binnen het
3420 innovatiebeleid vaak gezien als de schakel die de meeste ondersteuning nodig had. Omdat
3421 de risico's private investeerders afschrikten, moest de overheid dat 'marktfalen' corrigeren en
3422 investeren in O & O.

3423 De FTI-beurzen moesten niet alleen de investeerders en buitenlandse afnemers verleiden,
3424 maar ook de jongeren ervan overtuigen dat men met een technische opleiding voor een
3425 veelbelovende loopbaan koos.

3426 De samenwerking tussen privaat en publiek onderzoek kreeg gestalte binnen centra zoals
3427 het IMEC (Interuniversitair Micro-Elektronica Centrum) – opgericht in 1985, spin-offs van
3428 universiteiten zoals Plant Genetic Systems (opgericht in 1985) en technologische
3429 onderzoeksprogramma's. Bij de oprichting van het IWT ("Vlaams Instituut voor de
3430 bevordering van Wetenschappelijk-Technologisch onderzoek in de industrie") in 1991 stond
3431 o.a. het beheer van vier programma's op het menu: biotechnologie, nieuwe materialen,
3432 energie technologie (VLIET en VLIET-bis), milieutechnologie. Het lijstje met
3433 'impulsprogramma's' werd steeds langer. De grootste actie in dit verband was, budgettair
3434 gezien, het Vlaams Impulsprogramma Milieutechnologie (VLIM) waarvoor middelen uit het
3435 MINA-fonds gebruikt werden. De universiteiten organiseerden in diensten voor
3436 technologietransfer en inter-universitaire structuren (na IMEC werd in 1995 het Vlaams
3437 Instituut voor Biotechnologie opgericht). In 1997 startte het HOBU-Fonds, specifiek gericht
3438 op de interactie tussen hogescholen en niet-technologiegedreven bedrijven, in het bijzonder
3439 de KMO's (later omgevormd en en verbreed tot het TETRA-Fonds).

3440 Tweede generatie innovatiebeleid

3441 In de jaren negentig groeide de overtuiging dat investeren in O&O niet volstond. Technology-
3442 push leidt niet automatisch tot economische groei. Men ging op zoek naar formules die de
3443 distributie en het gebruik van technologie konden bevorderen. Het "cluster-beleid"
3444 ontwikkelde transsectorale platformen die samenwerking beoogden op het vlak van
3445 onderzoek, marktontwikkeling en opleiding. De regering (economie administratie) ontwierp
3446 eerst zes clusters (textiel en kleding; landbouw, voeding en biotechnologie; milieu en
3447 chemie...), maar die top-down benadering kon geen succes forceren en werd in 1994
3448 vervangen door een bottom-up strategie die in 1998 uitmondde in de lancering van de
3449 "technologie valleien" (Flanders Drive, Flanders Graphics Valley en Flanders Multimedia
3450 Valley ...allen geïnspireerd door de –toen nog veelbelovende- Flanders Language Valley die
3451 op haar beurt de mosterd haalde bij Silicon Valley).

3452 Die initiatieven vertrouwden evenwel nog steeds sterk op investering in O&O. Pas in het
3453 innovatiedecreet van 1999 zien we een breuk met de eenzijdige technology-push-strategie.
3454 De verschuiving in visie op innovatieprocessen, die in de jaren negentig werd ingezet werd nu
3455 formeel verankerd in de taken van het IWT . De naam van het IWT veranderde in "Instituut
3456 voor de aanmoediging van Innovatie door Wetenschap en Technologie in Vlaanderen". In
3457 plaats van "wetenschaps- en technologiebeleid" sprak men nu over de ondersteuning van
3458 innovatieprocessen die niet langer als een lineair verhaal werden gezien, maar als een
3459 complexe interactie tussen tal van actoren, waarbij wetenschappelijke ontwikkeling evengoed
3460 gevolg als oorzaak kan zijn van dat proces. Een innovatiedeficit werd niet langer (uitsluitend)
3461 verklaard door marktfalen (gebrek aan investeringen in O&O), maar evengoed door
3462 systeemfalen, gebrekkige coördinatie tussen betrokken actoren. Netwerking werd het vitale
3463 aandachtspunt van het innovatiebeleid.

3464 *Cleantech*

3465 Eén van de recente producten van de netwerkstrategie is het Vlaamse Milieu- &
3466 energietechnologie Innovatie Platform (MIP); operationeel sinds 2005. Drie Vlaamse
3467 bevoegdheidsdomeinen (innovatie, leefmilieu, energie) bundelen hierbij hun actiemiddelen in
3468 samenwerking met alle relevante publieke en private actoren inzake Vlaamse milieu- en
3469 energietechnologie. Naast de betere inzet van 'reguliere' steunkanalen voor onderzoek en
3470 ontwikkeling werd er ook een Competentiepool Milieu- & Energietechnologie opgericht in de
3471 schoot van de Vlaamse Instelling voor Technologisch Onderzoek (VITO).

3472 *"Op korte termijn ligt de focus op het verbeteren van de eco-efficiëntie van bestaande*
3473 *processen en producten en het gebruik ervan... Op middellange termijn dient het onderzoek*
3474 *zich te richten op fundamentele verbeteringen en ontwikkeling van nieuwe processen en*
3475 *producten... Deze milieuvriendelijke technieken hebben niet alleen betrekking op individuele*
3476 *technologieën, maar ook op totale systemen, met inbegrip van kennisopbouw, ontwikkeling*
3477 *van technologieën, producten en diensten en de eraan verbonden beheersaspecten van*
3478 *procedurele en organisatorische aard. Het gaat dus niet enkel om de harde technologie, maar*
3479 *ook om de zachte, zoals beheerstechnieken. Op lange termijn dienen zowel de technologie*
3480 *als de maatschappelijke structuren en culturen fundamenteel en ingrijpend gewijzigd en*
3481 *aangepast te worden aan de noden van de toekomstige generaties met respect voor het*
3482 *milieu*"⁴⁹.

3483 Innovatieplatformen en -clusters gaan steeds meer combines aan met
3484 investeringsmaatschappijen.

3485 *"De vooruitzichten voor durfkapitaalinvesteringen in de cleantechsector zijn uitstekend. De*
3486 *vraag naar investeringen stijgt door de toenemende nood aan nieuwe, duurzame*
3487 *technologieën die het gebruik van natuurlijke grondstoffen optimaliseren en de impact op het*
3488 *milieu verkleinen. Voortdurende vernieuwing drukt de kosten voor schone technologie.*
3489 *Cleantechbedrijven worden volwassen, technologieën evolueren van de ontwikkelingsfase*
3490 *naar de commercialiseringsfase".* Aldus de investeringsmaatschappij GIMV die voor
3491 durfkapitaal een Cleantech-fonds beheert⁵⁰.

3492 De term cleantech (Clean Technology of Schone Technologie) wordt vandaag wereldwijd
3493 geassocieerd met durfkapitaal-fondsen (venture capital). Zij investeren in alternatieve
3494 energiebronnen, nieuwe materialen, saneringstechnieken, duurzaam bouwen, enzovoort. In
3495 de VS was cleantech in 2008 de snelst groeiende sector voor de zogenaamde risicodragende
3496 investering (financiering van nieuwe bedrijven, producten of diensten). Met 4 miljard dollar
3497 aan investeringen had men een groei van 54 procent ten opzichte van 2007 kunnen noteren.
3498 Dat meldde de Amerikaanse National Venture Capital Association in een enthousiaste reactie
3499 op het voornemen van president Obama om de ontwikkeling van schone energie te
3500 ondersteunen⁵¹.

3501 Op 27 maart 2009 lanceerden de Universiteit Hasselt en de Investeringsmaatschappij voor
3502 Limburg (LRM) het Cleantech Platform⁵². Samen met de partners Provincie Limburg, de
3503 Associatie Universiteit-Hogescholen Limburg, KHLim, VITO, K.U.Leuven, Capricorn
3504 Cleantech Fund en Innovatiecentrum Limburg is een denktank opgericht en zijn 6 "do-tanks"
3505 geïnstalleerd. Een "do-tank" bestaat uit een aantal inhoudelijke experts (onderzoekers of
3506 overheid), investeerders en bedrijven die samengebracht worden rond specifieke thema's.
3507 Binnen iedere "do-tank" wordt er door interacties van de verschillende partijen op zoek
3508 gegaan naar zinvolle cleantech technologieën, kennis en/of projecten. Voorlopig werden
3509 volgende "do-tanks" gedefinieerd: Sanering en energieproductie; CO2-opslag en
3510 energieproductie; Slimme energieproductie en -vraag; Energie + (ge)bouwen; Materialen,
3511 afval & recyclage; Duurzaam transport en logistiek.

⁴⁹ www.mipvlaanderen.be

⁵⁰ www.gimv.com – GIMV, vroeger bekend als 'Gewestelijke Investeringsmaatschappij voor Vlaanderen', maar vandaag gewoon 'Gimv'. In het Cleantech-fonds zitten zowel Belgische als buitenlandse bedrijven zoals Ceres (agrobiotechnologie - www.ceres-inc.com), Oree (efficiënte LED-modules voor platte verlichting- www.oree-inc.com), Greenpeak (zuinige draadloze datacommunicatietechnologie - www.greenpeak.com), Bioro (biodiesel - www.bioro.com) en Electrawinds (groene energie - www.electrawinds.be)

⁵¹ www.nvca.org - National Venture Capital Association (NVCA) - 24 maart 2009 – "Venture Capital Industry Joins President Obama In Support of Investing in Clean Energy Economy"

⁵² www.cleantechplatform.be – Cleantech Platform

3512 Het onderzoek naar het potentieel van de groene chemie levert behoorlijk veel voer voor
 3513 Vlaanderen, een gewest met een internationaal gewaardeerde reputatie inzake
 3514 biotechnologie. Sinds eind 2003 verenigt FlandersBio - als biotech cluster - tientallen
 3515 industriële en academische biotech-spelers in Vlaanderen⁵³. Onder andere het Vlaams
 3516 Interuniversitair Instituut voor Biotechnologie (VIB) stond aan de wieg van dit initiatief⁵⁴. De
 3517 "Ghent Bio-energy Valley" richt zich specifiek op industriële biotechnologie⁵⁵. Eind 2008
 3518 hebben Europa, Vlaanderen en Nederland binnen het kader van een Interreg IV-project de
 3519 krachten gebundeld om €21 miljoen aan Bio Base Europe toe te wijzen. Het grootste Interreg-
 3520 project dat ooit is toegewezen aan de grensregio Vlaanderen-Nederland, is een
 3521 samenwerkingsverband tussen Ghent Bio-Energy Valley en Biopark Terneuzen (en hun
 3522 respectievelijke stakeholders). Bio Base Europa zal onderzoeks- en opleidingsfaciliteiten voor
 3523 bioprocessen bouwen "om de ontwikkeling van een duurzame biogebaseerde economie in
 3524 Europa te versnellen"⁵⁶.

3525 De groene chemie bouwt niet alleen op een mix van verschillende wetenschappelijke
 3526 disciplines, maar gaat ook cross-sectoraal. Men spreekt dan ook over coalities tussen
 3527 landbouw, agroverwerkende industrie en chemische industrie, bijvoorbeeld bij het
 3528 ontwikkelen en telen van speciale gewassen. In een rapport van de Europese
 3529 biotechnologiesector wordt gepleit voor een harmonisering van verschillende
 3530 beleidsdomeinen die raakpunten hebben met de industriële biotechnologie: innovatiebeleid,
 3531 energiebeleid, ...landbouwbeleid. Men vroeg de aanstelling van een Knowledge-Based Bio-
 3532 Economy Coordinator die -middels een Taskforce op Europees niveau - sturing kan geven
 3533 aan de activiteiten in verschillende departementen van de Europese Commissie, en de
 3534 activiteiten in verschillende lidstaten kan coördineren⁵⁷.

3535 De platform- of clusterformule is vandaag een internationale standaard, maar tegelijk worden
 3536 er nog tal van gebreken – 'systeemfouten' - in erkend. De netwerken kunnen nog beter.

3537 Derde generatie innovatiebeleid

3538 In de alomvattende innovatiestrategie van de Europese Commissie⁵⁸ werd erop gewezen
 3539 dat innovatieondersteunende hulpmiddelen en instrumenten consequent en strategisch
 3540 moeten worden gebruikt en dat de vraag daarbij de drijvende factor moet zijn. Ook uit het
 3541 verslag over de totstandbrenging van een innovatief Europa ("Creating an Innovative
 3542 Europe"⁵⁹), het verslag over het concurrentievermogen van de EU 2006⁶⁰ en het overleg
 3543 met de belanghebbenden komt naar voren dat Europa gericht moet streven naar de
 3544 ontwikkeling van innovatievriendelijke markten, zodat innovaties veel gemakkelijker op de
 3545 markt kunnen worden gebracht. De overheid wordt daarbij als "launching customer"
 3546 geprofileerd.

3547 In 2006 – bij de 15de verjaardag van het IWT achtte men de missie-omschrijving van het
 3548 innovatiedecreet van 1999 al voorbijgestreefd. "Steun aan kennisontwikkeling en
 3549 kennisdiffusie zal, naar de toekomst, de missie van het IWT omvatten, ook als het louter niet-
 3550 technologische kennisactiviteiten betreft. Meer nog, ook steun aan innovatie met een 'primair
 3551 maatschappelijke finaliteit' kan aan het IWT opgedragen worden"⁶¹. Het IWT startte met de
 3552 uitwerking van "Innovatief aanbesteden" en het uitrollen van concrete innovatiesamenwerking

⁵³ www.flandersbio.be – FlandersBio

⁵⁴ www.vib.be - VIB (het Vlaams Instituut voor Biotechnologie) is een onderzoeksinstituut dat 1100 mensen tewerkstelt. VIB's belangrijkste doel is om met behulp van gentechnologisch onderzoek vernieuwende basiskennis over de normale en abnormale of pathologische processen in een cel, orgaan en organisme (mens, plant en micro-organisme) te verwerven.

⁵⁵ www.gbev.org – Ghent Bio-Energy Valley (GBEV) is een Publiek Private Samenwerking met als publieke actoren de Universiteit Gent, de stad Gent, het Havenbedrijf Gent en de Provinciale Ontwikkelingsmaatschappij Oost-Vlaanderen

⁵⁶ www.biobaseeurope.eu

⁵⁷ http://www.europabio.org/TPWhite/policy_agenda_web.pdf - EuropaBio (European Association for Bioindustries) (2006) Industrial Biotechnology Policy Agenda for Europe

⁵⁸ COM(2006) 502 definitief van 13.9.2006

⁵⁹ http://ec.europa.eu/invest-in-research/action/2006_ahogroup_en.htm -

⁶⁰ Conclusies van 4 december 2006 over innovatiebeleid en concurrentievermogen

⁶¹ www.iwt.be – Speurgids 2006 – 15 jaar IWT

3553 met andere beleidsdomeinen, zoals bijv. bij het MIP (Innovatieplatform voor energie en
3554 milieutechnologie)".

3555 Met dat laatste zet men nog een paar passen in de richting van het zogenaamde
3556 innovatiebeleid van de derde generatie. Het derde generatie innovatiebeleid zet innovatie op
3557 de agenda van alle beleidsdomeinen. Niet alleen het economisch beleid kan er bij winnen,
3558 maar alle domeinen die willen tegemoet komen maatschappelijke noden: onderwijs,
3559 gezondheidszorg, mobiliteit en milieu ... duurzame ontwikkeling.

3560 Een goeie waarnemer zal wellicht opmerken dat beleidsdomeinen zoals milieu of mobiliteit al
3561 geruime tijd voer leverden voor innovatie. Er is evenwel een verschil tussen een paar acties
3562 ter zake die worden opgenomen in een beleidsplan, en een duidelijke positionering van de
3563 overheid als onderdeel van de innovatiesystemen –de netwerken – waarin de
3564 innovatieprocessen zich afspelen. Niet alleen omdat openbare aanbestedingen in de EU
3565 meer dan 10 procent van het BNP vertegenwoordigen en men met een innovatief
3566 aanbesteden behoorlijk wat ruimte kan geven aan nieuwe producten en diensten. Naast de
3567 overheid als "launching customer", is er ook een overheid die oplossingen moet vinden voor
3568 prangende maatschappelijke problemen: klimaatsverandering, mobiliteit, vergrijzing, ...

3569 Exemplarisch voor derde generatie innovatiebeleid is bijvoorbeeld de Vlaamse
3570 "inhaaloperatie voor de scholenbouw". Terwijl alle nieuwe scholen een strenge energienorm
3571 moeten handhaven, wordt ook geïnvesteerd in de bouw van een aantal passiefscholen. Zo
3572 geeft men experimenteer-ruimte aan de toepassing van de passiefhuis-standaard in grotere
3573 publieke gebouwen⁶².

3574 Transitiemanagement

3575 Het derde generatie innovatiebeleid biedt alvast een betere omgeving voor
3576 transitiemanagement, dan de oudere generaties. De betrokkenheid van alle beleidsdomeinen
3577 in innovatieprocessen is immers een voorwaarde voor transitie. Maar het derde generatie
3578 innovatie beleid kan blijven steken bij de ontwikkeling van niches, die weliswaar elk op zich
3579 nuttig kunnen zijn, maar daarom nog niet een regime-wissel forceren.

3580 Men kan overigens vaststellen dat het innovatiebeleid vandaag in de praktijk nog zeer sterk
3581 gericht is op de ontwikkeling van technologische niches, of een groep niches in een (trans-
3582)sectorale cluster . Men ziet alsnog geen bredere beleidsstrategieën waarin men
3583 verschillende niches wil doen accumuleren in een regimewissel. Die accumulatie sluit men
3584 niet uit, maar ze wordt als een extern proces beschouwd, waar men eventueel op inspeelt
3585 maar zelf geen sturing aan geeft. Dit kan veranderen als men effectief het innovatiebeleid
3586 steeds meer wil afstemmen op maatschappelijke doelen en verschillende beleidsdomeinen
3587 gaat betrekken in het innovatiebeleid, een ambitie die steeds vaker opduikt in
3588 innovatiebeleidsdocumenten.

3589 De literatuur over systeeminnovatie toont de consequenties: nichemanagement moet
3590 ingebed worden in transitiemanagement. Dat betekent in eerste instantie een verbreding van
3591 de netwerken en een verdieping van leerprocessen. Eén niche verandert het systeem niet.
3592 Men hanteert een strategie van het werken in meerdere complementaire niches. Dit is een
3593 voorwaarde om te mogen stellen dat de experimenten niet alleen leerrijk zijn voor de direct
3594 betrokkenen, maar dat de ervaring ook gedeeld wordt met de collega's van andere
3595 experimenten (niches) en dat de grotere groep daardoor een proces van maatschappelijke
3596 verandering in gang kan zetten.

3597 De slagkracht van een niche wordt dan niet (uitsluitend) bepaald door het feit dat ze op korte
3598 termijn een succesvol product op de markt kan zetten, maar evenzeer door het feit dat ze een
3599 leerrijke omgeving biedt waarin nieuwe wegen worden verkend en geopend. Men werkt dus
3600 met een portfolio van experimenten waarvan sommigen kunnen falen en andere kunnen
3601 lukken.

---

⁶² www.onderwijs.vlaanderen.be/energie/passief-bouwen.htm

- 3602 Transitieprocessen breken door vanuit een samenspel tussen ontwikkelingen op landschap-, regime
3603 en nicheniveau. Het is niet omdat er een radicaal afwijkende niche aanwezig is, dat deze
3604 zomaar doorbreekt. Er moet voldoende druk zijn op het regime – ofwel omwille van interne
3605 contradicties in het regime, ofwel omwille van externe landschapsdruk – opdat er zich
3606 “windows of opportunity” openen waarin vernieuwing kan plaatsvinden.
- 3607 Transitieprocessen spelen zich af over langere termijn en in meerdere fasen. In elk van die
3608 fasen zijn andere processen aan het werk. Processen die op nicheniveau van groot belang
3609 zijn, betreffen onder meer opbouw van kennis en netwerken, stabilisering van regels en van
3610 een dominant design.
- 3611 Men moet dus ook voor de niches verschillende omstandigheden onderscheiden. Ze kunnen
3612 in een verkennende fase zitten, in een fase waarin ze synergieën kunnen aangaan met
3613 andere niches, of in een fase waarin zich een “window of opportunity” voordoet.
- 3614 Overigens moet men er rekening mee houden dat een niche weliswaar een radicale innovatie
3615 kan beogen, maar dat die innovatie – na de lancering – nog voorwerp kan worden van
3616 voortdurende incrementele verbeteringen. Er kunnen varianten ontstaan, eventueel
3617 aangepast aan verschillende, doelgroepen
- 3618 Niche management is volgens Kemp en Grin dan ook maar één component van een breder
3619 transitie management dat vier krachtlijnen omvat:
- 3620 ▪ Tracht de druk op het bestaande regime te vergroten om een transitie kansen te geven
3621 en vensters te openen voor niches. Maatschappelijke groepen en experts spelen hierin
3622 vaak een rol, waarbij landschapsfactoren (zoals klimaatverandering, economische crisis
3623 etc.) aangegrepen kunnen worden, net als interne regimecontradicties.
  - 3624 ▪ Stimuleer processen van niche-ontwikkeling, bijvoorbeeld via de toepassing van
3625 strategisch niche management (SNM). Werk aan de maturiteit van niches door in te
3626 zetten op kennisopbouw en netwerking. De rol van niet-technologische factoren is
3627 minstens even belangrijk als de technologie.
  - 3628 ▪ Probeer koppelingen te leggen tussen ontwikkelingen, actoren, systemen, regels van de
3629 verschillende niveaus. Een niche breekt niet zomaar door, maar moet bijvoorbeeld
3630 kunnen profiteren van de interesse van regime-actoren.
  - 3631 ▪ Omwille van padafhankelijkheden, de lange termijn die een transitie vraagt, de vele
3632 betrokken actoren, de onzekerheden, zal een vorm van reflexieve sturing nodig zijn:
3633 beleid en andere actoren zullen moeten wennen aan het idee dat de “juiste” lijn niet van
3634 bij het begin vastligt, maar dat er voortdurend leerprocessen nodig zijn, bijsturingen die
3635 daaruit volgen, een institutionele organisatie die daarmee moet kunnen omgaan en
3636 flexibel moet zijn
- 3637 In Nederland is de afgelopen jaren al veel geïnvesteerd in de duiding van de competenties
3638 die men moet kunnen verenigen in een transitieplatform (arena) en haar niches. We citeren
3639 hier uit een rapport dat de ervaringen en inzichten samenvat van Nederlanders die de
3640 afgelopen jaren betrokken waren in transitieprojecten (Andringa & Weterings, 2006).
- 3641 Zij spreken over een transitieprofessional (of groep van professionals) die verschillende
3642 rollen moet kunnen vervullen:
- 3643 ▪ **de onderzoeker** met primaire aandacht voor kennis in de vorm van ideeën,
3644 ontwikkelingen en informatie. Typerende activiteiten zijn het verzamelen van beschikbare
3645 informatie en de uitvoering / begeleiding van probleemanalyses en verkenningen.
  - 3646 ▪ **de manager** met primaire aandacht voor organisatie en resultaat: het bereiken van
3647 beoogde resultaten binnen de gestelde tijd en met de beschikbare middelen. Typerende
3648 activiteiten zijn (budget)planning en voortgangsbewaking, taakverdeling binnen het team,
3649 agenderen en voorzitten van teamoverleg.
  - 3650 ▪ **de groepswerker** met primaire aandacht voor kwaliteit van de samenwerking en het
3651 optimaal tot hun recht komen van leden van de groep. Typerende activiteiten zijn
3652 begeleiding van procesevaluaties, communicatie en leerprocessen binnen de groep.

3653 ▪ **de netwerker** met primaire aandacht voor aansluiting bij de externe omgeving.
3654 Typerende activiteiten zijn externe communicatie, lobby en het scouten van verwante
3655 initiatieven.

3656 ▪ **de vernieuwer** met primaire aandacht voor creativiteit en het openen van nieuwe wegen.
3657 Typerende activiteiten zijn visievorming, 'out of the box' denken en het aanjagen van
3658 nieuwe ideeën.

3659 "Een effectief transitieteam is in staat om de rol van onderzoeker (wat is er allemaal te weten
3660 ?) te combineren met die van manager (nu weten we genoeg !) en die van groepswerker (zijn
3661 we het eens over wat belangrijk is ?). Bovendien geeft een effectief transitieteam ruim baan
3662 aan de vernieuwer ('het kan echt anders') terwijl tegelijkertijd de netwerker het contact met de
3663 omgeving kan vasthouden ('lopen we niet te ver voor de troepen uit'). De kracht zit dus juist in
3664 de combinatie van rollen."

3665 Men moet een transitieplatform ("arena") kunnen samenstellen waarin een brede groep van
3666 maatschappelijke actoren wordt betrokken (mensen uit bedrijfsleven, van diverse
3667 kennisinstellingen en van maatschappelijke organisaties). "Deze mensen zijn niet aangezocht
3668 als belangenvertegenwoordiger van hun organisatie, maar vanwege hun ervaring en gezag in
3669 uiteenlopende netwerken in de samenleving. Zo'n breed samengesteld transitieteam fungeert
3670 feitelijk als een knooppunt van netwerken, wat opnieuw het belang van de rol van netwerken
3671 in transities onderstreept".

3672 Binnen deze groep moet men volgende competenties kunnen waarmaken:

- 3673 ▪ oppakken van de mogelijkheden die zich voordoen ("opportunity competences")
- 3674 ▪ mensen en groepen met elkaar kunnen verbinden ("relationship competences")
- 3675 ▪ "door door doorvragen" (probleem analyse) en andere dan gebaande paden zoeken
3676 ("conceptual competences")
- 3677 ▪ concrete resultaten kunnen bereiken ("organising competences") .
- 3678 ▪ het lange termijn doel kunnen vertalen in korte termijn activiteiten, rekening houdend met
3679 mogelijkheden die zich voordoen ("strategic competences")
- 3680 ▪ het lange termijn doel vasthouden, vasthoudend zijn en doorzetten ("commitment
3681 competences")

3682 Hieruit worden aanbevelingen afgeleid voor de samenstelling van een transitieteam:

- 3683 ▪ benut diversiteit: let op individuele voorkeursrollen en creëer een team dat zijn kracht kan
3684 halen uit de combinatie van complementaire teamrollen
- 3685 ▪ kies bij voorkeur teamleden die meerdere rollen kunnen vervullen, zodat zij zich kunnen
3686 aanpassen aan verschillende situaties en fasen in het transitieproces
- 3687 ▪ zorg voor voldoende 'netwerkers' in het team die volop de ruimte krijgen om aansluiting te
3688 leggen met netwerken in de omgeving: van 'buiten naar binnen' en van 'binnen naar
3689 buiten'
- 3690 ▪ stel bij voorkeur een transitieteam samen met leden vanuit uiteenlopende
3691 maatschappelijke organisaties. Een team met zo'n diverse samenstelling is in een
3692 uitstekende positie om knooppunt te vormen van verschillende netwerken
- 3693 ▪ let bij de samenstelling van een transitieteam erop dat domeinkennis én transitiekennis
3694 vertegenwoordigd zijn. Domeinkennis op zichzelf is niet doorslaggevend, maar
3695 transitiekennis alleen is ontoereikend om een gezaghebbende rol te spelen in een
3696 transitieproces.

3697 Volgens Grin & Weterings (2005) zijn vijf clusters van competenties vitaal en karakteristiek
3698 voor systeeminnovaties en transities. Gecombineerd met de inzichten van ervaren
3699 transitieprofessionals uit de praktijk levert dit de volgende competentieclusters op:

- 3700 ▪ Patronen herkennen: de competenties die nodig zijn om hardnekkige, complexe
3701 problemen te ontrafelen en onderliggende structuren en mechanismen zichtbaar te
3702 maken
- 3703 ▪ Heroriënteren: competenties die nodig zijn om aan bestaande praktijken te ontsnappen
3704 en vernieuwende toekomstvisie te ontwikkelen, met gebruik van (o.m.)
3705 scenariomethodieken en toekomstbeelden
- 3706 ▪ Experimenteren: competenties die nodig zijn om vernieuwende netwerken en
3707 handelingsbekwame allianties te vormen gericht op realisatie van systeeminnovatieve
3708 experimenten in niches
- 3709 ▪ Verankeren en opschalen: competenties die nodig zijn voor verankering van de lessons
3710 learned in niche-experimenten in relevante netwerken en subsystemen, door verbreding
3711 en opschaling van niche-experimenten
- 3712 ▪ Monitoren: competenties om transitie-initiatieven al doende te observeren en
3713 participanten te ondersteunen bij reflectie op en leren uit de eigen praktijk in
3714 wisselwerking met de externe dynamiek, teneinde de initiatiefnemers in staat te stellen
3715 hun initiatieven optimaal te richten.

3716 In aanvulling op deze vijf competenties wordt een overkoepelende competentie toegevoegd:

- 3717 ▪ Transitie management: competenties om transitieprocessen te richten en te begeleiden,
3718 onder meer de opbouw van een transitiearena, het kunnen overzien, organiseren en
3719 verbinden van processen van probleemstructurering, visievorming, alliantievorming en
3720 monitoring. Maar ook gaat het hier om het vermogen om in te spelen op de wisselwerking
3721 tussen diverse schaalniveau's en de creatieve spanning tussen theorie en praktijk. In
3722 feite is dit een metacompetentie boven op de eerstgenoemde vijf competenties.

3723 In de Nederlandse transitieliteratuur is men blijkbaar sterk gefixeerd op de competenties van
3724 personen, maar men kan dit evengoed begrijpen als de kwaliteiten van een goed netwerk dat
3725 transitie in goede banen moet kunnen leiden. In het verlengde daarvan zouden die
3726 kwaliteiten uiteindelijk kunnen vertaald worden als de functies van een innovatiesysteem op
3727 socio-technisch niveau.

3728 **4.2.6. Integrale benadering van systemen**

3729 Transitiestudies stellen evenwel dat veranderingen in socio-technische systemen enkel
3730 begrepen kunnen worden vanuit de inbedding van technologie in maatschappelijke instituties,
3731 dagelijkse praktijken en gewoonten, en culturele opvattingen. Het gaat om een wisselwerking:
3732 de technologie geeft vorm aan de maatschappij, maar de maatschappij geeft ook vorm aan
3733 de technologie. Om verandering te begrijpen en te analyseren, moet bijgevolg gekeken
3734 worden naar een hele reeks van elementen en hun onderlinge relaties: technologie,
3735 wetenschap, infrastructuur, productie- en bevoorradingsnetwerken, markten, regulering,
3736 gebruikerspraktijken, culturele betekenissen, de actoren en netwerken die het systeem
3737 dagelijks doen draaien en reproducen, de uitgesproken en onuitgesproken regels en
3738 denkkaders die die actoren hanteren, enzovoort.

3739 Hoewel dit inzicht correct is, blijkt uit de praktijk van transitiestudies en transitie management
3740 (vooral in Nederland) dat de focus toch nog zeer technologisch is, zij het vanuit een ruime
3741 inbedding. Er ligt hier dus nog een groot en nauwelijks ontgonnen veld open, zowel voor
3742 studie als voor concrete acties op het terrein. De Vlaamse transitieprocessen rond duurzaam
3743 wonen en bouwen (DuWoBo) en duurzaam materialenbeheer (Plan C) geven hier alvast het
3744 goede voorbeeld door initiatieven te ontwikkelen rond o.a. nieuwe woonvormen en levendige
3745 woonkernen (DuWoBo) en rond product-dienstcombinaties en verantwoordelijke
3746 consumenten (Plan C). (Zie deel 5)

3747 Meer algemeen kan uit de transitie benadering afgeleid worden dat de overgang naar een
3748 koolstofarme economie niet alleen technologisch-economisch zal zijn, maar minstens even
3749 sterk sociaal, institutioneel en cultureel zal zijn. Het zal bijna onvermijdelijk gepaard gaan met
3750 een andere kijk op wat een welvarende maatschappij is (Jackson 2009). Heel wat
3751 verschillende levensstijlen blijven dan mogelijk, maar allicht zullen burgers nieuwe routines

3752 ontwikkelen en andere opvattingen over wat een goed leven is, bedrijven zullen op zoek gaan
3753 naar nieuwe business modellen, andere instituties zullen mee vorm geven aan de
3754 maatschappij. Naast de grote rol die er voor de bekende innovatieactoren is in een transitie,
3755 opent zich hier ook duidelijk een rol voor bijvoorbeeld de sociale economie, organisaties in de
3756 socio-culturele sector en burgerinitiatieven. In de transitie zal het beleid mee moeten
3757 veranderen, door werk te maken van beleidsintegratie tussen domeinen en door nieuwe
3758 werkvormen te ontwikkelen.

3759 Dit alles heeft ook consequenties voor bestaande innovatiebenaderingen. Om in een
3760 transitiecontext relevant te blijven, lijkt een herdefiniëring van innovatietheorie en
3761 innovatiebeleid nodig op minstens drie terreinen: van innovatie hoofdzakelijk in functie van
3762 economische groei naar innovatie ingeschreven in de oplossing van veel ruimere
3763 maatschappelijke vragen; van innovatie die hoofdzakelijk gedacht wordt in termen van
3764 technologische oplossingen naar evenwicht tussen technologische, institutionele en sociaal-
3765 culturele innovaties; van proces- en productinnovatie naar systeeminnovatie.

3766 Integrale benadering

3767 Is het toeval dat men in het kader van integraal waterbeheer de brede samenhang van
3768 fysieke en sociale componenten in kaart bracht en tot voorwerp van beheer heeft gemaakt?
3769 *“Integraal waterbeheer moet vertrekken van het principe duurzame ontwikkeling, waarbij de*
3770 *duurzaamheid niet enkel slaat op ecologische aspecten, maar ook op de samenhang met*
3771 *economische en sociale aspecten... integraal waterbeheer is niet denkbaar zonder de*
3772 *betrokkenheid van al de mogelijke actoren, waaronder de waterbeheerders, de*
3773 *maatschappelijke sectoren, de doelgroepen en uiteindelijk individuele burgers”*⁶³.

3774 Hier gaat het om een multifunctioneel systeem dat meerdere behoeften (varen, drinken,
3775 koelen, afvoer, ...) en verschillende sectoren moet bedienen. De innovaties die men binnen
3776 het integraal waterbeheer wil bewerkstelligen, zijn evenwel niet uitsluitend technisch van
3777 aard. Integendeel: de eerste innovatie lag juist op het organisatorische vlak, inclusief het
3778 schrijven van een gepast kaderdecreet, de creatie van overlegorganen, het verdelen van
3779 taken, het opstarten van beleidsondersteunend onderzoek, enzovoort. Bij integraal
3780 waterbeheer wil men ook de conflicten beheersen die optreden tussen verschillende
3781 gebruikers van het water (Desmyter, 1998). Men brengt dan ook het gehele multifunctionele
3782 watersysteem in kaart, met alle gebruikers.

3783 Integraal waterbeheer kon zich bij aanvang nog niet laten inspireren door het onderzoek naar
3784 transities en systeeminnovatie. Het laatste is immers van jongere datum. Bij integraal
3785 waterbeheer is het systeem dat men beheert omlijnd op basis van de probleemdefinitie en
3786 men heeft alle componenten opgenomen die relevant zijn in die probleemperceptie, dus ook
3787 alle aspecten die kunnen bijdragen tot de oplossing daarvan. Transities kan men slechts
3788 begrijpen als men het socio-technisch systeem dat men observeert breed genoeg afbakt.
3789 Het mag ons niet verassen dat in bij integraal waterbeheer, zoals bij transitie management,
3790 een socio-technisch systeem viseert, breed genoeg om een integrale analyse mogelijk te
3791 maken. De dynamiek begrijpen en die vervolgens willen sturen zijn keerzijden van dezelfde
3792 medaille⁶⁴.

3793 Men kan dus vaststellen dat men in het onderzoek naar transitiebeleid en systeeminnovatie
3794 een analytisch kader ontwikkeld dat aansluit bij denkkaders die reeds in het verleden werden
3795 ontwikkeld met het oog op integraal beheer waarin een brongerichte aanpak en
3796 conflictresolutie mogelijk wordt. Het transitieonderzoek heeft evenwel kennis aangeboord die
3797 zelden of niet werd gebruikt binnen integrale beleidskaders: kennis uit de evolutionaire
3798 economie, historisch en sociologisch onderzoek naar de ontwikkeling van technologie, de
3799 studie van innovatieprocessen, ... De beschrijving van transities in termen van niches, regime
3800 en landschap is gebaseerd op ervaringen uit het verleden, ze duidt de gang van zaken, los
3801 van de vraag of die ontwikkeling duurzaam is of niet. Het beschrijft de dynamiek die men

⁶³ Vlaams Integraal Wateroverleg Comité, Instituut voor Milieukunde – Universiteit Antwerpen (1999), Integraal waterbeheer in Vlaanderen: concept, methodologie en structuren, VIWC, Brussel.,

⁶⁴ Jan Rotmans stelt overigens vast dat de evolutie in het waterbeheer in Nederland ook beschreven worden als een 'regimewissel' (Rotmans, 2003).

3802 wil/moet sturen. Men kan binnen dit kader een SWOT maken, de sterkten en zwakten binnen
3803 het regime bepalen, de opportuniteiten en bedreigingen in het landschap en nieuwe niches
3804 duiden.

3805 De integrale benadering werd in het verleden vaak samengevat als het streven naar een
3806 evenwicht tussen sociale, ecologische en economische resultaten (de zogenaamde triple
3807 bottom line: People, Planet, Profit⁶⁵). Hiermee wordt in feite gezegd men met alles moet
3808 rekening houden en dat "alles" kan dus worden onderverdeeld in categorieën. De drie
3809 vermelde categorieën kunnen helpen bij de opmaak van een multicriteria-evaluatie van een
3810 systeem of verschillende innovatie-opties, maar ze worden slecht toegepast als men de
3811 planning gaat opstellen als een bundeling van ecologische, sociale en economische acties.
3812 Duurzame ontwikkeling wordt dan herleid tot een container van ingrepen die elk op zich
3813 verdedigbaar zijn, maar niet noodzakelijk een coherente samenhang vertonen.

3814 In de literatuur over het maatschappelijk verantwoord ondernemen (en ethisch beleggen),
3815 wordt de toepassing van de triple bottom line vaak geoperationaliseerd middels de
3816 stakeholder-benadering. Een bedrijf houdt dan niet alleen rekening met de aandeelhouders
3817 (shareholders), maar met allen die geraakt worden door beslissingen (werknemers,
3818 omwonenden, toekomstige generaties ... aandeelhouders). In dit kader kan men een
3819 participatieve besluitvorming organiseren, t.t.z. met inspraak van alle belanghebbenden. Eén
3820 bepaalde stakeholder kan in principe overigens zowel ecologische, sociale als economische
3821 wensen hebben. Die benadering vinden we ook terug bij het integraal waterbeheer.

3822 Bij transitie management is een stakeholderbenadering aangewezen, tenminste wanneer men
3823 een stevig draagvlak wil vinden en alle potentiële krachten wil mobiliseren. Toch willen we
3824 hier noch een paar voorzetten geven met betrekking tot de invulling van het sociale luik, en
3825 de interpretatie van het economische luik (in de veronderstelling dat ecologische criteria
3826 voldoende gekend zijn). Men kan immers pleiten voor het ontwikkelen van indicatoren
3827 waarmee de evolutie van socio-technische systemen wordt opgevolgd. De opdeling van
3828 indicatoren volgens categorieën sociaal, ecologisch en economisch is dan een mogelijkheid,
3829 maar die indeling is minder belangrijk dan de inhoud. Wat de sociale inhoud betreft kan men
3830 zich laten inspireren door het concept 'sociale inclusie'. Wat betreft economische indicatoren
3831 zal men verder moeten kijken dan klassiekers zoals tewerkstelling of export.

3832 *Sociale inclusie*

3833 Systeeminnovatie en transitie management werden in Nederland beleidsmatig gelanceerd
3834 middels het milieubeleidsplan van 2001. Ook in Vlaanderen werden de eerste concrete
3835 initiatieven gelanceerd door milieuadministraties (LNE en OVAM). Als men binnen het
3836 milieubeleid deze strategie omarmt, dan heeft dat niet alleen te maken met het feit dat
3837 systeeminnovatie ambitieuze milieudoelstellingen nastreeft. De strategie bevat een aantal
3838 kenmerken die in milieubeleidskringen al langer op het verlanglijstje stonden. Men zocht een
3839 kader waarin een lange termijn strategie kan ontwikkeld worden en een integrale benadering
3840 wordt gegarandeerd. In hoeverre leent dit kader zich voor de behandeling van sociale
3841 vraagstukken?

3842 Op de sociale agenda is inclusie een centraal begrip. De betrokken doelgroepen (kansarmen,
3843 senioren, mensen met een handicap, ...) moeten zoveel mogelijk kunnen participeren in het
3844 gewone leven. Die participatie komt niet alleen tot stand middels herverdeling van financiële
3845 middelen of hulp en zorg. Steden moeten streven naar "access for all", op het Internet mag
3846 geen digitale kloof bestaan. Ook in de bestrijding van armoede zien we de laatste jaren meer
3847 combinaties maken van sociale en technische maatregelen. De socio-technische systemen
3848 moeten tegemoet komen aan sociale noden, antwoord bieden op problemen zoals armoede,
3849 vergrijzing of mensen met een handicap.

3850 In 2008 en 2007 stond België op de zeventiende plaats van de UNDP (United Nations
3851 Development Programme) Human Development Index⁶⁶. Deze index combineert cijfers over

⁶⁵ Het concept werd gelanceerd door John Elkington (Elkington, 1994).

⁶⁶ <http://hdr.undp.org/en/statistics/> - Human Development Report

3852 armoede, analfabetisme, onderwijs en levensverwachting en wordt algemeen aanvaard als
3853 een goeie maat voor welvaart. In 2006 behaalde België de dertiende plaats, in 2005 de
3854 negende plaats, en in 2002 zelfs de vierde. Volgens het UNDP is het verschil tussen de
3855 landen in de top-twintig zeer klein en veel hangt af van de gehanteerde berekeningswijze die
3856 elk jaar lichtjes aangepast wordt en afhankelijk is van de gegevens die landen insturen.
3857 Samengevat: we behoren bij de meest welvarende landen in de wereld. Maar de HDI meet
3858 een gemiddelde voor elke natie en dat zegt niet alles.

3859 Volgens de EU-SILC cijfers⁶⁷ behoorde 14,7% (bijna 1 op 7 personen) van de Belgische
3860 bevolking in 2006 tot de groep met een verhoogd armoederisico op basis van hun inkomen.
3861 In absolute cijfers komt dit overeen met ongeveer 1.470.000 personen. 'Arm zijn' betekent
3862 rond moeten komen met minder dan 860 Euro per maand voor een alleenstaande en 1805
3863 Euro per maand voor een gezin met twee kinderen. Huurders lopen een groter risico dan
3864 eigenaars (28,2 % versus 10,2 %) en economisch actief zijn, is een sterke buffer tegen
3865 armoede. 4,2 % van de personen die werken is arm, bij werklozen is dat 31,2 %, bij
3866 gepensioneerden 20,3 %. Men vreest dat met de vergrijzing de problematiek nog kan
3867 toenemen.

3868 Een kwart van de armen zegt dat ze zich geen auto kunnen permitteren (EU-SILC). In het
3869 decreet basismobiliteit - in 2001 goedgekeurd door het Vlaams Parlement - wordt gesteld dat
3870 iedere Vlaming recht heeft op een minimum aanbod van Openbaar Vervoer. Dat impliceert
3871 (voor 9 op 10 Vlamingen) een halte op minder dan 500 (grootstedelijk gebied) tot 750 meter
3872 (buitengebied) en de garantie dat de bus tijdens weekdays 2 (landelijk) tot 5 keer (stad) per
3873 uur passeert (in het weekend 1 tot 3 keer). De voorbije 10 jaar hebben bijna alle gemeenten
3874 in Vlaanderen extra openbaar vervoer gekregen. Hierdoor heeft 90 % van de woonzones een
3875 gegarandeerd basisaanbod aan openbaar vervoer. Het aantal reizigers is de afgelopen 10
3876 jaar meer dan verdubbeld.

3877 Bij de investeringen in het openbaar vervoer en de introductie van gratis gebruik, werd
3878 veelvuldig gewezen op de sociale effecten van deze operaties. Openbaar vervoer is goed
3879 voor het milieu, maar het is ook een middel waarmee men mobiliteit toegankelijker maakt
3880 voor mensen die zich geen wagen kunnen permitteren. Dat is niet alleen belangrijk in
3881 materiële zin; het kan ook de sociale cohesie bevorderen.

3882 Armoedebestrijding hoeft dus niet beperkt te blijven tot herverdeling van financiële middelen
3883 of "bescherming" via gespecialiseerde dienstverlening maar kan/moet ook de participatie in
3884 het socio-technisch systeem bevorderen. Dat idee is op zich niet nieuw (denk maar aan het
3885 sociaal toerisme). Maar de laatste jaren zien we dat het recht op "bestaansminimum"
3886 aangevuld wordt met "recht op mobiliteit" of "recht op energie". Dat impliceert dus dat de
3887 socio-technische systemen die bepaalde diensten moeten leveren ook de brede
3888 toegankelijkheid moeten verzekeren. Bij Duwobo staat dit criterium op de agenda. Er wordt
3889 bijvoorbeeld aandacht besteed aan de betaalbaarheid van woningen, over de
3890 aanpasbaarheid van woningen aan de specifieke leeftijdgebonden noden. Duwobo focust
3891 evenwel niet alleen op de woning, maar ook op de woonomgeving, waarbij men dus ook
3892 aandacht kan hebben voor optimalisering van de omstandigheden die het gebruik van de
3893 fiets bevorderen. "De fiets is een flexibel (niet tijdgebonden, van deur tot deur) en betaalbaar
3894 vervoermiddel. De fiets maakt meer plaatsen op een goedkope manier bereikbaar voor een
3895 grote groep mensen."⁶⁸ Goedkoop, milieuvriendelijk én gezond. Carpooling en carsharing zijn
3896 andere opties die kunnen meegenomen worden in de ontwikkeling van een buurt.

3897 Het percentage armen dat zegt omwille van financiële reden moeilijkheden te ervaren om het
3898 verwarmen van de woning te bekostigen (30,8%) ligt dubbel zo hoog als bij de bevolking in
3899 zijn geheel (14,5%) (EU-SILC).

---

⁶⁷ www.statbel.fgov.be/silc/EU-SILC = European Union Statistics on Income and Living Conditions. Deze statistiek naar inkomens en levensomstandigheden, wordt in België georganiseerd door de FOD Economie, KMO, Middenstand en Energie (Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie) (het vroegere Nationaal Instituut voor de Statistiek).

⁶⁸ www.mobielvlaanderen.be/vtf/vtf01.php?a=14 - ontwerp Totaalplan Fiets, Vlaamse administratie (departement Mobiliteit en Openbare Werken, afdeling Beleid Mobiliteit en Verkeersveiligheid), 2002

- 3900 Vandaag worden elektriciteit en verwarming formeel erkent als basisbehoeften en de
 3901 energiewetgeving voorziet dan ook een aantal sociale maatregelen. Iedere Vlaming heeft
 3902 recht op een gratis hoeveelheid elektriciteit. Bepaalde categorieën van afnemers genieten
 3903 van lagere energieprijzen, de “sociale maximumprijzen”. Ook zijn er maatregelen die
 3904 voorkomen dat wie problemen heeft met het betalen van zijn elektriciteit- en/of gasfacturen
 3905 zomaar wordt afgesloten van elektriciteit en/of aardgas. En de zogenaamde “beschermd
 3906 afnemers” genieten nog enkele bijkomende voordelen⁶⁹.
- 3907 De maatregelen richten zich in eerste instantie op de prangende problemen waarmee
 3908 mensen in armoede kampen: de energiefactuur. Maar in het verlengde daarvan gaat steeds
 3909 meer aandacht naar het rationeel energiegebruik bij die doelgroep. Als de energieprijzen fors
 3910 stijgen kan men die mensen financieel bijstaan, maar het blijft dweilen met de kraan open als
 3911 men beseft dat diezelfde groep heel moeilijk kan investeren in energiebesparing, meestal een
 3912 woning huurt en zelden in een woning vertoeft met uitstekende K-Waarde.
- 3913 Pleidooien voor recht op energie zijn dan ook uitgebreid met pleidooien voor recht op
 3914 “duurzaam energiegebruik”⁷⁰, lees: recht op isolatie, of een zuinige koelkast, ...
- 3915 In haar 'verslag 2007' pleit het Steunpunt armoedebestrijding voor 'duurzame' oplossingen:
 3916 "Aan alle sociale maatregelen hangt een prijskaartje... Deze kost kan zwaar doorwegen
 3917 wanneer de maatregelen jaar na jaar worden vernieuwd, zoals het sociaal tarief. Nochtans
 3918 dragen deze maatregelen niet echt bij tot het duurzaam oplossen van de problemen. We
 3919 kunnen ons afvragen of het niet interessanter is, zowel voor de overheidsfinanciën als voor
 3920 de mensen in armoede, om voorrang te geven aan investeringsmaatregelen die inwerken op
 3921 het bedrag van de te betalen facturen. De budgetmeters, bij wijze van voorbeeld, kosten veel
 3922 voor de gewesten die ze gebruiken. Deze bedragen zou men ongetwijfeld veel nuttiger
 3923 kunnen besteden aan het vervangen van een verwarmingsketel of een koelkast door
 3924 toestellen die energie-efficiënter zijn. De goed uitgedachte subsidies voor energiebesparende
 3925 investeringen kosten inderdaad veel, maar ze moeten niet elk jaar vernieuwd worden en ze
 3926 hebben een duurzaam positief effect. Ze vormen geen afstraffing voor gezinnen in
 3927 moeilijkheden, ze kunnen de factuurbedragen en het risico voor een schuldenlast aanzienlijk
 3928 verminderen en ze hebben een positieve weerslag op het leefmilieu.”⁷¹
- 3929 Sinds 2008 is er in Vlaanderen Vlaamse premie voor energiebesparende investeringen door
 3930 niet-belastingbetalers. De overheid ondersteunt energiebesparende maatregelen vaak via
 3931 federale belastingsverminderingen. Mensen met een laag inkomen vallen dan uit de boot.
 3932 Vandaar de correctie en de invoering van een premie die mensen moet helpen die
 3933 onvoldoende belastingen betalen om belastingsverminderingen te kunnen toepassen.
 3934 Dezelfde premie helpt ook diegenen die sowieso geen budgettair overschot hebben en de
 3935 investering in energiebesparing niet kunnen voorfinancieren in afwachting van de uitbetaling
 3936 van een premie⁷².
- 3937 Daarnaast is er het Fonds ter reductie van de globale energiekost, dat aan particulieren
 3938 goedkope leningen voor energiebesparende investeringen aanbiedt. Deze leningen worden
 3939 maandelijks terugbetaald met de winst op de energiefactuur⁷³.
- 3940 Deze en andere maatregelen zijn evenwel niet voldoende om iedereen tevreden te stellen.
 3941 Dat stelt men ook vast in de Commissie Energiearmoede van het Vlaams Parlement – actief
 3942 sinds 2005. In de verslagen van hoorzittingen en voorstellen van resoluties leest men
 3943 veelvuldig pleidooien voor structurele maatregelen die de investering in REG bij de betrokken
 3944 doelgroep moeten bevorderen, bijvoorbeeld middels de herziening van de ecologische

⁶⁹ www.energiesparen.be/sociaal - Sociaal energiebeleid

⁷⁰ www.energieenarmoede.net - het project Energie en Armoede verenigt vooral mensen in Armoede maar ook vertegenwoordigers van Welzijnzorg, Verbruikerssatelliet, Bond Beter Leefmilieu, OCMW, woonwinkel, ...

⁷¹ www.armoedebestrijding.be/tweejaarlijksverslag4.htm - Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting - 'Strijd tegen armoede Evoluties en perspectieven - Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie - Verslag december 2007'

⁷² <http://www.energiesparen.be/2020/premies/nietbelastingbetaler2009> - Premie niet-belastingbetalers

⁷³ www.frge.be - Fonds ter Reductie van de Globale Energiekost (FRGE)

3945 openbare dienstverplichtingen voor de distributienetbeheerders, of extra programma's van
3946 sociale huisvestingsmaatschappijen die bestaande sociale woningen "e-noveren"⁷⁴.

3947 "Voorkomen is beter dan genezen", zo luidt het ook in de EHBE-handleiding (Eerste Hulp bij
3948 Energieproblemen) van Samenlevingsopbouw Antwerpen⁷⁵.

3949 Het antwoord op armoede wordt dus steeds meer een mix van sociale en technische
3950 ingrepen. Herhaaldelijk worden structurele problemen gesignaleerd. Hoe kan men er voor
3951 zorgen dat een verhuurder van een woning enerzijds investeert in isolatie, maar anderzijds
3952 voorkomen dat de huurprijs van de verbeterde woning teveel verhoogt? Het regime moet
3953 vaak op meerdere fronten bijgestuurd worden om tot een passend antwoord te komen.
3954 Systeeminnovatie start met een integrale analyse van het socio-technisch systeem, de
3955 reflectie over de structurele samenhang van sociaal-culturele, economische, technologische
3956 en ecologische aspecten in socio-technische systemen. Een arena is een studeer-, leer- en
3957 experimenteerruimte waar men al deze aspecten kan meenemen in evaluatie van
3958 alternatieven, bij de sturing van veranderingsprocessen. Er zijn vaak prangende problemen
3959 die een ingreep met snel effect vereisen (zoals de isolatie van woningen), maar in het kader
3960 van systeeminnovatie kan men ook ontwikkelingen over middellange en lange termijn
3961 videren: de omschakeling van product naar product-dienst combinaties kan problemen met
3962 investeringen in energiebesparing deels oplossen (leasing van zuinige koelkast), een
3963 verschuiving naar meer collectief gebruik van goederen en diensten kan bijdragen tot een
3964 grotere toegankelijkheid.

3965 *Economische pluspunten*

3966 Wordt duurzame ontwikkeling gekenmerkt door het creëren van win-win situaties? Men kan
3967 tal van voorbeelden aangeven waarin dat lukt, waarbij tegelijk sociale, economische en
3968 ecologische winst wordt geboekt. Maar het is een criterium dat men niet systematisch moet
3969 willen handhaven. Soms is een trade-off verdedigbaar. De transitietheorie vertelt ons dat pas
3970 door verstoring van evenwichten in bestaande regimes zich een structurele vernieuwing kan
3971 voordoen. Met de woorden van Schumpeter: er vindt een creatieve destructie plaats, waarbij
3972 het ene moet wijken voor het andere. Bovendien, onder de huidige landschapsdruk en interne
3973 regimecontradicties zal die verstoring zich ook voordoen, met of zonder duurzame
3974 ontwikkeling.

3975 Moeten we het betreuren dat bedrijven die niet investeren in innovatie en zich fixeren op
3976 kostenreductie, zich in een lastige positie plaatsen? Moeten wij ze beschermen tegen
3977 bedrijven die wel investeren in diversificatie, die op een creatieve manier anticiperen op
3978 maatschappelijke vraagstukken zoals het klimaatdossier of energieveiligheid?

3979 Er zijn trouwens geen aanwijzingen dat – macro-economisch gezien - de kosten van duurzame
3980 ontwikkeling groter zijn dan de baten. Integendeel, zo suggereert o.a. het rapport van Nicolas
3981 Stern waarin de noodzakelijke investeringen in rationeler energiegebruik en hernieuwbare
3982 energie werden berekend⁷⁶. Ondanks de gigantische bedragen, tot 1 à 2 procent van het
3983 BNP, zouden de baten uiteindelijk groter zijn dan de schade die klimaatsverandering ons
3984 kan berokkenen.

3985 De internationale markt van milieu- en energietechnologie groeit jaarlijks met honderden
3986 miljoenen Euro. Op nationaal niveau reageert men wereldwijd met de ontwikkeling van
3987 aangepaste innovatiestrategieën. Men vormt nieuwe innovatieclusters en platformen die de
3988 samenwerking tussen bedrijven moeten versterken en het nationale aandeel in de mondiale
3989 lucratieve "taart" moeten verzekeren. De beleggers van durf- en ander kapitaal blijven niet
3990 afwezig. Met de economische crisis kan de interesse voor de reële economie alleen maar
3991 toenemen.

⁷⁴ <http://www.vlaamsparlement.be/vp/informatie/informatie/informatiedossiers/energiearmoede/> - Informatie over activiteiten van Commissie Energiearmoede van het Vlaams parlement.

⁷⁵ www.vlaams-netwerk-armoede.be/documents/beleidsdossiers/11_1019%20Samenlevingsopbouw%20Antwerpen_EHBE.pdf - Eerste Hulp Bij Energieproblemen (EHBE), Samenlevingsopbouw Antwerpen

⁷⁶ <http://www.occ.gov.uk/activities/stern.htm> - The Stern Review on the Economics of Climate Change (2006)

- 3992 Maar een aantal landen zetten verdere stappen. Hun milieu- of energiebeleid wordt steeds
3993 meer samengevoegd met het innovatiebeleid in één sociaal-economische strategie. De tijd
3994 dat men zich nog kon profileren met een beurs als Flanders Technology International is
3995 voorbij. De beste omgeving om te innoveren is een land waar men de nieuwe technologie op
3996 brede schaal toepast, waar men niet alleen aan onderzoek en ontwikkeling kan doen, maar
3997 ook de precommerciële kloof kan overbruggen. Innoverende bedrijven zoeken innoverende
3998 consumenten.
- 3999 De profilering als "leider" inzake milieutechnologie wordt dan ook steeds vaker gekoppeld
4000 aan de ambitie om ook hét voorbeeld te stellen als gebruiker van die technologie. De
4001 toepassing in eigen land dient niet alleen als demonstratie, maar beoogt ook de ontwikkeling
4002 van voldoende kritische massa die nodig is om potentiële investeerders te overtuigen, om het
4003 engagement van alle relevante actoren te bevorderen en om te kunnen profiteren van
4004 schaalvoordelen die de kostprijs van de alternatieven moeten drukken.
- 4005 Canada heeft zich de laatste jaren laten opmerken met een succesvol innovatiebeleid. Hun
4006 programma voor duurzame technologie concentreert zich op de zogenaamde "pre-
4007 commerciële kloof", de fase tussen fundamenteel en toegepast onderzoek enerzijds en
4008 anderzijds de brede commercialisering die moet overbrugd worden door demonstraties –
4009 "from pilot to full scale".
- 4010 Het programma 'Sustainable Development Technology Canada' (SDTC) investeert dus
4011 vooral in demonstratie, een stap in de langere innovatieketen die beslissend kan zijn voor de
4012 economische return van onderzoek en ontwikkeling. "We doen veel meer dan fondsen
4013 verdelen voor doorbraak-technologieën. We werken intensief samen met een steeds
4014 groeiend netwerk van belanghebbenden en partners, bouwen aan de capaciteit van
4015 Canadese "clean-technology entrepreneurs", door ze te helpen bij het vormen van
4016 strategische allianties, het opstellen van business plannen en het opbouwen van een kritische
4017 massa en slagkracht voor duurzame ontwikkeling in Canada⁷⁷.
- 4018 In 2007 lanceerden de Finnen hun nationaal actieplan voor milieutechnologie. Finland wil zijn
4019 internationale sterke reputatie inzake milieubeleid en de even sterke reputatie inzake
4020 innovatiebeleid combineren.
- 4021 "Finland moet het bekendste milieuland ter wereld worden; Finland moet dé hot spot worden
4022 op het gebied van milieu-knowhow; ... Finland moet de beste plek worden voor de
4023 ontwikkeling van milieutechnologie", aldus de onbescheiden doelstellingen. De mobilisatie is
4024 navenant: milieu-instanties, technologie- en onderzoeksorganisaties als Tekes, Sitra en het
4025 Finse ministerie van Milieu ontwikkelden samen hun nationale en internationale programma's.
4026 Het Finse Environmental Cluster Research Programme legt niet alleen de focus op het
4027 vergroten van kennis op het gebied van milieutechnologie, maar wil de (lokale) milieukwesties
4028 integreren in het Finse systeem voor innovatie. Er is een aparte exportgerichte Finse
4029 milieucoluster voor China (FECC). Onder het label "Cleantech Finland" wil men het Finse
4030 bedrijfsleven - de KMO's in het bijzonder - helpen om internationale handelsactiviteiten te
4031 ontplooiën
- 4032 "Een goed functionerende thuismarkt en een gunstig klimaat voor innovatie kunnen de basis
4033 vormen voor internationalisering en een jaarlijkse groei van 15 % in de sector. Tegen 2012
4034 zal de milieubusiness in Finland een omzet van 10 miljard Euro halen. Een welwillend
4035 openbaar aanbestedingsbeleid, financiering en subsidies moeten voor nieuwe oplossingen
4036 een snelle toegang tot de markt garanderen".
- 4037 Finland wil dus vooral een aantrekkelijke "first stage market" ontplooiën voor milieugerichte
4038 innovaties. "We moeten een consensus bereiken rond het standpunt dat de Finse
4039 concurrentiekracht kan verbeterd worden door investeringen in de nationale markt. Dat zal
4040 uiteindelijk leiden tot export en de creatie van jobs."⁷⁸

⁷⁷ www.sdct.ca - Sustainable Development Technology Canada (SDTC)

⁷⁸ <http://www.sitra.fi/julkaisut/muut/Ymparistoraporttiengl.pdf?download=Download+pdf> - Sitra (2007) Cleantech Finland – improving the environment through business, Finland's national action plan to develop environmental business

4041 In deze context wordt bijvoorbeeld bijzondere aandacht besteed aan het 'groene publieke
4042 aankoopbeleid'. Openbare aanbestedingen zijn immers verantwoordelijk voor 16 % van het
4043 BNP. De overheden kunnen dus een belangrijke effect hebben op de markt als ecologische
4044 criteria hanteren in de offertes, vooral als dat in geheel de EU gebeurt. Een recente studie
4045 bij zeven EU-lidstaten die hierin het voortouw nemen, heeft overigens aangetoond dat dit
4046 voor de overheden finaal een economische winst oplevert. De aankoop is duurder, maar de
4047 totale kostprijs over de hele levensduur van het product is gemiddeld lager⁷⁹.

4048 De ondernemer en investeerder wordt dus niet alleen aangetrokken middels innovatieclusters
4049 of innovatieplatformen die een ideale omgeving moeten geven voor onderzoek en
4050 ontwikkeling van nieuwe producten, maar ook met een first stage market waar ze de pre-
4051 commerciële kloof kunnen overbruggen. Een markt die dan niet alleen wordt opgebroken
4052 middels een innovatief aankoopbeleid van de overheid, maar evenzeer door slimme inzet van
4053 regelgeving en financiële instrumenten in het kader van milieu- en energiebeleid.

4054 Het is –aldus het Finse Sitra – moeilijk om precies af te bakenen wat nu eigenlijk onder
4055 milieutechnologie valt: "Cleantech doordringt de hele maatschappij". Bij de lancering van de
4056 "Low Carbon Industrial Strategy" (maart 2009) zei Peter Mandelson, de Britse
4057 Staatssecretaris voor het Bedrijfsleven: "Technologie voor CO2-reductie is niet een sector
4058 van onze economie, het is of wordt onze gehele economie, en een globale markt".

4059 Systeeminnovatie en transitie management kunnen bijdragen tot de creatie van een ruimte die
4060 aantrekkelijk is voor de innoverende bedrijven. Niet alleen bedrijven die op korte termijn een
4061 winstgevende technologie op de markt kunnen zetten, maar ook bedrijven die willen werken
4062 aan alternatieven die meer tijd voor onderzoek en ontwikkeling vragen, die nood hebben aan
4063 experimenteerruimte waar men met de consumenten kan zoeken naar nieuwe
4064 product/dienstcombinaties, waar nieuwe businessmodellen kunnen worden ontwikkeld. Een
4065 omgeving waar die bedrijven ook mee kunnen participeren in het ontwikkelen van een visie
4066 op de langere termijn, waar ze ook kunnen zoeken naar de samenhang van hun niche met de
4067 ontwikkeling van andere niches, waar ze hun project kunnen plaatsen in een combinatie met
4068 andere projecten die ook een bredere regimewissel veronderstellen.

4069 Dergelijke criteria zijn vanzelfsprekend moeilijker meetbaar dan het aantal
4070 tewerkstellingplaatsen of exportcijfers. Het gaat tenslotte om structurele economische criteria
4071 die ontwikkelingen op langere termijn ondersteunen en de financiële return of jobcreatie is
4072 dan moeilijk voorspelbaar.

---

⁷⁹ http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/statistical_information.pdf - PricewaterhouseCoopers, Significant en Ecofys (2009) Collection of statistical information on Green Public Procurement in the EU

4073 5. Transitie management (in Vlaanderen)

4074 In Vlaanderen lopen momenteel twee transitieprocessen: Duwobo focust op ‘duurzaam
4075 wonen en bouwen’, Plan C op ‘duurzaam materialenbeheer’. Beide processen zijn opgestart
4076 en georganiseerd volgens het Nederlandse transitie management-model. In dit deel
4077 beschrijven we de krachtlijnen van dat TM-model en geven vervolgens een korte stand van
4078 zaken met betrekking tot Duwobo en Plan-C.

4079 In het TM-model wordt het management organisatorisch gemoduleerd in overeenstemming
4080 met het MLP-kader. Men onderscheidt er een strategisch, tactisch en operationeel niveau dat
4081 men kan associëren met de concepten landschap, regime en niches.

4082 Daarnaast is er ook een modulatie in de tijd, waarbij men bouwt op de traditionele cyclus van
4083 planning, uitvoering en evaluatie. Maar die cyclus mag niet verbergen dat men in belangrijke
4084 mate moet afwijken van het traditionele “management”. Het TM-model kiest voor governance,
4085 de samenwerking tussen verschillende maatschappelijke actoren. Het feit dat men een lange
4086 termijn proces wil aansturen, daarbij moet rekening houden met behoorlijk complexe
4087 vraagstukken die veel onzekerheden met zich meebrengen, dwingt ons – aldus de
4088 voorstanders van het TM-model – tot een aanpak die open staat voor pluriformiteit, waarbij
4089 verschillende opties aan bod kunnen komen, tenminste als die opties mekaar de nodige
4090 ruimte gunnen. Men sluit aan bij de inzichten van de evolutionaire economie en organiseert
4091 een proces van innovatie (variatie) en selectie. Experimenten, trial en error, zullen moeten
4092 aantonen wat werkt en wat niet werkt. Zelfs al is de finaliteit een radicale omslag binnen een
4093 socio-technisch systeem, het doel zal stap-voor-stap (incrementeel) moeten worden bereikt.
4094 Men gebruikt wel eens het concept “reis” als metafoor voor een transitieproces. Als we op
4095 reis gaan, dan weten we (ongeveer) waar we naartoe willen, maar wat we precies allemaal
4096 gaan zien en beleven, welke aanpassingen nodig zijn, dat is moeilijk voorspelbaar.

4097 5.1. Het transitie management-model

4098 Het transitie management model (TM-model) wordt in meerdere publicaties beschreven,
4099 uitgebreid (bv. Rotmans, 2003) of beknopt (bv. Kemp & Loorbach, 2006). Een grondige
4100 doorlichting vinden we bij Loorbach (2007). We volgen hier die laatste bij het duiden van de
4101 hoofdlijnen. Loorbach was overigens intensief betrokken bij de start van de twee Vlaamse
4102 transitieprojecten.

4103 Het TM-Model wil consistent zijn met het analytisch MLP-kader en tegelijk tegemoet komen
4104 aan een reeks principes met betrekking tot governance. Hoewel de situatie kan verschillen,
4105 afhankelijk van het socio-technisch systeem dat men wil veranderen, gaat men er in het TM-
4106 model vanuit dat de sturing gebaseerd moet zijn op een deliberatief multi-actor proces en
4107 “learning by doing” (zie ook deel 4). Verwijzend naar de Cultural Theory (Thompson e.a 1990)
4108 kan men dit catalogeren als de egalitaire benadering, die zich onderscheidt van een
4109 individualistische benadering (met sterk vertrouwen in marktwerking) of de hierarchistische
4110 benadering (sterke sturing door de overheid).

4111 Men moet goed beseffen dat transitie-management een lange-termijn proces viseert, waarbij
4112 men de confrontatie aangaat met het gangbare regime en daarbij niet bang is om
4113 hardnekkige fenomenen (een lock-in bijvoorbeeld) aan te pakken. Men gaat de complexiteit
4114 dus niet uit de weg, maar beseft tegelijk dat men met behoorlijk veel onzekerheden kampt.
4115 Omwille van de onzekerheden mag men aannemen dat zowel bij de probleemperceptie als bij
4116 de geformuleerde oplossingen meerdere opvattingen en opties waardevol kunnen zijn. Men
4117 wil er dan ook voor zorgen dat het “management” open staat voor een zekere pluriformiteit.
4118 Aangezien men een participatief proces ontplooit, waarbij verschillende maatschappelijke
4119 actoren kunnen deelnemen aan de besluitvorming en uitvoering, en pluriformiteit accepteert,
4120 kan men zich afvragen of “management” dan nog het juiste begrip is. Spreken we niet beter
4121 over transitie-governance? Anderzijds kan men dan weer vaststellen dat men in het TM-
4122 Model wel degelijk lange termijn doelstellingen formuleert en dat de ontwikkelingen dus
4123 gestuurd worden door gedeelde normen. Men werkt niet met een blueprint die top-down
4124 wordt gedictieerd, maar men gebruikt wel traditionele management-technieken, zoals de

- 4125   cyclus van beslissen-uitvoeren-evalueren, men organiseert (leer-)processen en netwerken, en
4126   beoogt een zekere continuïteit en coherentie.
- 4127   Pluriformiteit betekent in eerste instantie dat men verschillende opties wil testen, en dat men
4128   middels leerprocessen wil achterhalen welke optie de beste is. Misschien komt men tot een
4129   combinatie van opties. Als men de voedselvoorziening wil verduurzamen, dan kan de ene
4130   pleiten voor meer vegetarisme, de andere voor een ander vleesproductiesysteem. In een
4131   pluriform kader kan men beide opties onderzoeken. De ene kan de voorkeur hebben voor
4132   seizoengebonden gastronomie op basis van kleinschalige biologische landbouw, de andere
4133   heeft mogelijks meer vertrouwen in een high-tech voedingsindustrie die goochelt met
4134   proteïnen, vetten en suikers. Pluriformiteit is mogelijk als beide opties mekaar de ruimte
4135   geven om hun visie te ontwikkelen. De pluriformiteit eindigt daar waar de ene optie slechts
4136   kan slagen ten koste van de andere. Die pluriformiteit moet men dus wel bewaken en dus ook
4137   “managen”.
- 4138   Men onderscheidt drie management-niveaus: het strategische, het tactische en het
4139   operationele. Strategisch transitie management focust op de beïnvloeding van ideeën,
4140   doelstellingen, waarden, visies en bekommernissen van individuen en organisaties binnen
4141   het systeem. Deze culturele aspecten veranderen slechts heel langzaam. Het heeft een tijd
4142   geduurd vooraleer de bekommernis voor het milieu was doorgedrongen tot het brede publiek.
4143   De opvatting dat ecologische en economische doelstellingen verzoenbaar zijn, breekt pas
4144   sinds de eeuwwisseling door. De tijdshorizon van het strategisch TM kan dus dertig jaar zijn.
- 4145   Tactisch transitie management focust op de beïnvloeding van structurele barrières in het
4146   regime en dat kan te maken hebben met regelgeving, instellingen of infrastructuren. Hier mag
4147   men met een tijdshorizon van 5 tot 15 jaar rekenen.
- 4148   Het operationele TM tenslotte focust op de praktijk binnen bedrijven, organisaties en
4149   gezinnen. Hoe gaan ze om met problemen? Welke oplossing kiezen ze? Staan ze open voor
4150   vernieuwing? Op dit niveau kan men veranderingen ontwikkelen en propageren binnen
4151   periodes van 1 tot 5 jaar.
- 4152   Het operationele niveau kan men associëren met de niches in het MLP-kader, terwijl het
4153   tactisch niveau dan verbonden wordt met het regime (of subregimes). Het strategisch niveau
4154   moet het geheel zien: landschap, regime en niches en de interacties tussen die niveaus die
4155   verantwoordelijk zijn voor bredere culturele en structurele veranderingen.
- 4156   De complementariteit kan men als volgt illustreren: niches kunnen niet doorbreken als het
4157   regime de deur dicht houdt en op tactisch niveau moet men dus openingen creëren voor het
4158   werk op operationeel niveau. Omgekeerd zal men op tactisch niveau weinig
4159   overtuigingskracht hebben als men op operationeel niveau geen geloofwaardige alternatieven
4160   aanbiedt, t.t.z. voldoende reden om effectief iets te veranderen aan de instellingen,
4161   regelgeving, de richting van private en publieke investeringen, ... Tenslotte kan men ook op
4162   strategisch niveau weinig bereiken als de publieke opinie ervaart dat er toch niets verandert.
- 4163   Praktisch wordt het TM-management vertaald in twee gelijklopende bewegingen: enerzijds
4164   breidt men voortdurend aan een steeds groter netwerk van actoren, anderzijds – en tegelijk-
4165   wordt ook de inhoud van het transitieproject voortdurend verfijnd.
- 4166   Die bewegingen worden gemoduleerd volgens een transitie-management-cyclus, waarin vier
4167   fasen worden onderscheiden:
- 4168   ▪ Probleemdefinitie en visievorming (strategisch niveau)
  - 4169   ▪ Het ontwikkelen van de agenda's en vorming van de nodige coalities (tactisch niveau)
  - 4170   ▪ Uitvoering van projecten en experimenten, mobilisering van betrokken actoren
4171   (operationeel niveau)
  - 4172   ▪ Monitoring en evaluatie (leren)

4173 De cyclus kan men meerdere keren doorlopen, maar de eerste cyclus wordt op gang
4174 getrokken door een relatief kleine groep – een “arena” - van zogenaamde “frontrunners”
4175 (pakweg 15 leden). Van een frontrunner wordt verwacht dat hij/zij niet de korte
4176 termijnbelangen van zijn /haar organisatie komt verdedigen, maar zijn kennis als ambtenaar,
4177 wetenschapper of speler uit het middenveld inbrengt bij de ontwikkeling van een ambitieuze
4178 visie voor de langere termijn. De groep moet zoeken naar een gedeelde (pluriforme)
4179 perceptie van de actuele problemen, en daar een alternatief (mogelijks met meerdere opties)
4180 tegenover stellen (huidig regime versus gewenst toekomstig regime). Ze moeten geen
4181 gedetailleerd plan voor de toekomst ontwikkelen, maar richtinggevend principes en
4182 krachtlijnen. Men gebruikt de term “streefbeelden” om aan te geven dat er variatie mag
4183 bestaan. Variatie betekent niet noodzakelijk tegenstrijdigheid. Men werkt op lange termijn, en
4184 dan wordt men geconfronteerd met tal van onzekerheden. Variatie kan ervoor zorgen dat
4185 men verschillende opties openhoudt. Uit de ervaringen zal moeten blijken welke variant best
4186 haalbaar wordt.

4187 Het is deze groep die zagezegd “de leiding” van het transitieproces in handen neemt.
4188 Aangezien ze in een volgende fase nog vele andere mensen zullen moeten mobiliseren en
4189 bovendien een draagvlak moeten creëren voor “hun visie”, spreekt het voor zich dat de groep
4190 daarvoor de nodige slagkracht moet kunnen verenigen. Het is dan evident dat men best
4191 mensen betreft uit de overheid, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties,
4192 kennisinstellingen en intermediaires (adviesbureaus, bemiddelaars). Overigens kunnen
4193 inhoudsdeskundigen geflankeerd worden door “buitenstaanders” die een verfrissende nieuwe
4194 kijk op de zaak kunnen inbrengen. De overheid kan initiator zijn, of regisseur en aanjager,
4195 maar zich evengoed profileren als facilitator of gewoon medespeler. De samenstelling van
4196 een arena kan in de loop der jaren veranderen, evenals de rol van betrokkenen.

4197 Streefbeelden kunnen toegespitst zijn op bepaalde deelaspecten van het gewenste
4198 toekomstige regime, en ze brengen ons derhalve op het tactische niveau. Ze geven richting
4199 aan de zogenaamde transitiepaden die men uitstippelt tussen heden en toekomst. Zo'n pad is
4200 geen nauwkeurig uitgestippelde route, maar een exploratie-project waarbij trial en error vorm
4201 zal geven aan het evolutionair proces van variatie en selectie.

4202 Daarom wordt op operationeel niveau elk concrete project ook geduid als experiment. Ook uit
4203 mislukkingen kan men leren; eliminatie is ook een stap vooruit. Een tussendoel kan dus ook
4204 geformuleerd zijn als een leerdoel, leerdoelen die te maken kunnen hebben met technische
4205 problemen, maar evengoed met organisatorische problemen.

4206 Het is niet onbelangrijk om te vermelden dat transitie-projecten complementair zijn aan het
4207 gangbaar beleid. Men moet niet meer experimenteren om te achterhalen dat de isolatie van
4208 daken noodzakelijk en zowel economisch als ecologisch efficiënt is. Dat project kan een
4209 plaats krijgen binnen het gangbare beleid. Anderzijds kan een arena wel vernieuwende
4210 experimenten opzetten die bijvoorbeeld het gebruik van duurzamere materialen kunnen
4211 bevorderen, of de combinatie van dakisolatie met de installatie van zonneboilers kan
4212 promoten (samenwerking tussen dakwerkers en installateurs van verwarmingsinstallaties).
4213 Omdat men zich organiseert als lerende organisatie vormt een transitiearena de ideale plek
4214 om vernieuwende initiatieven te ontplooiën. Daar verzamelt men overigens alle opties voor
4215 vernieuwing en kan men dus beter doeltreffende keuzen maken tussen allerlei experimenten
4216 die al dan niet in een cluster kunnen worden gebundeld.

4217 Een arena wordt steeds verder uitgebreid naarmate men van strategisch naar tactisch en
4218 operationeel niveau vordert. Bij die uitbreiding kan men zich gaan opsplitsen in
4219 gespecialiseerde teams (werkgroepen), maar een centraal platform is nodig voor
4220 terugkoppeling en onderlinge afstemming. In een transitieagenda worden alle
4221 werkzaamheden gebundeld zodat iedereen het overzicht kan bewaren. Die agenda
4222 garandeert de transparantie. Het brede publiek kan er kennis van nemen en aangezien de
4223 samenstelling van een arena altijd kan veranderen of uitbreiden is elke constructieve kritiek
4224 welkom. Er is geen bewaking aan de poort die zegt welke belangen al dan niet aan bod
4225 mogen komen. De criteria zijn engagement, bereidheid tot vernieuwen, kennis of creativiteit,
4226 capaciteiten als netwerker of procesmanager, ...

4227 De eerste transitieagenda bevat een kritische reflectie over het huidige regime
4228 (probleemdefinities), richtinggevende principes en visies (streefbeelden) en transitiepaden,
4229 aangevuld met een eerste selectie van experimenten. Die experimenten kunnen op een wit
4230 blad beginnen, maar evenzeer verder bouwen op lopende initiatieven. Innoveren is meestal
4231 een kwestie van combineren. Een experiment focust dan ook meestal op een nieuwe
4232 combinatie van technieken en/of nieuwe samenwerkingsverbanden tussen actoren. Het is
4233 niet expliciet uitgesloten, maar een transitie-arena is doorgaans niet bezig met fundamenteel
4234 onderzoek; veeleer met de toepassing en lancering van mogelijkheden die hun technische
4235 haalbaarheid al hebben bewezen. Bij Duurzaam Bouwen en Wonen gaat men dus geen
4236 experimenten vinden op het vlak van nanotechnologie, hoewel men goed beseft dat
4237 nanotechnologie fors kan bijdragen tot de efficiëntie van zonnepanelen.

4238 Een transitie-arena is juist daarom sterkt verschillend van de klassieke technologie-clusters
4239 die men binnen het kader van innovatiebeleid ondersteunt. De focus verschuift veel meer van
4240 het technische, maar het socio-technische, naar de maatschappelijke veranderingsprocessen
4241 die nieuwe technologieën de ruimte moeten geven om door te breken. Daarbij kan een
4242 transitie-arena vanzelfsprekend de technologische ontwikkelingen van eigen bodem
4243 ondersteunen, en dus ook bijdragen tot de lokale economische ambities van het
4244 technologisch innovatiebeleid. Maar een arena kan dus evengoed ruimte geven aan “de
4245 concurrentie”. Overigens zal men in een slimme arena er allicht alles aan doen om een goede
4246 verstandhouding te ontwikkelen met diegenen die verantwoordelijk zijn voor het gangbare
4247 beleid, of andere innovatie-netwerken.

4248 Daarmee is trouwens ook niet gezegd dat het gangbare beleid of andere innovatienetwerken
4249 zich niet mogen buigen over transities. Elke organisatie kan reflecteren over haar
4250 ontwikkeling op langere termijn. En hun reflectie kan geïnspireerd zijn door de visie van een
4251 arena, zoals ook omgekeerd de visie van een organisatie een arena kan inspireren. Elke
4252 organisatie kan onderzoeken hoe en wanneer ze kan aansluiten bij transitieprojecten.

4253 Het begrip “experimenteren” moet men ruim interpreteren. Het gaat niet om labo-
4254 experimenten, maar over experimenten in het veld waar men de stakeholders confronteert
4255 met nieuwe ideeën, onderzoekt wat de voorwaarden zijn voor hun engagement. Een
4256 experiment kan bij aanvang dus een behoorlijk radicale vernieuwing beogen en dus een
4257 compleet nieuwe combinatie van technieken, mensen en regels vereisen, maar tegelijk zal
4258 het radicale idee ook voorwerp worden van vele incrementele verbeteringen, zodat men beter
4259 tegemoet kan komen aan specifieke eisen van vraag en aanbodzijde, van private en publieke
4260 spelers.

4261 De onderliggende logica van het TM-model wordt soms omschreven als “goal-oriented
4262 incrementalism”, een stap-voor-stap aanpak met een doel voor ogen. Dat doel kan een
4263 radicale verandering voorstaan, maar het doel is niet te nemen of te laten, het is de richting
4264 van een leerproces dat veel incrementele verbeteringen van het oorspronkelijke plan kan
4265 voortbrengen.

4266 **5.2. Duurzaam wonen en bouwen (Duwobo)**

4267 In het programma “Vlaanderen in Actie” gaat de aandacht o.a. naar decentrale
4268 elektriciteitsproductie en smart grids. Maar ook daar stelde men vast dat dit slechts
4269 onderdelen zijn van een groter verhaal: “*Een geavanceerde en radicaal nieuwe infrastructuur
4270 voor energie kan maar tot zijn recht komen in een geïntegreerde aanpak van de
4271 energievraagstukken en de herwaardering van de stedelijke woonomgeving voor iedereen...
4272 Vlaanderen moet investeren in slimme energie en zich profileren als een groen netwerk van
4273 steden: een groen stedengewest*”. Men pakt uit met ambitieuze doelstellingen⁸⁰ :

- 4274 ▪ *Slim wonen*: In 2020 mogen we enkel nog duurzame huizen en steden bouwen. Dat
4275 houdt in dat we gebruikmaken van hernieuwbare energiebronnen voor huishoudelijk
4276 gebruik, dat we onze huizen maximaal isoleren en dat we zoveel mogelijk afval

⁸⁰ www.vlaandereninactie.be/nlapps/data/docattachments/ViA_Doorbraken2020.pdf - (januari 2009) Vlaanderen In Actie (VIA) - Doorbraken 2020

- 4277 voorkomen of recycleren. De overheid neemt een voorbeeldrol en bouwt enkel nog 'nul-
4278 energie gebouwen'.
- 4279 ▪ *Hernieuwbare energie en duurzame materialen*: De Vlaamse kenniscentra en het
4280 bedrijfsleven investeren samen in de ontwikkeling van nieuwe milieuvriendelijke
4281 technologieën en materialen. Grote onderzoeksprojecten rond o.a. windenergie, zonne-
4282 energie en bio-energie zorgen ervoor dat Vlaanderen top wordt in dit domein. Zo kunnen
4283 we als eerste nieuwe duurzame materialen op grote schaal toepassen.
- 4284 ▪ *Milieuvriendelijk vervoer*: Om leefbare steden te realiseren, moeten we investeren in
4285 milieubewust personenvervoer. Drie pijlers moeten helpen om de doelstelling van 'nul-
4286 uitstoot rijden' te bereiken: Onderzoek naar milieuvriendelijke brandstoffen en energie-
4287 efficiënte voertuigen; Aankoop stimuleren van milieuvriendelijke voertuigen; Alle vormen
4288 van gezamenlijk vervoer aanmoedigen
- 4289 ▪ *Sociaal warme steden*: We zullen meer aandacht besteden aan de heropbouw van zowel
4290 de fysieke als de sociale infrastructuur om het stedelijk sociaal weefsel te herstellen. De
4291 steden moeten ook aandacht besteden aan de band met de omliggende gebieden, zodat
4292 er geen tegenstelling ontstaat tussen de stad en het platteland.
- 4293 Het was niet de eerste keer dat technologische ontwikkelingen ingebed werden in een
4294 bredere maatschappelijke dynamiek.
- 4295 Eind 2007 verscheen de transitie-agenda 'Duurzaam Wonen & Bouwen', het resultaat van
4296 drie jaar onderzoek en overleg tussen uiteindelijk een tachtigtal mensen uit de bouwsector,
4297 sociale huisvestingsorganisaties, de academische wereld, milieubeweging, vakbonden,
4298 adviesorganen en administraties (de zogenaamde transitie-arena 'Duwobo').
- 4299 Die agenda vat eerst samen wat er volgens betrokkenen mankeert aan het hele systeem dat
4300 vorm geeft aan de Vlaamse bouw- en wooncultuur. Het systeem vertoont heel wat kwalen,
4301 zowel op ecologisch als op sociaal-economisch vlak, onder andere:
- 4302 ▪ Een tekort aan betaalbare kwaliteitsvolle, gezonde en veilige woningen;
- 4303 ▪ Verminderd sociaal buurtnetwerk
- 4304 ▪ Men houdt te weinig rekening met de zorgaspecten in het wonen
- 4305 ▪ Geen afstemming van wonen en bouwen met de draagkracht van het milieu
- 4306 Men betreurt het gebrek aan een coherent overheidsbeleid en wijst op de individualistische
4307 en starre wooncultuur. Bijvoorbeeld: het ideaalbeeld – een vrijstaande woning op het
4308 platteland – verhindert de zorgvuldige omgang met de krappe ruimte in Vlaanderen. De
4309 bouwcultuur is niet flexibel. Nieuwe technieken breken moeilijk door, kennis over
4310 duurzaamheid is onvoldoende verspreid. "De traditionele bouwcultuur verhindert veelal dat
4311 nieuwe technieken op grote schaal worden toegepast".
- 4312 Tegelijk ziet men een gebrek aan samenwerking tussen maatschappelijke actoren,
4313 samenwerking die nodig is om duurzame innovatie mogelijk te maken. Men signaleert
4314 "geslotenheid" van betrokken organisaties en "gebrek aan vertrouwen" waarbij overleg vaak
4315 vastloopt in conflicten of patstellingen.
- 4316 Bij Duwobo worden sociale vernieuwing (beter anticiperen op zorgbehoeften, aandacht voor
4317 het sociale netwerk in wijken), niet losgekoppeld van ecologische vernieuwing (energie- ,
4318 materiaal- en ruimtegebruik). Die vernieuwing moet bovendien samengaan met vernieuwing
4319 van de bouwsector (opleiding, organisatie, ...), met wijk- en stadsvernieuwing en met
4320 verandering van gedrag bij de consumenten. Omwille van de samengang tussen de
4321 verschillende knelpunten moet men op alle fronten tegelijk werken.
- 4322 De arena formuleerde een gewenst toekomstbeeld, een lange termijn visie voor 2030. Het
4323 socio-technische systeem moet volgende kwaliteiten waarmaken:

- 4324 ▪ *Geïntegreerde benadering*: de ontwikkeling van economische, technologische, sociale, 4325 culturele, institutionele en ecologische aspecten moeten gezien worden in hun 4326 samenhang (synergie).
- 4327 ▪ *Gedeelde verantwoordelijkheid en transparante besluitvorming*: het veranderingsproces 4328 waarin alle maatschappelijke actoren moeten participeren, bouwt op onderling overleg, 4329 vertrouwen, openheid en toegankelijkheid.
- 4330 ▪ *Hoge kwaliteit van de bouwomgeving*: zowel woningen als leefomgeving zijn kwalitatief 4331 van hoog niveau (comfort, gezondheid, energieprestatie, ...)
- 4332 ▪ *Toegankelijk en sociaal rechtvaardig*: woningaanbod en woondienstverlening zijn op 4333 maat van ieders behoefte en vermogen.
- 4334 ▪ *Evenwicht tussen privaat en collectief gebruik van goederen en diensten*: er is meer 4335 aandacht voor de multifunctionele gemeenschappelijke ruimte; er bestaat een diversiteit 4336 aan woonvormen. Ook nutsvoorzieningen (energie) en tuinen bijvoorbeeld worden vaker 4337 collectief beheerd.
- 4338 ▪ *Gesloten kringlopen van stoffen en materialen, zuinig energiegebruik*: absolute 4339 ontkoppeling van economische groei en milieudruk
- 4340 ▪ *Economisch gezonde en maatschappelijk verantwoorde bouwsector*: er is degelijke 4341 vorming en opleiding en ruimte voor innovatie en creativiteit.

4342 Deze richtingswijzers dienden als gemeenschappelijke leidraad voor de verdere invulling die
4343 werd verdeeld over vier thema's en evenveel werkgroepen die tussen het heden en de
4344 gewenste toekomst (streefbeelden) transitiepaden ontwikkelden:

- 4345 ▪ *Samen leren en innoveren*: streefdoel is een bouwsector waar maatschappelijk 4346 verantwoord ondernemerschap de regel is. De betrokken bedrijven werken samen aan 4347 netwerken die de kennis en ervaring inzake duurzaam bouwen en innovatie delen. Een 4348 interdisciplinaire kennisinfrastructuur verzekert de samenwerking tussen overheid, 4349 universiteiten en industrie. Onderwijs en opleiding ondersteunen de snelle disseminatie 4350 van de kennis.
- 4351 ▪ *Sluit de kring*: de focus ligt hier op de ecologische aspecten (grondstoffen, materialen, 4352 energie, water). Huizen, maar ook wijken en steden moeten CO2-neutraal worden. 4353 Gebouwen zijn flexibel in gebruik, aanpasbaar en eventueel multifunctioneel inzetbaar.
- 4354 ▪ *Wonen voor het leven*: huizen moeten geschikt zijn voor elke fase van een mensenleven. 4355 Modulair ontwerpen van woningen en formules zoals co-housing kunnen de 4356 aanpasbaarheid van woningen vergroten.
- 4357 ▪ *Levende kernen*: een andere benadering van de ruimtelijke ordening verhindert verdere 4358 versnippering (lintbebouwing), zorgt voor een efficiënter gebruik van de stedelijke ruimte 4359 en kleine kernen. Bouwprojecten worden vaker een collectief proces.

4360 De arena heeft de afgelopen jaren een hele korf aan ideeën verzameld – voer voor
4361 experimenten, onderzoek, netwerking ...

4362 In mei 2009 gaf de regering haar goedkeuring aan de verder zetting van Duwobo (als deel
4363 van de Vlaamse strategie duurzame ontwikkeling). De acties die Duwobo vooropstelt werden
4364 opgesomd in een geactualiseerde agenda:

- 4365 ▪ Leren en educatie gericht op duurzaam wonen en bouwen
- 4366 ▪ Evaluatie-instrument voor duurzaamheid op gebouwniveau en beheerstructuur 4367 uitwerken
- 4368 ▪ Gebiedsdekkend adviesnetwerk uitbouwen en steunpunten duurzaam bouwen
- 4369 ▪ Voorbeeldfunctie Vlaamse overheid: evaluatie en verbetering van de gebouwen van de 4370 Vlaamse overheid in functie van duurzamer bouwen en opzetten voorbeeldprojecten en 4371 demonstratieprojecten
- 4372 ▪ Energiezuinige sociale woningbouw en renovatie
- 4373 ▪ Duurzame/milieuvriendelijke, energieneutrale wijken en energiezuinige districten

- 4374 ▪ Actieplan maatschappelijk verantwoord ondernemen voor de bouwsector opstellen i.s.m.
4375 de cel MVO
- 4376 ▪ Onderzoek en voorbeeldprojecten verder stimuleren m.b.t. werking intelligente
4377 energienetwerken (smart grids)
- 4378 ▪ Industrialisatie van samenwonen en aanpasbare, flexibele en demontabel bouwen:
4379 opzetten van voorbeeldprojecten
- 4380 ▪ Streekeigen land- en bosbouwproducten voor de bouwsector: onderzoek en actieplan
- 4381 ▪ Cradle to Cradle experimenten opzetten in de bouw
- 4382 ▪ Materialen: bepaalde acties uitwerken voor stromen van moeilijk te recycleren materialen
- 4383 ▪ Kennisinfrastructuur duurzaam wonen en bouwen uitwerken
- 4384 ▪ Verder uitbouwen van derdepartijfinanciering
- 4385 ▪ Verdere structurele onderbouwing van platform van partners duurzaam wonen en
4386 bouwen, en van de transitiearena
- 4387 ▪ Ter ondersteuning: het opzetten bij de overheid van een nieuw fonds voor
4388 medefinanciering EU-projecten duwobo
- 4389 ▪ Impulsprogramma voor lage-energie-woningen

4390 Voor elk onderdeel is een netwerk van betrokken actoren in stelling gebracht. Een breed veld
4391 van publieke en private spelers wordt gemobiliseerd ⁸¹.

4392 Het lange termijn perspectief geeft de richting aan, arena en teams waken over de werking in
4393 de breedte. Men wil de acties in elke geval spreiden over het hele gamma van problemen die
4394 in het begin werden aangekaart en tegelijk de geïntegreerde benadering waarmaken. Acties
4395 kunnen op een blanco blad beginnen, maar ook worden geënt op lopende projecten of
4396 projecten die recent werden aangekondigd. Als een bepaald project oorspronkelijk enkel een
4397 ecologische finaliteit had, dan kan men dat eventueel aanpassen met het oog op sociale en
4398 economische doelen.

4399 Bij Duwobo heeft men zich niet uitsluitend toegespitst op duurzaam bouwen. Met het begrip
4400 “wonen” geeft men meer ruimte aan reflectie over de manier waarop we ons vestigen
4401 (behoeften). Men kan dan beter de verbanden zien tussen publieke en private ruimte, tussen
4402 de woning en de diensten in de omgeving (winkels, scholen, ...). De bredere kijk verruimt de
4403 mogelijkheden om oplossingen te vinden voor de problemen die men aankaart.

4404 **5.3. Duurzaam materiaalbeheer: Plan C**

4405 “Cradle to Cradle (C2C)” betekent “van Wieg tot Wieg”. In 2002 beschreven de Duitser
4406 Michael Braungart en de Amerikaan William McDonough het concept in hun boek “Remaking
4407 the way we make things” ⁸². Het is een visie op duurzaam ontwerpen. Alle goederen kunnen
4408 volgens C2C volledig hergebruikt worden, mits de producten met dat doel voor ogen
4409 ontworpen en geproduceerd worden. Het ‘afval’ wordt volgens de theorie ‘voedsel’ voor
4410 nieuwe producten. Niet zozeer het boek, maar vooral de concrete voorbeelden die o.a. in een

⁸¹ Bij Duwobo zijn o.a. volgende partners actief (juni 2009): DAR, LNE, VEA, OVAM, IWT, VLM, VMM, ANB, RWO, Agentschap wonen, stedenbeleid, facilitair management, Viwta, Passiefhuisplatform, FOD leefmilieu, VMSW (Vlaamse maatschappij voor sociaal wonen), Sociale huisvestingsmaatschappijen, CEDUBO (Centrum Duurzaam Bouwen), VCB (Vlaamse Confederatie Bouw), Bouwunie, BBL, VVP en provincies, steden (Antwerpen, Mechelen, Sint-Niklaas, Diepenbeek, Leuven, Gent, Ieper...), Cel stedenbeleid, VVSG, UPSI-BVS, Kenniscentrum woonbeleid, Vlaams Instituut voor Bio-ecologisch Bouwen (VIBE), WTCB, vakbonden, RUG, CDO, VITO, Dialoog, BMP, Ecopower, Actieplatform DUBO, KAMP C, Ecohuis Antwerpen (EHA), Overleg comité ontginners (OVO), Qualibouw, KULeuven, VITO, EANDIS, Steunpunt Duurzaam Bouwen Limburg, architecten en architectenbureaus, projectontwikkelaars, bouwondernemingen, PMV, Rational Dream, intercommunales, VOSEC, KvK, INFRA... ..

⁸² <http://www.mcdonough.com/> - Website van William McDonough - www.epea.com – EPEA, de Environmental Protection and Encouragement Agency (EPEA) is in 1987 opgericht door Professor Dr. Michael Braungart. EPEA werkt wereldwijd met cliënten om de Cradle to Cradle methodologie toe te passen op het ontwerpen van nieuwe processen, producten en services.

4411 VPRO-documentaire (ook uitgezonden op Canvas) aan het brede publiek werden getoond⁸³,
4412 maakten indruk. In juni 2008 werd in het Vlaamse Parlement een symposium 'Cradle to
4413 Cradle' georganiseerd. 250 deelnemers van het middenveld, het bedrijfsleven, de politiek en
4414 media luisteren o.a. naar een lezing van Michael Braungart.

4415 McDonough, een ontwerper en Braungart (een chemicus) ontmoetten mekaar in 1991 en
4416 broedden op een klassieke kringloop-principe: in de natuur worden plantenresten voedsel
4417 voor nieuwe planten. Dat principe moet ook ingebouwd worden in de productie- en
4418 consumptiecyclus van de mensen. Drie jaar later startte het bedrijf McDonough Braungart
4419 Design Chemistry (MBDC)⁸⁴, een bedrijf dat C2C niet alleen zou propageren, maar ook alle
4420 diensten moet verlenen om het te implementeren (technisch, marketing,...business-strategie).
4421 In hun wat typische stijl pakken ze dan uit met ideeën die een breed publiek aanspreken:
4422 bijvoorbeeld een biologisch afbreekbare frisdrankfles met daarin ingebouwd een zaadje. Als
4423 men de fles weggooit in de natuur, wordt ze afgebroken en wordt ze tot voedsel voor het
4424 zaadje. De straatvegers fronsen allicht de wenkbrauwen.

4425 Het duo kon grote spelers op de markt inspireren: NIKE, Ford-Motor Company, ...De Chinese
4426 regering gebruikte hun ideeën voor een beleid gericht op "circular economy". Ook de Bush-
4427 administratie werd enthousiast, vooral door de stelling dat met C2C een antwoord werd
4428 gegeven op de klassieke tegenstelling "groei versus milieu". Met gesloten kringlopen is meer
4429 groei mogelijk, dan met het verspillend gebruik van schaarse grondstoffen dat we vandaag
4430 kennen.

4431 Ondertussen breidden McDonough en Braungart hun servicenetwerk uit, bijvoorbeeld door
4432 samenwerking met Material Connexion, opgericht in 1997 door George Beylerian⁸⁵. Dit
4433 bedrijf beheert een database van meer dan 4500 innovatieve materialen, beoordeeld door
4434 onafhankelijke experts (de lijst groeit maandelijks met 40 nieuwe materialen). Deze
4435 database is de basis voor materiaaladviezen aan ontwerpers, architecten en ... producenten
4436 van innovatieve materialen.

4437 Braungart en co. zijn niet alleen de auteurs van een boek. Het zijn ondernemers die goed
4438 beseffen dat er beweging zit in de markt van materialen en productieprocessen. Een
4439 beweging met een omvang die een enkeling moeilijk kan overzien. Ontwerpers en bedrijven
4440 die daarbij willen aansluiten hebben dan ook nood aan kennis en adviseurs. Een vraag waar
4441 het duo, nu trio, ... vakkundig op inspeelt.

4442 Volgens sommigen is het C2C-verhaal van McDonough en Braungart een dwaalspoor⁸⁶.
4443 De kritiek heeft enerzijds te maken met de boodschap dat 'Cradle to Cradle' een ongeremde
4444 groei van de consumptie mogelijk maakt. Anderen wijzen op het gebrek aan een
4445 beleidsmatige vertaling. Men betreurt de eenzijdige focus op afval (terwijl men ook rekening
4446 moet houden met energie, water en ruimtegebruik). Het duo zou zich vooral onderscheiden
4447 door "*de Amerikaanse optimistische toonzetting in combinatie met een vernuftige marketing*".
4448 In het Nederlandse dagblad Trouw werd C2C samengevat als 'ondoordachte hype': "*De kern
4449 van de C2C-beloofte is dat duurzaamheidsproblemen met technologische verbeteringen
4450 kunnen worden opgelost, zonder dat we onze levensstijl drastisch hoeven aan te passen. De
4451 C2C-benadering legt daarom veel nadruk op de zogenaamde technological-fix. Er wordt
4452 eenzijdig naar oplossingen gezocht in de techniek, en niet in bijvoorbeeld de sociologie,
4453 economie, of in de maatschappelijke of culturele hoek*"⁸⁷.

4454 Het is zeer onwaarschijnlijk dat MacDonough en Braungart erop vertrouwen dat met de
4455 lancering van nieuwe materialen en producten een kringloopeconomie tot stand komt. De

⁸³ www.vpro.nl/programma/tegenlicht/afleveringen/30458986/ - Afval = Voedsel, VPRO-documentaire in de programmareeks Tegenlicht (oktober 2006)

⁸⁴ www.mbdc.com - McDonough Braungart Design Chemistry (MBDC)

⁸⁵ www.materialconnexion.com - Material Connexion

⁸⁶ www.buildingbusiness.nl/uploads/reports/duurzaamjuni.pdf - Bijsterveld K. (2008) 'Cradle to Cradle is een dwaalspoor', in: Duurzaam, tweemaandelijkes uitgave van Building Business, nr. 3, juni 2008.

⁸⁷ www.trouw.nl/opinie/podium/article1522920.ece - Cradle to Cradle is ondoordachte hype, opinie in Trouw van 7 december 2007

4456 technologische mogelijkheden die worden aangereikt door de groene chemie garanderen niet
4457 op zich dat men het ecologisch potentieel ten volle waarmaakt. C2C is in kader van
4458 transitiedenken dan ook veeleer te beschouwen als een concept dat tal van nieuwe niches
4459 kan inspireren. Maar het ontbreekt aan een aanpak met oog voor bredere context. Een
4460 duurzaam regime voor het gebruik van grondstoffen en materialen heeft meer nodig dan
4461 andere materialen en andere principes voor produktontwikkeling. Maar wat? Het is die vraag
4462 die de Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij (OVAM) zich begin 2006 stelde bij de
4463 start van het transitieproces “Duurzaam materialenbeheer”. Het transitieproces Plan C
4464 startte net zoals Duwobo als een project op vlak van innovatief milieubeleid, maar profileert
4465 zich vandaag als een lerend transitienetwerk.

4466 De OVAM kan met enige trots terugkijken op de successen met betrekking tot het beheer van
4467 afval. Maar tegelijk moest men vaststellen dat het beleid beperkt was in haar mogelijkheden
4468 om vorm te geven aan een “structurele” brongerichte strategie die afval moet voorkomen, een
4469 strategie die er eigenlijk moet voor zorgen dat materialenkringlopen vergaand worden
4470 gesloten en dat materialen niet verbruikt maar gebruikt en hergebruikt worden.

4471 Weliswaar zijn er materialen zoals glas of metaal waarvan een groot deel gerecycleerd kan
4472 worden, maar tegelijk gaat nog heel veel materiaal verloren in de zogenaamde “restfractie”.
4473 De responsabilisering van sectoren – bijvoorbeeld middels terugnameplicht – verbreedt de
4474 slagkracht van de administratie, maar men moet tegelijk erkennen dat ook een sector slechts
4475 datgene kan veranderen wat binnen haar bereik ligt. De manier waarop geproduceerd en
4476 geconsumeerd wordt, confronteert zowel de overheid, als de bedrijven en gezinnen, met een
4477 regime waarin preventiebeleid moeilijk structurele veranderingen kan realiseren of echte
4478 doorbraken op systeemniveau in gang kan zetten.

4479 Het was de eerste vraag waarvoor een vijftiental “frisdenkens” de koppen bij mekaar staken
4480 (de eerste zogenaamde ‘transitie-arena’): wat is dat regime precies? Wat zijn de structurele
4481 knelpunten of systeemfouten die ons verhinderen om de kringlopen te sluiten, om de
4482 materiaalstromen te beheren, om van verbruik om te schakelen naar gebruik en hergebruik?

4483 In hun analyse werd vastgesteld dat de materiaalstromen geïnternationaliseerd en
4484 gefragmenteerd zijn, wat overigens aanleiding is van de voortdurende groei van het
4485 goedertransport. Bovendien wordt de productontwikkeling gekenmerkt door een
4486 toenemende complexiteit met een steeds breder gamma van materialen en technologieën.
4487 De diversiteit van de goederen neemt voortdurend toe. Bij de ontwikkeling van materialen en
4488 producten wordt in de eerste plaats gekeken naar de kostenpost. Duurzaamheidscriteria,
4489 zoals een lange levensduur van producten, recycleerbaarheid en biologische
4490 afbreekbaarheid spelen nog te weinig een rol. De kosten door emissies naar lucht, water en
4491 bodem kunnen worden afgewenteld naar de maatschappij. Welzijn wordt gelijkgeschakeld
4492 met materiële welvaart, waarbij ‘hebben’ belangrijker is dan ‘zijn’. Met de individualisering
4493 wordt het bezitten van een product vanzelfsprekend, niet het delen van een product....

4494 Met de snelle economische groei van landen als China en India en de snel stijgende vraag
4495 naar schaarse grondstoffen en energie, zou men kunnen verwachten dat er een reactie op
4496 gang zou komen. Maar de deskundigen vrezen dat een omschakeling naar een duurzame
4497 materialenindustrie niet vanzelfsprekend is. Er wordt weliswaar nieuwe technologie
4498 ontwikkeld, maar die vindt daarom nog geen ingang in de bedrijven (en vooral KMO's). Er zijn
4499 niet alleen financieel-economische factoren die inertie in de hand werken, ook de
4500 doorstroming van kennis loop niet vlot. Innovatie impliceert vaak investeren met een
4501 onzekere uitkomst. Men houdt dan ook vaak vast aan de vertrouwde technologie.

4502 Voor de transitie-arena was dit evenwel geen reden om de handdoek in de ring te gooien.
4503 Integendeel, zelfs al heeft Vlaanderen de afvalstromen behoorlijk onder controle, de
4504 afhankelijkheid van buitenlandse grondstoffen blijft een feit. De groei van de wereldeconomie
4505 kan op langere termijn de schaarste van de hulpbronnen alleen meer scherper stellen, niet
4506 alleen van fossiele brandstoffen, maar van alle grondstoffen. De toegang tot de voorraden is
4507 – gegeven de vaak instabiele regimes en conflictgebieden – niet gegarandeerd.

4508 Als volgende stap ontwierp de transitie-arena een 'leitbild', een inspirerende visie op de
4509 gewenste toekomst of een soort 'kompas' om in deze stormachtige tijden op koers te blijven.
4510 Het is dus geen gedetailleerde blauwdruk, maar een toekomstbeeld van een duurzamer
4511 regime dat zich onderscheidt van de huidige productie- en consumptiepatronen. Het is zeker
4512 ook geen scenario dat zich richt op wat er zou kunnen gebeuren (de zogenaamde
4513 'forecasting'), maar wat we kunnen laten gebeuren. Dan maakt het passief waarnemen van
4514 trends plaats voor de ambitie zelf trends te 'zetten' of beïnvloeden. Een slim netwerk steekt
4515 daarom zijn thermometer in de maatschappij, spoort onregelmatigheden en discontinuïteiten
4516 op en kijkt welke nieuwe mogelijkheden (de zogenaamde 'windows of opportunity') dat biedt.

4517 Het "kringloopdenken" kreeg de status van leidend principe. Daaraan werd een ingrijpende
4518 paradigma-verschuiving gekoppeld: de materialen zullen zorgvuldiger beheerd moeten
4519 worden als 'gemeengoed'. Lees: in het nieuwe regime worden materialen gebruikt – door
4520 producent en consument – maar er is iemand na hen die ook dat materiaal moet kunnen
4521 gebruiken. Dus: gebruiken mag, verbruiken niet. Men consumeert dan de 'functie' die een
4522 bepaalt product realiseert, maar niet de materialen.

4523 Technisch wordt een kringloopeconomie gekenmerkt door een hoog kennisniveau, het
4524 gebruik van nieuwe types materialen (recycleerbaar, robuust, flexibel in gebruik, ...), met een
4525 forse reductie van de risico's inzake toxiciteit... Organisatorisch zal men een integraal
4526 ketenbeheer moeten uitbouwen, nieuwe productiebedrijven moeten beroep kunnen doen op
4527 een slagkrachtige diensteneconomie ...

4528 Maar het zwaartepunt zal wellicht liggen bij de sociaal-culturele omslag: het feit dat men
4529 bijvoorbeeld als consument een 'dienst' gebruikt en geen product verbruikt, waarbij gebruik
4530 een verantwoordelijkheid (zorg voor het materiaal) impliceert. Ook voor de aanbodzijde wordt
4531 het wettelijk: niet alleen omwille van de nieuwe verantwoordelijkheden, maar evenzeer omdat
4532 het sluiten van kringlopen totaal nieuwe samenwerkingsverbanden vereist, nieuwe business
4533 modellen, ...

4534 Begin 2007 werd beslist om de transitie-arena uit te breiden zodat het meer de vorm aannam
4535 van een transitie-netwerk dat in de schaduw van het reguliere beleid een vernieuwende
4536 beweging op gang tracht te brengen. Steeds meer mensen werden gerekruteerd uit de
4537 maatschappelijke vijfhoek: overheid, bedrijven, maatschappelijke organisaties,
4538 kennisinstellingen en intermediairs (bv. studie bureaus of projectorganisaties). Voor alle
4539 duidelijkheid werd benadrukt dat het geen overlegplatform is waar betrokkenen tot een
4540 consensus moeten komen over beleidsplannen en verdeelsleutels voor subsidies. Er werd
4541 vooral gezocht naar geëngageerde individuen, eigenwijze "omdenkers" die zich niets
4542 aantrekken van weerstand of gefronste wenkbrauwen, die het verdedigen van de belangen
4543 van hun achterban kunnen loslaten om grensverleggend te samen te werken.

4544 Het leitbild was blijkbaar voor veel mensen aantrekkelijk genoeg om zich daarbij aan te
4545 sluiten en leverde voldoende stof voor het installeren van een vijftal transitieteams die zich
4546 konden concentreren op een aantal deelaspecten. Zij formuleerden elk voor hun domein een
4547 gedetailleerder 'streefbeeld' en ontwikkelden 'transitiepaden' (ontwikkelingsrichtingen) die
4548 ons van het heden naar die gewenste toekomst kunnen leiden. Er werd zorgvuldig gewaakt
4549 over de terugkoppeling tussen de verschillende teams:

- 4550 ▪ Het team 'Slim Sluiten' concentreerde zich op het beheer van materialen als
4551 gemeengoed en de ontwikkeling van intelligente infrastructuren die materiaalstromen
4552 onder controle krijgen. Eén transitiepad mikt op de ontwikkeling van "aangepaste
4553 bedrijvenparken", een ander op het "modulair ontwerpen van producten", een derde op
4554 "closed loop logistiek", enzovoort.
- 4555 ▪ Het team 'Tot Uw Dienst' concentreerde zich op het concept product-dienst-combinatie.
4556 Men wil 'levenskwaliteit' deels loskoppelen van 'bezit' en dit laatste vervangen door
4557 'toegang tot diensten'. In dit kader bekijkt men bijvoorbeeld het potentieel van
4558 hersteldiensten, leasing, derdebetalersysteem...
- 4559 ▪ Het team "Duurzame Kunststoffen" legde de link met de ontwikkelingen in de
4560 kunststofsector in Vlaanderen.

- 4561 ▪ Het team “Materialen Op Maat” broedt op het multifunctioneel of flexibel gebruik van
4562 materialen of producten, op het gemak waarmee men ze kan demonteren, componenten
4563 kan hergebruiken of recycleren.
- 4564 ▪ Het team ‘Wakkere Samenleving’ tenslotte concentreerde zich op de consument, die zijn
4565 bijdrage moet (kunnen) leveren. Zorgzaam gedrag impliceert bijvoorbeeld de
4566 mogelijkheid om goed geïnformeerde keuzen te maken.
- 4567 De uitgewerkte streefbeelden en oplossingsrichtingen hebben de teamdeelnemers in mei
4568 2008 op de Plan C Netwerkdag in Leuven geïnspireerd tot het formuleren van diverse
4569 innovatieve ideeën om in de praktijk te brengen.
- 4570 2008 was ook het jaar waarin Plan C zich voor een breder publiek kenbaar maakte onder het
4571 toezien oog van zo'n 140 durvers - doeners uit Vlaanderen en daarbuiten. Plan C lanCeert!
4572 op 15 oktober was een geslaagde verbindingsdag tussen kennisinstellingen, overheden,
4573 bedrijven, maatschappelijke organisaties, Plan C'ers van het eerste uur en Plan C'ers to be.
4574 Bestaande ideeën werden gedeeld, banden versterkt, nieuwe ideeën gegenereerd en
4575 onverwachte allianties gesmeed. Dat de deelnemers enthousiast waren over wat ze hoorden
4576 en zagen blijkt uit de meer dan 100 nieuwe ideeën die een luttele 45 minuten netwerken
4577 genereerde.
- 4578 De bestaande ideeën en sommige van deze nieuwe ideeën hebben aanleiding gegeven tot
4579 het in gang zetten van heel wat initiatieven, waarvan sommige initiatieven als ‘transitie-
4580 experiment’ zullen worden opgezet. Het proces is daarmee in een cruciale fase beland,
4581 namelijk de praktijk.
- 4582 Voor de betrokkenen was het duidelijk: de eerste stappen zijn gezet, maar de “beweging” moet
4583 nog op gang komen. Derhalve werd dan ook bredere mobilisatie opgestart. Plan C wil tegen
4584 2014 het volgende hebben verwezenlijkt:
- 4585 ▪ *“We hebben Vlaanderen bewustgemaakt van de meest hardnekkige problemen, en
4586 plaatsten de noodzaak van een ingrijpende overgang naar duurzaam materialenbeheer
4587 hoog op de maatschappelijke agenda.*
- 4588 ▪ *We hebben minstens twintig spraakmakende experimenten opgezet en/of gesteund.
4589 Onze doelstelling daarbij: samen leren over de mogelijkheden van ingrijpende
4590 vernieuwingen, hun toepassing en acceptatie. Met experimenten en andere initiatieven
4591 hebben we kennis over de overgang naar duurzaam materialenbeheer vergaard.*
- 4592 ▪ *Via ons netwerk hebben we die kennis aangevuld, verdiept, verspreid en opgeschaald.
4593 Bovendien hebben we mensen, organisaties en ondernemingen gestimuleerd om onze
4594 gezamenlijke ervaringen te vertalen naar de praktijk en/of op de markt te brengen.*
- 4595 ▪ *We hebben de eerste institutionele veranderingen gerealiseerd waardoor de
4596 zelforganisatie voor een overgang naar duurzaam materialenbeheer een alsmaar bredere
4597 maatschappelijke basis krijgt.*
- 4598 ▪ *We hebben ons opgewerkt tot een gewaardeerde partner van gelijkaardige Europese en
4599 internationale netwerken. Samen met hen overtuigen we Europa hoe noodzakelijk een
4600 radicaal andere denkwijze over, én een compleet andere omgang met materialen zijn.”*
- 4601 Netwerken, en vooral het creëren van ruimte voor het “sociaal leren of van elkaar leren”; dat
4602 is een belangrijk rode draad door de agenda voor de eerstkomende jaren, naast de
4603 mobilisatie die gericht is op het rekruteren van mensen met verschillende vaardigheden:
4604 inhoudsdeskundigen, netwerkers en verkopers, gepassioneerde visionairs, gedreven
4605 bestuurders en enthousiaste praktijkmensen.
- 4606 Op korte termijn staat het initiëren en realiseren van een twintigtal experimenten op het
4607 menu, experimenten die een stap kunnen zetten in de richting die de transitiepaden
4608 aanwijzen. Ideeën kunnen van overal komen en alle ideeën zijn welkom, maar bij Plan C
4609 wordt beklemtoond dat men zich bij de selectie niet zozeer laat leiden door resultaat alleen,
4610 maar wel door de lessen die men er kan uit leren met betrekking tot de structurele
4611 veranderingen – de paradigma-verschuiving – die men wil realiseren. Projectvoorstellen die

4612 direct kunnen bijdragen tot het reguliere milieubeleid of ander beleid zoals innovatiebeleid ,
4613 wil men een plaats geven daar waar ze best worden opgepakt, en dat is niet altijd binnen
4614 Plan C. Plan C wil vooral de moeilijker gevallen ondersteunen en coachen, transitie-
4615 experimenten die misschien kans maken om te mislukken, maar tegelijk heel leerrijk kunnen
4616 zijn. Er zijn in Vlaanderen nog tal van andere kanalen waar men steun kan vinden voor
4617 innovatieve ideeën en Plan C wil daar complementair aan zijn door te focussen op
4618 systeeminnovatie. Bij de selectie hoort eventueel de combinatie van verschillende ideeën
4619 die in synergie tot een sterker experiment kunnen leiden. Om het traject van innovatief idee
4620 tot experiment te ondersteunen, heeft Plan C o.m. een 'ideeën management systeem' in
4621 ontwikkeling.

4622 Er zijn mensen die zeer creatief zijn, maar zelf geen netwerker zijn of hun idee moeilijk in de
4623 praktijk kunnen brengen. Dan moet Plan C de juiste mensen bij mekaar brengen. Naast
4624 coaching wordt geïnvesteerd in validatie. De lessen en resultaten uit experimenten – of het
4625 nu gaat om mislukkingen of successen - moeten doorstromen in het bredere netwerk. De
4626 kennis moet gedeeld worden.

4627 Men verwijst naar Rene Kemp en Suzanne van den Bosch om duidelijk te maken wat
4628 transitie-experimenten bijzonder maakt: *"Het onderscheidend vermogen van een transitie-
4629 experiment is dat het breed leert over een maatschappelijke opgave ... het leren gaat verder
4630 dan leren over technologie , er is oog voor bredere maatschappelijke ontwikkelingen en er
4631 wordt daar strategisch op ingespeeld.. Een belangrijk element is de terugkoppeling van
4632 resultaten en lessen naar een hoger strategisch niveau zowel wat betreft besluitvorming (wat
4633 gaan we doen) als ook (technologie-overstijgende) perspectief-ontwikkeling. Vooral het
4634 laatste is belangrijk....Partijen die betrokken zijn bij een experiment, moeten zich bewust zijn
4635 dat het een 'experiment' betreft en dat zowel het leren als de concrete resultaten belangrijk
4636 zijn. Tussen leren en concrete resultaten kan een spanning bestaan. De partijen kunnen op
4637 veilig spelen waardoor weinig geleerd wordt"* (Kemp & Van de Bosch, 2006).

4638 De technologische niches die bijvoorbeeld ontstaan in de groene chemie, de vernieuwing in
4639 productontwikkeling die wordt geïnspireerd door C2C-principes, wil men in Plan C aanvullen
4640 met andere niches, extra mogelijkheden die het nieuwe regime verder in een duurzame
4641 richting kunnen brengen. Het gaat er dan ook om mee te surfen op de vernieuwingsgolven en
4642 dat je open doet als er mogelijkheden of opportuniteiten aan de deur kloppen.

4643 **6. De transitie naar een koolstofarme economie in de praktijk brengen**

4644 Dit rapport is vertrokken van een overzicht van een aantal grote lijnen uit de theorie over
4645 socio-technische systeeminnovaties en transities. Transities spelen zich af op lange termijn,
4646 ze doorlopen verschillende fasen en kunnen geanalyseerd worden vanuit de wisselwerking
4647 tussen verschillende niveaus (landschap, regime, niche). Ze worden gekenmerkt door
4648 complexiteit en onzekerheid, en vele actoren zijn betrokken partij. Transities zijn eerder
4649 uitzondering dan regel. Meestal vertonen regimes (zoals het energie-, mobiliteits- of
4650 voedselregime) een grote stabiliteit en zijn ze niet zomaar in een andere richting te bewegen.
4651 Op momenten van grote landschapsdruk, groeiende interne contradicties in het regime en
4652 opbloeiende niches kunnen dynamieken op de verschillende niveaus beginnen
4653 samensporen, elkaar versterken, en kan een transitie op gang komen. De overgang van de
4654 huidige maatschappij naar een koolstofarme samenleving, zoals vooropgesteld in het
4655 visionaire MIRA-scenario, is zonder twijfel als een transitie te interpreteren. Op allerlei
4656 vlakken zal zo'n overgang innovatie vergen: technologisch, institutioneel, cultureel,
4657 economisch, sociaal, ecologisch. Dit alles is vooral aan bod gekomen in hoofdstukken 1, 2 en
4658 3.

4659 Voortbouwend op haar kennis van wat transities zijn en hoe ze zich afspelen, heeft de
4660 transitiewetenschap ook ideeën ontwikkeld om trachten transities te beïnvloeden in de
4661 richting van duurzaamheid. Transitiewetenschappers zijn meestal nogal voorzichtig over de
4662 mogelijkheden hiervan. Een sturing naar een op voorhand vastgelegd doel is niet mogelijk,
4663 maar de richting en de snelheid van een transitie met duurzame ontwikkeling als doel kunnen
4664 wel worden beïnvloed. Een transitie is immers een langetermijnproces, en een systeem is
4665 een complex geheel van samenhangende technologieën, infrastructuren, regels, actoren, ...
4666 die de overheid niet allemaal in de hand heeft. Daarom wordt sterk de nadruk gelegd op de
4667 ontplooiing van een nieuwe generatie van beleidsinstrumenten, die gebaseerd zijn op
4668 governance, waar de overheid en maatschappelijke actoren in interactie aan beleid werken.
4669 De overheid is de gangmaker die de netwerken kan initiëren, maar ze heeft er niet
4670 (noodzakelijk) de leiding over. Ze is een partner, naast de andere actoren, maar één die
4671 belangrijk is om richting te geven, voorwaarden te creëren, verbindingen te leggen,
4672 mogelijkheden te scheppen. In hoofdstuk 4 zijn de belangrijkste ingrediënten van transitie
4673 governance toegelicht; in hoofdstuk 5 is uitgebreid stil gestaan bij het bekendste model dat
4674 momenteel gebruikt wordt, namelijk het model van transitie management.

4675 In dit laatste hoofdstuk 6 worden een aantal grote lijnen van het rapport terug
4676 samengebracht. Er wordt eerst geargumenteed dat het weinig zin heeft om transitiedenken
4677 en transitie governance – waarvan het TM-model het bekendste voorbeeld is – te
4678 interpreteren als een totaal nieuwe manieren van denken en van beleid voeren. Ze kunnen
4679 beter begrepen worden als een volgende generatie van beleidsconcepten, waarbij een
4680 antwoord gezocht wordt op nieuw opduikende en complexere problemen. Vorige generaties
4681 van beleidsconcepten en –instrumenten worden daarbij niet volledig overbodig, maar ze
4682 worden wel aangevuld en in een ander kader geplaatst. Dit wordt geïllustreerd aan de hand
4683 van de parallelle evoluties in het innovatie- en milieubeleid, beide cruciaal in de overgang
4684 naar een koolstofarme economie, en beide zijn ze sinds de jaren zeventig een evolutie aan
4685 het doormaken van een eerste over een tweede naar, tegenwoordig, de vraag naar een
4686 derde generatie beleid. Transitiedenken en transitie governance lijken op maat gemaakt om
4687 de kwalitatieve sprong naar zo'n derde generatie beleid te operationaliseren.

4688 Tenslotte gaan we nog een laatste keer in op de bruikbaarheid van het transitiedenken en
4689 belangrijke inzichten die gehanteerd kunnen worden om beleidsmakers te informeren. De
4690 rijkdom van het analytisch kader en de verschillende processen die zich afspelen tijdens
4691 transities kunnen aangegrepen worden om verschillende ingangen te creëren om transities te
4692 stimuleren. Enerzijds bieden ze heuristische inzichten die beleidsmakers nieuwe inzichten kunnen
4693 opleveren en nieuwe aanknopingspunten voor beleidsvoering, bijvoorbeeld voor de transitie
4694 naar een koolstofarme economie. Anderzijds bieden ze een aantal methodes waarmee men
4695 aan het werk kan om zo'n transities trachten te beïnvloeden (namelijk versnellen en in
4696 duurzame richting duwen)⁸⁸.

⁸⁸ Dit hoofdstuk bouwt sterk voort op Paredis et al. (2009).

4697 **6.1. Voortbouwen op wat bestaat**

4698 In hoofdstuk 4 en 5 is transitie governance naar voren geschoven als dé aanpak voor
4699 duurzaamheidstransities en zijn een aantal ingrediënten daarvan gedefinieerd. Ingrediënten
4700 definiëren is één ding, maar vanuit beleidsperspectief wordt de volgende vraag dan hoe die
4701 ingezet kunnen worden, waar, en door wie. Betekent dit alles nu dat beleid zich volop moet
4702 gaan bezig houden met visies vormen, experimenteren en leren, opzetten van netwerken en
4703 participatief bezig zijn?

4704 Het zou een bijzonder naïeve gedachte zijn om te stellen dat het klassieke
4705 beleidsinstrumentarium (met bijvoorbeeld zijn juridische, financiële, economische en sociale
4706 instrumenten) voortaan overbodig wordt, of dat anderzijds een marktgerichte aanpak
4707 verleden tijd is. Uiteraard is dat niet het geval. Transitiedenken en transitie governance
4708 kunnen best begrepen worden als een volgende generatie van beleidsconcepten, waarbij een
4709 antwoord gezocht wordt op nieuw opduikende en complexere problemen, gepaard gaande
4710 met veel onzekerheid, onvolledige informatie, maar waarbij tegelijkertijd wel gestreefd wordt
4711 naar gedragen en uitvoerbare oplossingen. Vorige generaties van beleidsconcepten en –
4712 instrumenten worden daarbij niet overbodig, maar ze worden wel aangevuld en in een ander
4713 kader geplaatst (Grin et al., 2003). Dat is cruciaal om in te zien. Zich inschrijven in
4714 transitiedenken staat niet gelijk aan tabula rase maken met alles wat vooraf ging, maar stelt
4715 wel een aantal van de als normaal bevonden recepten in vraag.

4716 Dit valt mooi te illustreren aan de hand van de evoluties van twee domeinen die centraal
4717 zullen staan in de transitie naar een koolstofarme economie, namelijk het milieubeleid en het
4718 innovatiebeleid. Hoewel beide nog sterk langs elkaar doorwerken momenteel, hebben ze
4719 toch evoluties ondergaan die hen dichterbij elkaar brengen, in die mate zelfs dat een meer
4720 geïntegreerde aanpak mogelijk lijkt. Transitiedenken kan daarin een rol spelen.

4721 **6.1.1. Innovatietheorie en innovatiebeleid: van eerste naar derde generatie**

4722 Tot begin jaren negentig was het innovatiebeleid in de meeste OESO-landen een *technology*
4723 *push* beleid, ook wel een innovatiebeleid van de eerste generatie genoemd. De kijk op
4724 innovatie was daarin erg lineair. Het proces begint met een uitvinding in een laboratorium,
4725 doorloopt verdere ontwikkeling in het bedrijf en mondt uiteindelijk uit in nieuwe producten op
4726 de markt. De taak van het beleid bestond erin zoveel mogelijk middelen voor O&O en
4727 fundamenteel onderzoek te voorzien, voor de creatie van spin-offs en voor selectieve steun
4728 aan een aantal strategische clusters (“picking winners”) (Goorden, 2004). Het belangrijkste
4729 argument voor overheidstussenkomst was marktfalen: kennis is grotendeels een publiek
4730 goed en de voordelen van een innovatie kunnen dus makkelijk door alle marktspelers
4731 opgepikt worden. Daardoor investeren bedrijven onvoldoende in innovatie en dat levert een
4732 rechtvaardiging voor de vrijmaking van publieke middelen voor O&O (Foxon & Pearson,
4733 2008). Midden jaren tachtig resulteert deze *technology push* strategie in de DIRV-campagne
4734 (Derde Industriële Revolutie Vlaanderen). Met wat goede wil zou de DIRV als een soort
4735 transitiebeleid avant la lettre bekeken kunnen worden, want het was de bedoeling een nieuwe
4736 structurele basis aan de Vlaamse economie te geven⁸⁹, en dat te doen via een lange termijn
4737 beleid. Daarvoor werd veel geld vrij gemaakt om toponderzoek mogelijk te maken in clusters
4738 als micro-electronica, biotechnologie, nieuwe materialen, energie- en milieutechnologie.
4739 Resultaten van deze aanpak – die trouwens nog altijd sterk aanwezig is in het
4740 innovatiedenken en -beleid – zijn de zogenaamde strategische onderzoekscentra IMEC
4741 (Interuniversitair Micro-Elektronica Centrum), VIB (Vlaams Instituut voor Biotechnologie),
4742 VITO (Vlaamse Instelling voor Technologisch Onderzoek) en van recentere datum het IBBT
4743 (Instelling voor BreedBandTechnologie).

4744 In de loop van de jaren verandert de kijk op innovatie en zien we de groei van een tweede
4745 generatie innovatiebeleid. Dat betekent niet dat het vorige beleidsmodel volledig verdwijnt,
4746 maar wel dat onder invloed van nieuwe inzichten en principes, andere accenten en
4747 instrumenten worden binnengebracht. De belangrijkste vernieuwing is de introductie van een
4748 systeemperspectief op innovatie, in het bijzonder door gebruik te gaan maken van het

---

⁸⁹ Uiteraard wel niet vanuit duurzaamheidsprincipes.

4749 concept “nationaal innovatiesysteem” (NIS). Hiermee wordt de aandacht verlegd naar
4750 minstens drie fundamentele aspecten van innovatieprocessen (Foxon, 2006). Ten eerste
4751 verloop innovatie niet lineair, maar is ze het resultaat van veelsoortige interacties tussen
4752 spelers en technologie in een systemisch en dynamische proces. Ten tweede gaat het niet
4753 om perfect geïnformeerde actoren (zoals in de neoklassieke economische theorie), maar
4754 worstelen ze met “bounded rationality” of begrensde rationaliteit, m.a.w. ze zijn beperkt in hun
4755 mogelijkheden om informatie te vergaren, ze vallen voor beslissingen gedeeltelijk terug op
4756 ervaringen, gewoontes, imitatie van anderen, verwachtingen over de toekomst.
4757 Leerprocessen krijgen een vitale rol in innovatie. Ten derde spelen instituties, in de betekenis
4758 van allerlei vormen van regels, een centrale rol in stimuleren of verhinderen van innovatie. De
4759 onderbouwing voor beleidsinterventie richt zich nu op systeemfouten: overheidssteun is
4760 gerechtvaardigd omdat het innovatiesysteem en zijn actoren karakteristieken hebben die hen
4761 verhinderen om optimaal te functioneren. Er gaat niet enkel meer steun naar O&O, maar ook
4762 naar netwerking tussen innovatieactoren, leerprocessen en uitwisseling van kennis,
4763 onderzoek naar de invloed van instituties en regels.

4764 Het NIS-kader is momenteel de belangrijkste basis voor innovatiebeleid op internationaal
4765 niveau (OESO, EU) en in de meeste EU-lidstaten. Op Vlaams niveau is de verandering
4766 zichtbaar in het Innovatiedecreet van 1999, dat een wettelijke basis legde om de
4767 ondersteuningsmechanismen te verbreden en dat institutionele hefboomen creëerde om
4768 collectieve innovatieplatformen te stimuleren. Een belangrijk kenmerk is het generieke
4769 stimuleringsbeleid voor innovatie, waarbij de overheid niet kiest tussen technologieën, maar
4770 een bottom-up ontwikkeling voorstaat, waarbij de keuze voor technologische ontwikkeling
4771 aan de innovatie-actoren overgelaten wordt (Van Humbeeck et al., 2004). De ondertekening
4772 van het Innovatiepact uit 2003 tussen de sociale partners consolideert die benadering. Maar,
4773 door de koppelingen aan de Lissabondoelstellingen, vertoont ze ook een aantal kenmerken
4774 van zogenaamd derde generatie innovatiebeleid.

4775 Sinds een EU-rapport uit 2002 (Lengrand et al., 2002) is er naast het discours over bottom-up
4776 innovatiebeleid en netwerking, ook een discours gegroeid over een “**derde generatie
4777 innovatiebeleid**”. Dat moet een horizontaal beleid worden waarbij enerzijds innovatie in alle
4778 beleidsdomeinen een thema wordt, en anderzijds beleid tussen domeinen gecoördineerd
4779 wordt zodat innovatie niet wordt tegengewerkt. Bovendien, door de integratie met andere
4780 beleidsdomeinen, is het de bedoeling dat de doelstelling van innovatie verbreed wordt van
4781 groei en competitiviteit stimuleren naar de aanpak van maatschappelijke problemen, zoals
4782 gezondheidszorg, onderwijs, mobiliteit, klimaatsverandering, duurzame ontwikkeling. Om dat
4783 te bereiken, is er ook betrokkenheid nodig van nieuwe stakeholders (dienstensector, sociale
4784 economie en socio-culturele sector, ngo’s, burgerorganisatie) in het innovatiedebat. Tot op
4785 heden zijn concrete uitingen van zo’n derde generatiebeleid niet erg zichtbaar en blijkt het
4786 meer om discours dan om realiteit te gaan. In Nederland werd er recent een
4787 Interdepartementaal Directoraat Kennis en Innovatie ingesteld, als interface tussen
4788 verschillende ministeries, met als doel maatschappelijke problemen en innovatie te verbinden
4789 (Nederlandse Regering, s.d.). Op Vlaamse niveau werd bij de BBB-hervorming van de
4790 administratie een geïntegreerd departement Economie, Wetenschap en Innovatie gecreëerd,
4791 en het concept van “horizontaal innovatiebeleid” werd al in 2005 opgenomen, maar de
4792 implementatie blijft moeizaam. In januari 2009 ondertekenden regering en sociale partners
4793 het Pact 2020. Daarmee is het in eerste instantie de bedoeling een lange termijnverbintenis
4794 te hebben om op basis van innovatie de competitieve positie van de Vlaamse economie te
4795 versterken, maar tegelijkertijd hoopt men andere maatschappelijke doelstellingen te bereiken
4796 en te innoveren in sectoren als milieu, werk, zorg en gezondheid. Er zijn al een aantal
4797 losstaande initiatieven genomen om doorbraken te realiseren, maar het beleid en de
4798 instrumenten om zo’n doelstellingen gelijktijdig te realiseren, moeten nog geïnstalleerd
4799 worden. Een transitiebenadering kan hierin een rol spelen, zoals we verder zullen
4800 beargumenteren.

4801 **6.1.2. Milieubeleid: van eerste naar derde generatie**

4802 Terwijl het innovatiedenken en –beleid de afgelopen decennia verschillende veranderingen
4803 onderging, gebeurde iets vergelijkbaars aan de kant van milieu. We gebruiken de
4804 karakterisering van Grin e.a. om die evolutie te beschrijven (Grin et al., 2003). Volgens Grin

4805 e.a. is het mogelijk om verschillende generaties milieubeleid te onderscheiden op basis van
4806 hun centrale probleemdefinitie en de sturingsconcepten die gebruikt worden. Als nieuwe
4807 problemen opduiken of bestaande problemen anders gepercipieerd worden, dan ontwikkelen
4808 zich ook nieuwe concepten om ze aan te pakken.

4809 In de jaren zeventig begonnen milieuproblemen meer en meer op de agenda te komen. De
4810 eerste generatie van milieubeleid was sterk gericht op effectbestrijding, de gevolgen van
4811 vervuiling binnen de perken houden. Milieuproblemen werden gezien als een gevaar voor de
4812 volksgezondheid en beleid richtte zich op de compartimenten lucht, water, bodem.
4813 Milieuregelgeving en financiële instrumenten (belastingen, subsidies) moesten gedrag
4814 beïnvloeden. Bij het begin van de jaren negentig werd het echter duidelijk dat dit soort
4815 aanpak te veel 'end-of-pipe' gericht was en niet alle problemen kon oplossen, vooral niet de
4816 nieuw opduikende problemen die minder lokaal waren en/of uit meer verspreide bronnen
4817 voortkwamen. Voorbeelden zijn de aantasting van de ozonlaag, zure regen en verzuring en
4818 vervuiling uit diffuse bronnen. Er groeit nu een tweede generatie milieubeleid waarbij de
4819 aandacht verschuift naar preventie en naar een wieg-tot-graf benadering. Milieuproblemen
4820 worden onderdeel van een ruimer streven, namelijk duurzame ontwikkeling. "Het tweede
4821 generatiebeleid richt zich op bronnen en doelgroepen en werkt daarnaast gebiedsgericht. Het
4822 doelgroepenbeleid gaat uit van zelfsturing binnen kaders door maatschappelijke groepen. Dat
4823 het tweede generatiebeleid over het herijken en transformeren van maatschappelijke
4824 handelingspatronen gaat, heeft direct een aantal implicaties. Terwijl over regelgeving de
4825 overheid het alleenrecht heeft, vergt preventie bij de bron (bron- en doelgroepenbeleid)
4826 medewerking van andere partijen. Preventief, doelgroep- en brongericht werken betekent dat
4827 de overheid beleid moet ontwerpen dat door maatschappelijke partijen (de doelgroepen,
4828 bronnen, vervuilers) geaccepteerd wordt (ofwel legitiem is) en werkt (effectief is)" (Aarts &
4829 Grin, 2006).

4830 Volgens Grin e.a. hebben we ondertussen nood aan een derde generatie milieubeleid, een
4831 beleid dat in Nederland geïntroduceerd werd met het vierde Nationaal MilieubeleidsPlan
4832 (NMP-4). Die nieuwe generatie is nodig om nieuwe en hardnekkig problemen te bestrijden,
4833 zoals klimaatverandering of het verlies aan biodiversiteit. Omwille van hun complexiteit en
4834 structurele kenmerken kunnen deze problemen niet opgelost worden met de instrumenten
4835 van de tweede generatie. Structurele veranderingen op systeemniveau dringen zich op om op
4836 dit soort problemen een greep te krijgen. Dat vraagt een lange termijn aanpak en een
4837 sturingsfilosofie waarbij de doelstellingen interactief en in samenspraak met vooruitziende
4838 stakeholders geformuleerd worden. Duurzame ontwikkeling hangt nu af van de mogelijkheid
4839 om systeeminnovaties te realiseren en daarin zal transitie governance een rol kunnen spelen.

4840 In het eerste hoofdstuk hebben we de evoluties in het afvalbeleid gebruikt om een aantal
4841 begrippen uit het transitiedenk kader te introduceren. Als we die evoluties op een iets andere
4842 manier vertellen en door de bril van "generaties milieubeleid" kijken, dan zien we dat het net
4843 geschetste kader van Grin e.a. in grote lijnen terug te vinden is in het Vlaamse afvalbeleid.
4844 De ontwikkeling begon in de vroege jaren zeventig toen de meeste gemeenten hun eigen,
4845 kleinschalige en weinig gecontroleerde stortplaatsen hadden. Met de snelle groei van de
4846 afvalproductie werd afval een publiek thema. De regering reageerde met het
4847 Afvalstoffendecreet en de oprichting van OVAM. Het beleid was sterk top-down gericht,
4848 waarbij gefocust werd op gecontroleerd stortplaatsen en verbrandingsovens. Tegen het eind
4849 van de jaren tachtig werd echter duidelijk dat dit beleid onvoldoende was om het
4850 afvalprobleem onder controle te krijgen. We komen stilaan in het tweede generatiebeleid
4851 terecht. In het tweede Afvalstoffenplan (1991-1995) zien we een verschuiving in
4852 probleemanalyse en doelstellingen: de aandacht verschuift van het einde van de keten
4853 (storten, verbranden) en de controle van effecten, naar het begin van de keten (voorkoming,
4854 hergebruik, recyclage). Met de ontwikkeling van een afvalmarkt en een recyclage-industrie
4855 krijgt de industrie een structurele plaats in de afvalketen. De bevolking wordt betrokken door
4856 sensibiliseringsprogramma's en een tariefsysteem. Selectieve inzameling, recyclage en
4857 hergebruik worden normale praktijken en de eerste afvalpreventieprogramma's verschijnen.
4858 De overgang naar het huidige geïntegreerde afvalmanagement is een resultaat van externe
4859 druk, innovaties in technologie, in infrastructuur en instituties, marktfactoren, zelforganisatie
4860 van actoren, cultuur, praktijken en beleid.

4861 Maar hoewel het afvalmanagement en de markt efficiënt werken, regulering in voege is en
4862 gecontroleerd wordt, en hoewel recyclage en hergebruik normale praktijken worden, toch is
4863 het afvalprobleem zelf niet onder controle. Dat blijkt uit het feit dat de totale afvalproductie
4864 blijft groeien, dat materialen en producten voor het overgrote deel niet ontworpen zijn met
4865 gesloten kringlopen in het achterhoofd, dat de hoeveelheid materiaal die verloren gaat
4866 aanzienlijk is, enzovoort. Om de uitdagingen van duurzaamheid aan te kunnen, lijkt het
4867 noodzakelijk de rol en doelstellingen van afvalmanagement opnieuw fundamenteel te
4868 bevragen, en te bekijken als een subsysteem van een ruimer systeem van duurzaam
4869 materialenmanagement. Zo'n soort transitie zal complexer worden dan de afvaltransitie van
4870 de laatste decennia, en er zijn meer dan voldoende vragen natuurlijk: wat is duurzaam
4871 materialenmanagement precies? Hoe moet zo'n systeem georganiseerd worden? Wie zullen
4872 er de centrale spelers in worden? Tegen welke snelheid kunnen we huidige niet-duurzame
4873 systeem hervormen? Vanuit het besef van de grenzen van het huidige afvalmanagement,
4874 bestelde OVAM een studie om het potentieel van transitie management te onderzoeken
4875 (Loorbach et al., 2004). Op basis daarvan werd later het transitieproces Plan C opgestart.

4876 **6.1.3. Innovatiebeleid en milieubeleid één stap verder ontwikkelen**

4877 Zowel innovatie- als milieubeleid zijn in de loop van de laatste twee decennia geëvolueerd
4878 van een eerste naar een tweede generatiebeleid, en in beide zien we een discours en de
4879 eerste aanzetten voor een derde generatiebeleid. Hoewel ze vanuit tegengestelde tradities
4880 komen, zijn beide beleidsdomeinen naar elkaar beginnen groeien. Milieu is traditioneel een
4881 sterk beleidsdomein, met een top-down cultuur en sterk gericht op regulering. Innovatiebeleid
4882 is altijd meer gekenmerkt geweest door een bottom-up benadering, waarbij werd
4883 teruggevallen op zelf-organisatie via marktkrachten en de wetenschappelijke gemeenschap.
4884 Het is ook een eerder zwak beleidsdomein: hoewel de budgetten voortdurend groeien, is de
4885 sturing vanuit het beleid minder uitgesproken. Aan de basis van de convergentie tussen beide
4886 domeinen ligt een gemeenschappelijk en groeiend besef van de complexiteit van de
4887 maatschappelijke uitdagingen waarvoor beide staan. Ze is op minstens twee niveaus
4888 zichtbaar.

4889 Ten eerste zien we bij allebei een evolutie naar een meer uitgebalanceerde rol van
4890 beleidsinstrumenten en overheidinterventie. Het milieubeleid erkent dat verandering niet altijd
4891 afgedwongen kan worden door nieuwe regulering en dat het zijn eigen rol moet beginnen
4892 zien als één factor in een multi-partijen onderneming. Het innovatiebeleid heeft zijn blik
4893 verruimd van leverancier van subsidies voor O&O naar een actor in een innovatiesysteem
4894 waar netwerking, leerprocessen en de invloed van instituties en regels een grote rol spelen.
4895 Ten tweede beginnen beide domeinen een ruimer maatschappelijk discours te ontwikkelen,
4896 al is van het derde generatiebeleid nog niet veel in de praktijk gebracht.

4897 Is dat voldoende om de uitdagingen van een koolstofarme economie en een duurzamere
4898 samenleving aan te kunnen? In hun bespreking van milieu- en innovatieregimes komen
4899 Foxon en Pearson alleszins tot de conclusie dat zowel theoretische als empirische
4900 argumenten erop wijzen dat de afzonderlijke domeinen niet in staat zijn om de uitdaging van
4901 zo'n transitie aan te kunnen (Foxon & Pearson, 2008). Met welke beperkingen worden ze op
4902 dit moment geconfronteerd?

4903 Voor het innovatiebeleid gaat het vooral om volgende zaken:

- 4904 ▪ De NIS-benadering die momenteel overheerst in het innovatiedenken richt zich op
4905 stimulering van technologische innovatie, maar zegt neutraal te zijn ten opzicht van de
4906 richting van die verandering. Die keuze wordt aan de innovatieactoren overgelaten. Zoals
4907 boven al gezegd, is dit niet houdbaar in de transitie naar een duurzamere samenleving,
4908 en zal het innovatiebeleid een bredere maatschappelijke agenda moeten opnemen die
4909 ruimer is dan groei en competitiviteit.
- 4910 ▪ Daaruit volgt bijna automatisch dat het innovatiebeleid ook op andere fronten zal moeten
4911 verbreden. Zo begint men nog maar de mogelijkheden te ontdekken van een
4912 innovatiebeleid dat zich ook op innovaties in diensten en op niet-technologische
4913 innovaties richt. Werken met een bredere duurzaamheidsagenda, vraagt een nieuw

4914 evenwicht tussen technologische, institutionele en socio-culturele innovaties (Jackson,
4915 2009).

4916 ▪ Tenslotte kan het niveau van maatschappelijke innovatie dat nodig is om een
4917 koolstofarme economie te bereiken tegen 2050 (zoals het visionaire MIRA-scenario
4918 vooropstelt), niet gehaald worden met enkel product- en procesinnovaties. Doorheen dit
4919 hele rapport is betoogd dat daarvoor socio-technische systeeminnovaties nodig zijn. Het
4920 huidige innovatiesysteem richt zich vooral op een betere functionering en coherentie van
4921 het bestaande systeem en daardoor worden incrementele innovaties bevoordeeld.
4922 Hoewel de “creatieve destructie” van Schumpeter op microniveau erkend wordt, heeft dat
4923 nog niet geleid tot een model om daarmee op het niveau van systeeminnovaties om te
4924 gaan.

4925 Voor het milieubeleid kan aan volgende zaken gedacht worden:

4926 ▪ Verdere integratie met de socio-economische agenda (waarvan de innovatieagenda een
4927 onderdeel is). Problemen zoals klimaatverandering (maar ook bijvoorbeeld het afval en
4928 materialenvraagstuk) kunnen niet langer gecontroleerd worden enkel met milieubeleid.
4929 De realisatie van een koolstofarme economie dus ook niet. Meer dan ooit stelt zich de
4930 vraag naar integratie van beleid met andere domeinen.

4931 ▪ Het lijkt noodzakelijk om te onderzoeken welke onderdelen van het milieubeleid versterkt
4932 kunnen/moeten worden met de invoering van een derde generatiebeleid en een socio-
4933 technisch transitieperspectief. Leroy e.a. hebben al opgemerkt dat de vraagstukken
4934 waarmee het Vlaamse milieubeleid geconfronteerd wordt, een tendens vertonen naar
4935 multi-level, multi-domein en multi-actor problemen, maar dat het governance model
4936 waarmee gewerkt wordt niet in staat is om daarmee om te gaan (Leroy & Loots, 2006).

4937 ▪ Op Vlaams vlak worden de twee effectief bestaande transitieprocessen (Plan C en
4938 DuWoBo) momenteel nog altijd bekeken als experimenten in innovatief milieubeleid, met
4939 navenante financiële en beleidsondersteuning. Het consolideren en versterken van beide
4940 processen is noodzakelijk om de resultaten te oogsten van wat tot nu toe bereikt is.
4941 Tegelijk moeten ze uit het milieudomein kunnen breken en betere verbindingen leggen
4942 met bredere agenda's, zoals het lopende innovatiebeleid.

4943 **6.2. Het potentieel van het transitiekader benutten**

4944 Wat leert ons de voorafgaande bespreking nu? In dit rapport hebben we beschreven waar de
4945 kracht zit van transitiedenken en waarom zo'n benadering nodig is wanneer de koolstofarme
4946 economie van het visionaire MIRA-scenario de nieuwe maatschappelijke ambitie wordt. Wie
4947 zich enkel verdiept in het transitiediscours, kan de indruk krijgen dat een volledige herziening
4948 van beleid zich opdringt. Maar uit het voorafgaande blijkt dat er processen bezig zijn waarin
4949 de kiemen – en meer dan dat – van transitie governance al aanwezig zijn. Zeker in
4950 beleidsdomeinen die hoge relevantie hebben voor een koolstofarme economie – zoals milieu-
4951 en innovatiebeleid – tekenen die tendensen zich al af. De transitiebenadering kan daarbij
4952 aanhaken en ze heeft het potentieel om de lopende ontwikkelingen voorbij beperkingen te
4953 tillen die in de vorige paragrafen aangehaald zijn. Het socio-technisch transitieperspectief kan
4954 bestaand beleid verrijken met een aantal concepten die een kwalitatieve sprong mogelijk
4955 maken om de uitdaging van een koolstofarme en duurzame samenleving aan te vatten. Het
4956 kan ook als een brug functioneren tussen aan de ene kant milieu- en ruimer
4957 duurzaamheidsbeleid, en aan de andere kant innovatie en economisch beleid.

4958 Omdat dit een rapport is dat in een beleidscontext past, gaan we ter afsluiting nog eens in op
4959 de bruikbaarheid van het transitieperspectief vanuit het oogpunt van beleidsvoorbereiding en
4960 –implementatie (maar zoals herhaaldelijk benadrukt is dit perspectief ook bruikbaar voor
4961 andere maatschappelijke actoren die van duurzaamheidstransities werk willen maken). Om
4962 het potentieel te schetsen dat we op dit moment zien, vertrekken we vanuit de twee grote
4963 lijnen in transitie-onderzoek: hoe spelen transities zich af en hoe kunnen ze verklaard
4964 worden? Hoe kunnen transities beïnvloed worden? Het onderzoek naar de eerste vraag
4965 levert een aantal heuristieken of denkkaders op die de beleidsuitdaging kunnen verhelderen.
4966 Het onderzoek naar de tweede vraag levert een aantal werkmethodes, die afzonderlijk of in
4967 combinatie kansen bieden om transitie governance uit te bouwen.

4968 **6.2.1. Nieuwe heuristieken voor beleidsmakers: een perspectief op diepgaande**
4969 **veranderingen in socio-technische systemen**

4970 Ten eerste zijn er de transitieheuristieken die ingezet kunnen worden in een beleidsdomein.
4971 Ze kunnen beleidsmakers helpen om nieuwe inzichten te verwerven in welke elementen van
4972 belang zijn in een transitie, hoe die met elkaar verbonden zijn, tot welke aanknopingspunten
4973 dat leidt voor beleidsinterventie ten voordele van de transitie naar een koolstofarme
4974 economie. Transitieonderzoek heeft in de loop van de laatste jaren verschillende krachtige
4975 heuristieken opgeleverd waarmee beleidsmakers aan de slag kunnen.

4976 Het MLP-model is daarbij de bekendste heuristiek. Gebruik maken van het MLP in een
4977 innovatiecontext levert een veel breder beeld op van de selectieomgeving waarin
4978 innovatieprocessen zich afspelen. Transities hebben niet enkel betrekking op nieuwe
4979 technologieën, maar behelzen ook veranderingen in markten, gebruikerspraktijken, beleids-
4980 en culturele vertogen, instituties. Er wordt gekeken naar de interactie en co-evolutie tussen dit
4981 soort factoren, en de aandacht gaat naar de rol van gevestigde en niche-actoren en
4982 maatschappelijke groepen (Geels et al., 2008). Geels e.a. gebruiken het beeld van
4983 “sustainable innovation journeys” om de onzekere aard en de zoekprocessen te vatten die
4984 met een transitie gepaard gaan.

4985 In een context van duurzame ontwikkeling, kan het MLP-model naar een andere kijk op
4986 duurzaamheidsbeleid leiden. Zo kan het traditionele triple-P-model (People, Planet, Profit)
4987 aangevuld worden met een analyse die leert hoe landschapsdruk en interne
4988 regimecontradicties aangegrepen kunnen worden om het heersende regime te verstoren en
4989 ruimte te creëren voor duurzame niches. Duurzame ontwikkeling gaat dan niet enkel meer
4990 over win-win-winsituaties, maar ook een verstoring van evenwichten in bestaande
4991 maatschappelijke systemen om innovaties voor duurzaamheid op gang te brengen,
4992 bijvoorbeeld via strategisch nichemanagement of via transitie management. Dat betekent
4993 uiteraard niet dat er geen win-win situaties zouden bestaan, maar in het algemeen zet dit
4994 verhaal opnieuw het potentieel van duurzame ontwikkeling als systeemverstorend op de
4995 agenda, in plaats van als systeembevestigend. Bovendien, onder de huidige landschapsdruk
4996 en interne regimecontradicties wordt de kans op zo'n verstoringen ook veel waarschijnlijker.
4997 De inzichten van transitietheorie kunnen dan niet alleen helpen om een vernieuwend
4998 duurzaamheidsbeleid op de sporen te krijgen, maar vooral ook om pro-actief in te spelen op
4999 wat zich aandient, de transitie in een zo duurzaam mogelijk richting trachten te sturen, minder
5000 aangename kanten van een transitie onder controle te houden, en zo de maatschappelijke
5001 voordelen te plukken.

5002 Een andere handige heuristiek is de functiebenadering van innovatiesystemen waarover het
5003 in hoofdstuk 4 ook ging. De functies en hun interacties zijn bruikbaar in de analyse van
5004 innovatiesystemen en helpen verklaren waarom sommige innovaties slagen en andere
5005 mislukken. Een beleidsmaker die deze functies in zijn hoofd heeft en weet hoe ze onderling
5006 verbonden zijn, zal makkelijker ingangen vinden om duurzame niches te stimuleren, of meer
5007 in het algemeen om sterke innovatiesystemen uit te bouwen. De functies worden nu
5008 voornamelijk toegepast op niche-niveau, maar ze kunnen ook op een algemener niveau van
5009 socio-technische systemen gebruikt worden (Foxon, 2008). Dat kan de mogelijkheid bieden
5010 om deze analyse “op te schalen” van een overwegend niche focus, naar het niveau van
5011 industriële regimes en lange golven in groeidynamica. De functiebenadering kan verder
5012 versterkt worden door een conceptuele integratie met het MLP (voor een aanzet hiertoe, zie
5013 Markard & Truffer, 2008).

5014 Andere denkkaders zijn voorhanden, zoals het gedragspraktijkenmodel waarin verduidelijkt
5015 wordt hoe consumenten routines ontwikkelen en hoe doorbreking van routines noodzakelijk is
5016 om transities te realiseren⁹⁰. De technologische vertekening die, ondanks alle goede
5017 bedoelingen, soms toch binnenglijpt in het transitiekader, kan hiermee ten dele gecorrigeerd
5018 worden. De gedragspraktijkenbenadering is niet alleen ontwikkeld als een analytisch

⁹⁰ Zie o.a. Spaargaren et al., 2007. Voor een bespreking, zie Paredis, 2009.

5019 instrument. Spaargaren en medewerkers willen daarmee ook richtlijnen voor beleidsmakers
5020 ontwikkelen om gedragspraktijken te verduurzamen. Deze benadering verbreedt het palet
5021 aan beleidsmogelijkheden langs de consumentenzijde.

5022 In de loop van de volgende jaren zou er onderzoek gestoken moeten worden in de verdere
5023 ontwikkeling van heuristieken voor centrale verhaallijnen uit het transitieperspectief.
5024 Kandidaten daarbij zijn de diagnose van lock-in en padafhankelijkheid, de co-evolutie van
5025 regimecomponenten, de dynamieken van strategisch niche management, de invloed van
5026 concepten van normaliteit op regimestabiliteit en transities. De bedoeling daarvan moet zijn
5027 tot een soort meta-leren te komen voor beleidsontwikkeling: dit soort heuristieken kan
5028 beleidsmakers nieuwe inzichten opleveren, zodat ze beter de noodzaak van transities én het
5029 potentieel van transities inzien. Andere denkkaders inzetten in lopend beleid of bij de uitbouw
5030 van nieuwe initiatieven verandert de kijk op de problemen van het domein en op hoe het kan
5031 bijdragen aan de transitie naar een koolstofarme economie.

5032 **6.2.2. Nieuwe werkmethodes: een perspectief op de governance van socio-technische** 5033 **systemen**

5034 Naast het nieuwe begrip dat op basis van het transitiekader kan groeien, is er nood aan de
5035 inzet van een bredere set van beleidsinstrumenten dan momenteel het geval is. Beleid valt
5036 nog altijd overwegend terug op ofwel klassieke vormen van top-downsturing, ofwel een
5037 bottom-up marktmodel. Die worden niet overbodig, maar wanneer transitietheorie de
5038 aandacht trekt op de complexiteit van systeemontwikkelingen, onzekerheid, co-evolutie,
5039 multi-levels en multi-actoren, dan is het logisch dat er ook nieuwe beleidsvormen zich
5040 opdringen. Die zijn in vorige hoofdstukken aan bod gekomen: lange termijn visievorming over
5041 de duurzaamheid van systemen, opzetten van experimenten en niches ontwikkelen,
5042 leerprocessen ondersteunen, transparante netwerken bouwen, en dat alles binnen een
5043 transitiekader. De toegenomen complexiteit betekent langs de ene kant dat de rol van beleid
5044 minder eenduidig wordt. Langs de andere kant openen zich nieuwe mogelijkheden voor
5045 beleidsinitiatieven.

5046 Over hoe transitie governance geconcretiseerd moet worden en de verschillende
5047 ingrediënten in "recepten" vertaald kunnen worden, is er nog veel werk te verrichten en veel
5048 ervaring op te doen. Zoals al bij het begin van dit rapport aangehaald, zette Nederland met
5049 zijn Nationaal Milieubeleidsplan 4 (NMP 4) in 2001 als eerste in op transitie governance – in
5050 Nederland spreekt men dan meestal van transitie management. Er werden processen
5051 opgezet rond energie, mobiliteit, landbouw, en biodiversiteit en natuurlijke rijkdommen.
5052 Ondertussen lopen er ook processen in de zorg- en gezondheidssector. Meerdere ministeries
5053 en vele maatschappelijke actoren zijn bij de processen betrokken, waarbij het bijvoorbeeld
5054 opmerkelijk is dat het Ministerie van Economische Zaken de gangmaker is van de
5055 energietransitie.

5056 Dikwijls, maar niet uitsluitend, werd in die processen een specifiek model toegepast om het
5057 proces op gang te krijgen, het zogenaamde transitie management model (TM-model), waarin
5058 geprobeerd wordt de verschillende aspecten van transitie governance in één methodologisch
5059 pakket samen te ballen. Deze methode wordt ook in de twee Vlaamse transitieprocessen
5060 toegepast en ze is in hoofdstuk 5 uitgebreid aan bod gekomen. Naast deze aanpak is het ook
5061 mogelijk om lopende processen te verrijken met elementen van transitie governance, of om
5062 bij nieuwe initiatieven vanaf het begin transitie-ideeën en –werkmethodes mee te nemen. De
5063 ervaringen hiermee zijn tot nu toe veel minder gesystematiseerd, maar aangezien de
5064 belangstelling voor het transitiedenken in Europa snel groeit, zullen de ervaringen ook
5065 toenemen.

5066 **6.2.3. Een laatste keer terug naar Vlaams beleid voor een koolstofarme economie**

5067 Er is in de laatste tien jaar heel wat uitgebouwd op vlak van transitietheorie en transitie
5068 governance, maar zoals boven al herhaaldelijk gezegd, zijn beide nog vrij jong, en is er hier
5069 nog veel onderzoek te doen en veel ervaring uit te bouwen. We hebben inzichten ontwikkeld,
5070 we hebben op basis daarvan mogelijke werkmethodes voor governance ontwikkeld, maar er
5071 is niemand zo brutaal om te zeggen dat hij of zij precies weet hoe een transitie voor

5072 duurzaamheid in gang te steken. Dat zou uiteraard ook volledig tegenstrijdig zijn met de
5073 opgedane inzichten. We proberen hier tot slot toch nog een aantal samenvattende
5074 beleidssuggesties te doen, zij het in alle bescheidenheid. Wat hebben we geleerd?

5075 Ten eerste. Wanneer beleidsmakers – of andere maatschappelijke actoren – van de
5076 noodzaak en het potentieel van een transitie naar een koolstofarme en duurzamere
5077 samenleving overtuigd zijn, dan wordt het noodzakelijk dit denkkader ook systematisch te
5078 beginnen toepassen. Voor de transitie naar een koolstofarme economie zijn uitgebreide, ook
5079 historisch gekaderde, MLP-analyses van o.a. het Vlaamse energie- of mobiliteitssysteem
5080 onontbeerlijk. Die zijn in Vlaanderen tot nu toe niet voorhanden (en ook onze eigen schets in
5081 hoofdstuk 2 is oppervlakkig). Zo'n analyses zullen een nieuw soort kennis aanbrengen over
5082 de groei en de huidige toestand van het regime, de aanwezige niches en determinerende
5083 landschapsfactoren. Met nieuwe denkkaders kijken we op nieuwe manieren naar de
5084 werkelijkheid en zien we nieuwe mogelijkheden om ze (trachten) te veranderen. Behalve de
5085 MLP-analyse, hebben we boven nog andere mogelijkheden aangehaald: de
5086 functiebenadering van innovatiesystemen (bijv. toe te passen op niches van hernieuwbare
5087 energietechnologie in Vlaanderen), het gedragspraktijkenmodel (bijv. toe te passen op
5088 energie- en mobiliteit-gerelateerde routines en doorbreking van routines bij gezinnen), de
5089 analyse van lock-in en padafhankelijkheid (bijv. voor de Vlaamse/Belgische energiesector),
5090 enzovoort.

5091 Ten tweede. Als het over initiëren van transitie gaat, is het transitie-managementmodel
5092 ongetwijfeld de moeite waard om op een aantal processen en (onderdelen van)
5093 beleidsdomeinen los te laten, bijvoorbeeld voor de door Pact 2020 aangekondigde initiatieven
5094 rond energietransitie en de mobiliteitstransitie. Het typische van het TM-model is dat het
5095 aanvankelijk in de schaduw van het reguliere beleid opereert, met betrekken van
5096 vooruitstrevende regime- en nichespelers, omdat dat de kans geeft onbevangen over lange
5097 termijnontwikkelingen na te denken en creatieve wegen te bewandelen. Voor nieuw op te
5098 zetten processen, moeten lessen getrokken worden uit DuWoBo en Plan C, zowel over wat
5099 werkt, als over de problemen waarmee afgerekend moet worden. DuWoBo en Plan C zijn
5100 opgezet als experimenten in innovatief milieubeleid. Nu de processen op gang zijn, moet het
5101 beleid echter zorgen dat de randvoorwaarden voor hun functionering uitgewerkt worden en
5102 daar hapert er een en ander: bijvoorbeeld in voorziening van werkingsmiddelen,
5103 managementstructuur, ondersteuning voor experimenten, inspelen op de visie en de
5104 dynamiek, flankering door een regelgevend kader. Ook onderzoek naar de verschillende
5105 Nederlandse voorbeelden verdient aanbeveling, want wanneer de TM-processen vanuit de
5106 schaduw meer naar het centrum van het beleid bewegen – zoals bijvoorbeeld het geval is bij
5107 de Nederlandse energietransitie – beginnen nieuwe factoren te spelen. Zo blijken
5108 belangenconflicten en machtsrelaties dan een grotere rol te gaan spelen, en zijn de relaties
5109 met meer geïnstitutionaliseerde democratische processen niet altijd even duidelijk (bijv. ten
5110 opzichte van het parlement of adviesraden).

5111 Ten derde. Alhoewel het TM-model interessante resultaten blijkt op te leveren en
5112 enthousiasmerend werkt voor organisaties, overheden en bedrijven die in duurzaamheid
5113 willen investeren, is er geen reden om elke vorm van transitie governance op die typische
5114 manier aan te pakken (met arena's, transitiepaden etc.). De denkkaders en werkmethodes
5115 van het transitieperspectief kunnen ook afzonderlijk of in combinatie materiaal opleveren
5116 waarop een beleid kan bouwen. Daarbij kan mogelijk voortgebouwd worden op evoluties die
5117 al bezig zijn in betreffende domeinen, zoals boven gedemonstreerd met de analyse van
5118 milieu- en innovatiebeleid⁹¹. Maar tegelijkertijd zal niet alles bij het oude kunnen blijven als
5119 men een transitieperspectief ernstig neemt. Voor het innovatiebeleid bijvoorbeeld hebben we
5120 een aantal uitdagingen geformuleerd. Om in een transitiecontext relevant te blijven, lijkt daar
5121 bijvoorbeeld een herdefiniëring nodig op minstens drie terreinen: van innovatie hoofdzakelijk
5122 in functie van economische groei naar innovatie ingeschreven in de oplossing van veel
5123 ruimere maatschappelijke vragen; van innovatie die hoofdzakelijk gedacht wordt in termen
5124 van technologische oplossingen naar evenwicht tussen technologische, institutionele en
5125 sociaal-culturele innovaties; van proces- en productinnovatie naar systeeminnovatie.

---

⁹¹ Op andere terreinen, zoals integraal waterbeheer, zien we vergelijkbare evoluties.

5126 Zijn er plaatsen waarbij dit soort denken en instrumenten aansluiting kan zoeken? We
5127 hebben in vorige hoofdstukken betoogd dat één van de sterktes van het transitiekader is dat
5128 het een integrale benadering toelaat, die het technologische overstijgt. Naast de grote rol die
5129 er voor de bekende innovatieactoren is in een transitie, opent zich daardoor ook duidelijk een
5130 rol voor bijvoorbeeld de diensteneconomie, de sociale economie, organisaties in de socio-
5131 culturele sector en burgerinitiatieven. Over welke mogelijkheden er dan precies zijn, is er op
5132 dit moment in Vlaanderen geen onderzoek voorhanden. In het kader van het Steunpunt
5133 Duurzame Ontwikkeling is er wel een overzicht gemaakt van een aantal kansen op
5134 aansluiting, voornamelijk uit de sfeer van innovatie en milieu:

5135 ▪ het Pact 2020 en het ViA-proces zijn hier regelmatig vernoemd. Aangezien ze transities
5136 al expliciet opnemen en bedoeld zijn als een lange termijnovereenkomst, zal het er nu op
5137 aankomen dat in de verdere uitwerking van deze processen hiernaar ook daadwerkelijk
5138 aandacht gaat.

5139 ▪ De milieubeleidscyclus, met de Milieuverkenning 2030 van MIRA en het vierde Milieu- en
5140 Natuurplan Vlaanderen: het vorige MINA-plan ligt aan de basis van de opstart van de
5141 transitieprocessen DuWoBo en Plan C. Wil transitiebeleid zich doorzetten in Vlaanderen,
5142 dan zal de inzet van de milieusector daarin van groot belang zijn. In theorie dient de
5143 Milieuverkenning 2030 als input voor de opmaak van een nieuw MINA-plan voor
5144 Vlaanderen. In de praktijk is de afstemming echter niet zo perfect en is de voorbereiding
5145 van het plan al een hele tijd bezig. In principe had men voor deze opmaak voor een
5146 benadering in de stijl van het Nederlandse NMP-4 kunnen kiezen, met transitiebeleid als
5147 de lange termijn beleidsas (naast regulier beleid), én voor de uitvoering samenwerking
5148 kunnen zoeken en medeverantwoordelijkheid leggen bij andere beleidsdomeinen (zo
5149 kwam de Nederlandse energietransitie bij Economische Zaken terecht). Deze aanpak
5150 wordt momenteel niet gevolgd en de uitwerking zal waarschijnlijk milieuthematisch gericht
5151 zijn. Aanvullend daarop en daarin verwerkt kan er dan nog altijd voor transitieprocessen
5152 gekozen worden.

5153 ▪ de invulling van de tweede fase van de Vlaamse Duurzame Ontwikkelingsstrategie:
5154 Vlaanderen heeft sinds 2006 een overkoepelende duurzaamheidsstrategie, en één van
5155 de laatste beleidsdaden van de vorige Vlaamse regering was de concretisering daarvan
5156 in een aantal projecten. Ondersteuning van transitieprocessen zou daar logischerwijze
5157 een deel van moeten zijn. Maar er kan mogelijk ook ingezet worden op een ruimere
5158 herdefiniëring van de strategie, geïnspireerd op een aantal uitgangspunten van het
5159 transitiedenken.

5160 ▪ binnen de innovatiewereld is er op meerdere plaatsen interesse uitgedrukt voor het
5161 transitieconcept, al is er tot nu toe niet actief gebruik van gemaakt. Een opsomming:

5162 ○ het IWT heeft verschillende studies gepubliceerd waarin systeeminnovatie en
5163 transities expliciet aan bod komen. Daarnaast biedt het werk rond derde
5164 generatie innovatiebeleid en rond strategische intelligentie
5165 aanknopingspunten.

5166 ○ Het IST (Instituut Samenleving en Technologie – voorheen viWTA, Vlaams
5167 Instituut voor Wetenschappelijk en Technologisch Aspectenonderzoek), als
5168 instelling verbonden aan het Vlaams Parlement, heeft als uitdrukkelijke
5169 opdracht gekregen het debat over wetenschap, technologie en samenleving
5170 te stimuleren. Op regelmatige basis worden hier (participatieve)
5171 toekomstverkenningen en studies over technology assessment gemaakt (o.a.
5172 een toekomstverkenning van energiesystemen voor Vlaanderen in 2050, de
5173 rol van waterstof, de mogelijkheden van energievoorziening onder lokaal
5174 beheer).

5175 ○ VRWB (Vlaamse Raad voor Wetenschapsbeleid), adviesorgaan over
5176 wetenschaps- en technologiebeleid aan de Vlaamse regering, waar o.a. een
5177 technologieverkenning is uitgevoerd die geleid heeft tot de formulering van
5178 zes strategische innovatieclusters voor Vlaanderen, en die zeer invloedrijk
5179 geweest is voor het ViA-proces. In oktober 2008 publiceerde de VRWB in
5180 oktober 2008 een memorandum voor de volgende Vlaamse regering
5181 *Duurzame welvaart en welzijn door wetenschap en innovatie. Memorandum*
5182 *2009-2014*. Daarin wordt melding gemaakt van de transitieprocessen,

- 5183 DuWoBo en Plan C als manieren om aan strategische visievorming en
5184 nieuwe technologische ontwikkelingen te doen vanuit maatschappelijke
5185 behoeften.
- 5186 ○ EWI (departement Economie, Wetenschap en Innovatie): EWI werd als
5187 nieuw departement gecreëerd onder de Beter Bestuurlijk Beleid hervorming.
5188 Eind 2008 publiceerde EWI een boek over duurzame economie: *Bouwen aan*
5189 *een duurzame economie: investeren in de toekomst*. De top van de Vlaamse
5190 industrie belijdt daarin haar geloof in duurzame ontwikkeling en de
5191 ongekende investeringskansen die dat biedt. Karel Vinck, voorzitter van de
5192 VRWB en van het regeringsinitiatief Vlaanderen in Actie, stelt daarin dat “*Als*
5193 *we toekomstgericht denken, moeten we vooral focussen op radicale*
5194 *innovaties, zoals een procesgeïntegreerde productieketen of zelfs*
5195 *systeeminnovaties*”. Dit is uiteraard geen beleidsdocument en het zal zaak
5196 zijn voorbij het discours te raken, maar het boek geeft wel een idee van waar
5197 er mogelijke geïnteresseerden te vinden zijn die werk willen maken van
5198 systeeminnovatie in hun sector.
- 5199 ○ SERV (Sociaal-Economische Raad Vlaanderen) en MINA-raad: beide
5200 hebben zich, in gezamenlijk adviezen, al voorstander getoond van een
5201 beleid dat inzet op systeeminnovatie en transities. Al in 2003 bracht de SERV
5202 een studie uit waarin de kaart getrokken werd van een industrieel en
5203 innovatiebeleid dat geïntegreerd met milieu- en duurzaamheidsbeleid, o.a.
5204 via een transitieaanpak. De SERV is verder een sterk voorstander van
5205 horizontaal innovatiebeleid en opbouw van strategische intelligentie.
- 5206 ○ Steunpunt Duurzame Ontwikkeling: het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling is
5207 één van de veertien Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek die in
5208 januari 2007 werden opgericht door de Vlaamse regering. Binnen het
5209 Steunpunt lopen twee halftijdse projecten over systeeminnovatie en
5210 transitie management⁹², en dit nog tot 2011. De kennisopbouw en
5211 kennisverspreiding binnen het Steunpunt moeten bijdragen aan het
5212 nadenken over transities voor Vlaanderen. Overigens zijn er aan
5213 verschillende Vlaamse universiteiten (voornamelijk UGent en KU Leuven)
5214 enkele onderzoekers werkzaam die uitdrukkelijk een transitiediscours
5215 hanteren.
- 5216 ○ VITO (Vlaamse Instelling voor Technologisch Onderzoek): VITO is sinds 1
5217 september 2008 geherstructureerd en georganiseerd in drie groepen
5218 (Industriële Innovatie, Kwaliteit van Leefmilieu, en Energie) met daaronder
5219 een 8-tal units. Eén van de units onder de Groep Energie kreeg de naam
5220 “Transitie Energie en Milieu”. Hieronder is het onderzoek samengebracht dat
5221 tot nu toe gebeurde rond o.a. integrale levenscyclusanalyses, energie en
5222 emissiescenario's, transportmodellen. In het kader van de herstructurering is
5223 het de bedoeling dat deze unit zijn activiteiten meer gaat richten op het
5224 ondersteunen van transitieprocessen in Vlaanderen. Er is daarvoor ook een
5225 medewerker aangetrokken.
- 5226 ○ MIP: het Milieu- en Energietechnologie InnovatiePlatform werd in 2004 door
5227 de Vlaamse regering opgericht om de competitieve positie en uitstraling van
5228 Vlaanderen op het vlak van milieu- en energietechnologie te verstevigen. Het
5229 MIP werd bij de opstart gepresenteerd als een concretisering van het derde
5230 generatie innovatiebeleid, maar kon dat in de praktijk niet waarmaken. In mei
5231 2009 lanceerde de Vlaamse regering MIP2. In de tweede fase zou de focus
5232 verlegd worden naar duurzame materiaal- en procescycli volgens de cradle-
5233 to-cradle filosofie, en naar duurzame energie en energie-efficiëntie.
- 5234 Met andere woorden: er is een denkkader voorhanden over socio-technische
5235 systeeminnovaties en transities, de belangrijkste ingrediënten voor transitie governance zijn
5236 gedefinieerd, er zijn processen lopende in Vlaanderen en er zijn aanknopingspunten waarbij

⁹² Dit rapport bouwt in belangrijke mate op het Steunpuntonderzoek.

5237 nieuwe processen kunnen aanhaken. Om werk te maken van het visionaire MIRA-scenario
5238 en de transitie naar een koolstofarme economie in te zetten, moet de praktijk nu volgen.

5239 Referenties

- 5240 Aarts W. & Grin J. (2006) En nu echt aan de slag met duurzame ontwikkeling! De prestaties van het rijk
5241 bezien vanaf de werkvloer, Programmabureau Leren voor Duurzame Ontwikkeling/SenterNovem,
5242 Utrecht.
- 5243 Andersen M. (2008) Review: system transition processes for realising sustainable consumption and
5244 production”, in Tukker A., Charter, M., Vezzoli, C., Sto, E., Andersen, M. (eds.), System Innovation for
5245 Sustainability. Perspectives on radical changes to sustainable consumption and production, Greenleaf
5246 Publishing, Sheffield, p. 320-344.
- 5247 Anderson E.S. (1990) Techno-Economic Paradigms as Typical Interfaces Between Producers and
5248 users, Institute of production, Universiteit van Aalborg, Denemarken.
- 5249 Andringa J. & Weterings R. (2006) Competenties van Transitieprofessionals, Competentiecentrum
5250 Transitities, Utrecht.
- 5251 BACAS (Belgian Academy Council of Applied Science) (2004) Industriële Biotechnologie en duurzame
5252 chemie.
- 5253 Bachmann R. (2002). Industrial Biotechnology – new value creation opportunities, McKinsey & Co.
5254 Study.
- 5255 Belz F.-M. (2004) A transition towards sustainability in the Swiss agri-food chain (1970-2000): using and
5256 improving the multi-level perspective, in Elzen, B., Geels, F., Green, K. (eds.), System Innovation and
5257 the Transition to Sustainability. Theory, Evidence and Policy, Cheltenham UK and Northampton MA:
5258 Edward Elgar, p. 97-113.
- 5259 Bergek A., Jacobsson S., Carlsson B., Lindmark S. & Rickne A. (2008) Analyzing the functional
5260 dynamics of technological innovation systems : a scheme of analysis, in Research Policy 37, p. 407-429.
- 5261 BERR (2009) Low carbon and environmental goods and services: an industry analysis,
5262 www.berr.gov.uk/whatwedo/sectors/lowcarbon/marketintelligence/page50106.html
- 5263 BMU & BMBF (2008) Masterplan Umwelttechnologie, www.bmbf.de/de/13176.php
- 5264 Britse Regering (2008) Climate Change Act, www.opsi.gov.uk/acts/acts2008/ukpga_20080027_en_1
- 5265 Britse Regering (2009) Low Carbon Industrial Strategy: A vision, Department for Business, Enterprise
5266 and Regulatory Reform / Department of Energy and Climate Change. Zie ook de website
5267 www.hmg.gov.uk/lowcarbon
- 5268 Callon M., Laredo P. & Rabeharisoa V. (1990) The management and evaluation of technological
5269 programmes and the dynamics of techno-economic networks: the case of AFME, Paris: Centre de
5270 Sociologie de l'Innovation, Ecole des Mines.
- 5271 Carlsson B. & Stankiewicz R. (1991) On the nature, function and composition of technological systems,
5272 Journal of Evolutionary Economics, 1, 93-118.
- 5273 De Clerq M. (2002) Internationale Economische Orde : Opportuniteiten en Beperkingen voor een
5274 Belgische milieufiscaliteit, Brussel, DWTC. (programma “Hefbomen voor een beleid gericht op duurzame
5275 ontwikkeling”) www.belspo.be/belspo/home/publ/pub_ostc/HL/rHL04_nl.pdf
- 5276 De Wilde R. (2000) De voorspellers – een kritiek op de toekomstindustrie. De Balie , Amsterdam.
- 5277 Dekeyser L. & Seymus H. (red.) (2000) De legitimiteit van het sociaal-cultureel werk in een complexe
5278 samenleving, Acco Leuven / Leusden.
- 5279 Den Hertog P. & Smits R. (2004) Co-evolutie van innovatietheorie, innovatiepraktijk en innovatiebeleid,
5280 Analyse van de mogelijke rol van parlementaire TA in Innovatiebeleid, Studie uitgevoerd in opdracht van
5281 viWTA, Universiteit Utrecht, Dialogic.
- 5282 Desmyter F. (1998) Naar een volledige integrale visie op langere termijn - Vlaanderen, lezing op het
5283 Vierde Schelde Symposium, verschenen in Water nr. 103, november/december 1998.
- 5284 Dosi G. (1982) Technological Paradigms and Technological Trajectories: a Suggested Interpretation of
5285 Determinants and Directions of Technological Change. Research Policy. Vol. 11.
- 5286 Elkington J. (1994) Towards the sustainable corporation: Win-win-win business strategies for sustainable
5287 development. California Management Review 36, no. 2: 90-100.
- 5288 Fedichem (2003) Industriële biotechnologie: sleutel tot duurzame chemie.

- 5289 Foxon, T. (2006) The Rationale for Policy Interventions from an Innovation systems Perspective, in
5290 Murphy, J. (ed.), *Governing Technology for Sustainability*, Earthscan, London, p.129-147.
- 5291 Foxon T. (2008) A co-evolutionary framework for analysing transition pathways to a low carbon
5292 economy, paper for EAEPE 2008 Conference, 6-8 November 2008, Rome.
- 5293 Foxon T. & Pearson P. (2008) Overcoming barriers to innovation and diffusion of cleaner technologies:
5294 some features of a sustainable innovation policy regime, in *Journal of Cleaner Production* 16S1, p. 148-
5295 161.
- 5296 Freeman C. (1987) *Technology Policy and Economic Performance*, London: Pinter.
- 5297 Freeman C. (1988) Japan: a new national system of innovation?, in: G. Dosi et al. (eds) *Technical
5298 Change and Economic Theory*, London: Pinter.
- 5299 Frohwein T. & Hansjürgens B. (2005) Chemicals Regulation and the Porter Hypothesis: A Critical
5300 Review of the New European Chemicals Regulation, *Journal of Business Chemistry*, vol. 2, issue 1.,
5301 www.businesschemistry.org <http://www.wirtschaftschemie.de/journal/20051-19-36.pdf> -
- 5302 Geels & Kemp (2000) Transitie vanuit sociotechnisch perspectief, MERIT, Maastricht.
- 5303 Geels & Schot (2007) Typology of sociotechnical transition pathways, *Research Policy* 36 (2007), p.
5304 399-417.
- 5305 Geels F.W (2004), From technical systems of innovation to socio-technical systems. Insights about
5306 dynamics and change from sociology and institutional theory., *Research Policy* 33, p. 897-920.
- 5307 Geels F.W. (2005) *Technological Transition and System Innovations. A Co-Evolutionary and Socio-
5308 Technical Analysis*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- 5309 Geels F., Hekkert M., Marko P. & Jacobsson, S. (2008), "The dynamics of sustainable innovation
5310 journeys", *Technology Analysis & Strategic Management*, 20, 5, p. 521-236.
- 5311 Geerlings H. (1997) *Towards Sustainability of Technological Innovations in Transport: the role of
5312 government in generating a Window of Technological Opportunity.*, Academisch proefschrift Vrije
5313 Universiteit Amsterdam.
- 5314 Goorden L. (2004), *Innovation Policy and Technology Assessment in Flanders*, viWTA, Brussel.
- 5315 Grin J. & Van Staveren (2007)
- 5316 Grin J. & Weterings (2005)
- 5317 Grin J. & Loeber A. (2007) *Theories of Policy Learning: Agency, Structure and Change*. In: Fisher F.,
5318 Miller J. en Sidney M. (eds.) *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics and Methods*, CRC
5319 Press, London New York.
- 5320 Grin J., van de Graaf H. & Vergragt P. (2003) Een derde generatie milieubeleid: een sociologisch
5321 perspectief en een beleidswetenschappelijk programma, in *Beleidswetenschap* 17, 1, p. 51-72.
- 5322 Guy K. (2002) Innovation and environmental policies for sustainable development. In Boekholt P. (ed)
5323 *Innovation policy and sustainable development: can public innovation incentives make a difference?*
5324 *Contributions to a Six Counties Programme*, IWT Brussel.
- 5325 Hart S.L. (1997) Beyond greening: Strategies for a sustainable world, *Harvard Business Review*, vol. 75,
5326 no. 1, pp. 66-76
- 5327 Hekkert M., Suurs R., Negro S., Kuhlmann S. & Smits R. (2007) Functions of innovation systems: a new
5328 approach for analysing technological change, *Technological Forecasting & Social Change* 74, p. 413-
5329 432.
- 5330 Hillman K., Suurs R., Hekkert M. & Sandén B. (2008) Cumulative causation in biofuels development: a
5331 critical comparison of the Netherlands and Sweden, *Technology Analysis and Strategic Management* 20,
5332 p. 539-612.
- 5333 Jackson T. (2009) *Prosperity without growth? The transition to a sustainable economy*, Sustainable
5334 Development Commission, London.
- 5335 Kemp R. & Van den Bosch S. (2006) Transitie-experimenten: praktijkexperimenten met de potentie om
5336 bij te dragen aan transitie, Kenniscentrum voor Duurzame Systeeminnovaties en Transitie (KCT),
5337 Delft/Rotterdam.
- 5338 Kemp R. & Loorbach D. (2006) Transition management: a reflexive governance approach, in Voss J.-P.,
5339 Bauknecht D. & Kemp R. (2006), *Reflexive governance for Sustainable Development*, Edward Elgar,
5340 Cheltenham, p. 103-130 .

- 5341 Larosse J. (2003) Towards a 'third-generation' innovation policy in Flanders, contribution to MONIT
5342 Workshop (TIP-OECD) 'Horizontal Innovation Policy: Incorporating Innovation Policies across the
5343 Board', October, Brussels, IWT.
- 5344 Law J. (1987) On the social explanation of technical change: The case of the Portuguese maritime
5345 expansion", *Technology and Culture* 28: 227-252.; Law "technology and heterogeneous engineering:
5346 The case of Portuguese expansion" in: Bijker e.a. () *Social Construction of Technological Systems*.
- 5347 Lengrand et al. (2002)
- 5348 Leroy P. & Loots I. (ed.) (2006), *Vlaams milieubeleid: in staat van/tot vernieuwing?*, Vanden Broele,
5349 Brugge.
- 5350 Loorbach D. (2004) Een dynamische analyse van de ontwikkeling van het Vlaamse Afvalbeleid 1970-
5351 2000, Discussienota, ICIS – Universiteit Maastricht /OVAM - Mechelen.
- 5352 Loorbach D. (2007) *Transition management, new mode of governance for sustainable development*,
5353 International Books, Utrecht
- 5354 Loorbach D., Rotmans J., Rensma A. & Tempst W. (2004) *Stof tot nadenken. Standpunt van de OVAM
5355 over de invulling en de aanpak van "stofstroombeheer"*, interne nota OVAM, ICIS Universiteit Maastricht
5356 / OVAM Mechelen.
- 5357 Lundvall B.A. (1985) *Product Innovation and User producer Interaction*, Aalborg: Aalborg University
5358 Press.
- 5359 Lundvall B.A. (1988) *Innovation as an interactive process: from user-producer interaction to the national
5360 system of innovation*, in: G. Dosi et al. (eds) *Technical Change and Economic Theory*, London: Pinter.
- 5361 MacKenzie D.A. (1998) *Knowing Machines: Essays on Technical Change*, MIT Press, Cambridge,
5362 Massachusetts – London, England – p.62
- 5363 Markard J. & Truffer B. (2008) *Technological innovation systems and the multi-level perspective:
5364 Towards an integrated framework*", *Research Policy* 37, p. 596-615.
- 5365 Nederlandse regering (s.d.) *Nederland Ondernemend Innovatieland. Werkprogramma*
- 5366 Negro S. (2007) *Dynamics of Technological Innovation Systems. The case of biomass energy*, PhD
5367 Study, Netherlands Geographical Studies 356, Universiteit Utrecht, Utrecht.
- 5368 Nelson R.R. & Winter S.G. (1977) *In search for a useful theory of innovation*. *Research Policy*. Vol. 6.
- 5369 Noorman K.J. & Uiterkamp T.S (eds.) (1998), *Green Households? Domestic Consumers, Environment
5370 and Sustainability*, Earthscan Publications Ltd. London .
- 5371 Norgaard R.B. (1984) *Coevolutionary development potential*. *Land Economics* 60, 160-73.
- 5372 Paredis E. (2009) *Socio-technische systeeminnovaties en transitie: van theoretische inzichten naar
5373 beleidsvertaling*, Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, CDO/UGent.
- 5374 Paredis E., Larosse J. & Tempst W. (2009) *Transition management and the need for mature
5375 connections with EU and national innovation policies*, paper voor de First European Conference on
5376 Sustainability Transitions, 4-6 juni 2009, Amsterdam.
- 5377 Porter M. (1990) *The Competitive Advantage of Nations*.
- 5378 Raven R. (2005) *Strategic Niche Management for Biomass: A comparative study on the experimental
5379 introduction of bioenergy technologies in the Netherlands and Denmark*, Proefschrift ter verkrijging van
5380 de grad van doctor aan de Technische Universiteit Eindhoven.
- 5381 Rosenberg N. (1982) *Inside the Black Box: Technology and Economics*, Cambridge University Press.
- 5382 Rotmans J. (2003) *Transitiemanagement: sleutel voor een duurzame ontwikkeling*, Koninklijke van
5383 Gorcum, Assen.
- 5384 Rotmans J. (2007) *Duurzaamheid: van onderstroom naar draaggolf, op de rand van een doorbraak*,
5385 Drift, Rotterdam.
- 5386 Ruttan V. W. (1971) *Usher and Schumpeter on Invention, Innovation and Technological Change* In:
5387 Rosenberg N. (ed.) *The Economics of Technological Change*. Penguin Books, 1971. (eerste publicatie
5388 in *Quarterly Journal of Economics*, 73(1959): 596-606.)
- 5389 Saviotti P.P. (1996) *Technological Evolution, Variety and The Economy*, Edward Elgar Publishing
5390 Company, Cheltenham UK) Brookfield US. - p. 73.
- 5391 Seiffert U. & Walzer P. (1989) *Automobiltechnik der Zukunft*. VDI-verlag, Düsseldorf.
- 5392 Senge P.M. (1990, 2006) *The Fifth Discipline: The Art & Practice of the Learning Organization*, Currency

- 5393 SERV (2003) Sociaal-Economisch Rapport Vlaanderen van 2003, meer specifiek het hoofdstuk Naar
5394 een industrieel beleid voor het Milieu, SERV, Brussel.
- 5395 SERV en MINA-raad (2005) Advies. Bestuurlijke aanbevelingen voor een effectieve Vlaamse strategie
5396 duurzame ontwikkeling, Brussel.
- 5397 Soetaert W. & Vandamme E. (2005). Bacteriën, gisten en schimmels voor duurzame chemie. Het
5398 Ingenieursblad 1-2:40-46.
- 5399 Spaargaren, G. et al. (2007) Duurzamer Leefstijlen en Consumptiepatronen: een theoretisch perspectief
5400 voor de analyse van transitieprocessen binnen consumptiedomeinen, Onderzoeksrapport TMB-project,
5401 Environmental Policy Group Wageningen Universiteit/Milieu Natuur Planbureau/Tilburg Universiteit
5402 Telos/Landbouw Economisch Instituut..
- 5403 Stroobants V. & Vandenabeele J. (2000) Sociaal leren en sociaal-cultureel werk. Praktijk en
5404 perspectieven. In: Dekeyser L. en Hilde Seymus (red.), Delegitimiteit van het sociaal-cultureel werk in
5405 een complexe samenleving, Acco Leuven / Leusden.
- 5406 Taillieu T., Van Acker K., Vincke J. & Tempst W. (2008) Multi-party collaboration between business,
5407 government and social movements for the transition to sustainable material management. 15th
5408 International conference on Multi-Organizational Partnerships, Alliances and Networks (MOPAN 2008).
- 5409 Usher A.P. (1971) Technological Change and Capital Formation (1955) In: Rosenberg N. (ed.) The
5410 Economics of Technological Change. Penguin Books, 1971. (eerst verschenen in: Capital formation and
5411 economic growth: A conference of the Universities-National Bureau Committee for economic research,
5412 Universities-National Bureau Committee for economic research, Princeton University Press, Princeton
5413 (1955), pp. 423–550.
- 5414 Van den Bergh J.C.J.M., Faber A., Idenburg A.M & Oosterhuis F. (2007) Evolutionary Economics and
5415 Environmental Policy, Edward Elgar Publishing Ltd., Cheltenham UK.
- 5416 Van der Hoeven, N., Wals, A. & Blanken, H. (2006) De akoestiek van sociaal leren, Reeks Duurzame
5417 Ontwikkelingen, SenterNovem, Utrecht.
- 5418 Van Hemel C.G. & Brezet J.C. (1997) EcoDesign: a promising approach to sustainable production and
5419 consumption, manual, United Nations Environmental Program, Paris.
- 5420 Van Humbeeck P., Dries I. & Larosse J. (2004) Linking Innovation Policy and Sustainable Development
5421 in Flanders. Contribution tot the OECD-TIP Project MONIT, IWT Studies nr 50, Brussels.
- 5422 Verbruggen A. & De Groote W. (1995) Demand Side Management om elektriciteit te besparen:
5423 noodzaak en realiteit, Studiecentrum Technologie, Energie en Milieu (STEM), Universiteit Antwerpen.
- 5424 viWTA (2004) Memorandum over het innovatiebeleid in Vlaanderen
- 5425 Vlaamse regering (2009) Pact 2020: Een nieuw toekomstpact voor Vlaanderen. 20 doelstellingen,
5426 Brussel, p. 6 en 16.
- 5427 VROM (2001) Nationaal Milieubeleidsplan 4 (NMP4) - Een wereld en een wil: werken aan
5428 duurzaamheid, www.vrom.nl/pagina.html?id=2706&sp=2&dn=1076 -
- 5429 VRWB (2008) Duurzame welvaart en welzijn door wetenschap en innovatie. Memorandum 2009-2014,
5430 Vlaamse Raad voor Wetenschapbeleid, Brussel, p. 18.
- 5431 Wagner M. (2003) The Porter Hypothesis Revisited: A Literature Review of Theoretical Models and
5432 Empirical Tests; Centre for Sustainability Management, Universität Lüneburg, Duitsland, - www.uni-lueneburg.de/csm <http://129.3.20.41/eps/pe/papers/0407/0407014.pdf>
- 5433
- 5434 Weterings et al. (1997) 81 mogelijkheden: technologie voor duurzame ontwikkeling. Eindrapport van de
5435 milieugerichte technologieverkenning in opdracht van Ministerie van VROM, TNO/CPB.
- 5436 Wildemeersch D. (1995) Een verantwoorde uitweg leren. Over sociaal-agogisch handelen in de
5437 risicomaatschappij; Oratie bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar sociale pedagogiek en
5438 andragogiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.
- 5439 Willems P. & Carpentier W. (2007) Haalbaarheidsstudie Industriële biotechnologie.
5440 <http://www.gbev.org/pdf/Persbericht%20Haalbaarheidsstudie%20Industri%C3%ABle%20biotechnologie.pdf>
5441
- 5442 Zeeuwts P. (2004) Naar een innovatiebeleid van de Derde Generatie, Samenleving en Politiek, jg. 11 nr.
5443 2.
- 5444 FAO (2007) Livestock's long shadow, 2007, zie <http://www.fao.org/docrep/010/a0701e/a0701e00.HTM>
- 5445 Quist, J. (2007), Backcasting for a sustainable future: the impact after ten years, Eburon Publishers,
5446 Delft

5447 **Begrippen**

- 5448 Chemical leasing: businessmodel waarbij de bedrijfswinst niet komt uit de omzet van producten, maar uit
5449 het verlenen van een chemische dienst. De klant betaalt niet voor een hoeveelheid chemisch product
5450 maar voor de prestaties van het product, bijvoorbeeld schoongemaakte onderdelen, geverfde
5451 oppervlakte, gegalvaniseerde stukken, enzovoort. De verantwoordelijkheid voor het product blijft bij de
5452 producent en dienstverlener. Hierdoor is die laatste gemotiveerd om het proces te optimaliseren en het
5453 gebruik van stofvolumes te beperken.
- 5454 Relighting: omschakeling naar een verlichtingssysteem met lager energiegebruik door technologische
5455 verbeteringen aan de componenten, door regelen van de verlichting of door optimale benutting van
5456 passieve verlichting.
- 5457 Socio-technisch systeem: complex, samenhangend geheel van elementen (onder andere kennis,
5458 technologie, instituties, structuren, fysische infrastructuren, praktijken en gewoontes, formele en
5459 informele regels, en actoren aan zowel de aanbod- als gebruikzijde) die gezamenlijk een
5460 maatschappelijke functie of behoefte invullen.
- 5461 Systeeminnovatie: de combinatie van technologische, structurele en culturele veranderingen die maken
5462 dat maatschappelijke functies of behoeften op een geheel nieuwe wijze kunnen worden ingevuld.
- 5463 Transitie: diepgaande, structurele veranderingen in een socio-technisch systeem
- 5464 Cleantech: verzamelnaam van producten, diensten en processen op basis van technologieën die het
5465 gebruik van natuurlijke hulpbronnen optimaliseren en de milieu-impact minimaliseren. Belangrijk hierbij
5466 is het uitzicht op economische toegevoegde waarde in combinatie met milieuwinst.

5467 **Afkortingen**

- 5468 EVA: Ethisch Vegetarisch Alternatief
- 5469 FAO: Food and Agricultural Organization
- 5470 IPCC: Intergovernmental Panel on Climate Change
- 5471 IWT: Vlaams Instituut voor de aanmoediging van Innovatie door Wetenschap en Technologie in
5472 Vlaanderen
- 5473 LNE: Leefmilieu, Natuur en Energie
- 5474 OVAM: Openbare Afvalstoffenmaatschappij voor het Vlaamse Gewest
- 5475 SERV: Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen
- 5476 UNEP: United Nations Environment Programme
- 5477 ViA: Vlaanderen in Actie
- 5478 VITO: Vlaamse Instelling voor Technologisch onderzoek
- 5479 VMM: Vlaamse Milieumaatschappij